

Тема 1. Сутність та мета дисципліни «Рекреологія та географія туризму»

План

1. *Мета та завдання дисципліни «Рекреологія та географія туризму», її структура і взаємозв'язок з іншими курсами рекреаційного напрямку*
2. *Основними завданнями рекреаційних досліджень в Україні*
3. *Характеристика передумов розвитку рекреології*
4. *Основні категорії рекреології*
5. *Загальні функції рекреаційної діяльності*

1. Мета та завдання дисципліни «Рекреологія та географія туризму», її структура і взаємозв'язок з іншими курсами рекреаційного напрямку

Відпочинок, як і праця, є невід'ємними складовими життєдіяльності людини. Але, якщо трудова діяльність та її суспільні результати давно досліджуються багатьма науками (економікою, соціологією, географією тощо), то теоретичне осмислення процесу і методів відновлення психо-фізіологічних сил людини стали об'єктом спеціального вивчення лише у другій половині XX століття. Таке осмислення здійснюється, зокрема, у межах рекреології.

Про рекреологію як самостійну галузь наукового пізнання почали говорити в 90-х роках XX століття. Це було значною мірою обумовлено тим, що численні проблеми рекреації вже не могли бути розв'язані в межах географії, соціології, медицини чи валеології, оскільки рекреаційна діяльність набула значення міждисциплінарного об'єкта.

Становлення рекреології відбувалося у двох напрямках. Один з них представлений теоретико-методологічними розробками в різних галузях природничих і суспільних наук, а другий полягає в осмисленні рекреації як специфічної сфери суспільної діяльності, пов'язаної з відновленням здоров'я людини. Акумулювавши в собі ці підходи, рекреологія виступає на сьогодні як міждисциплінарна галузь знання, що досліджує теоретичні проблеми, пов'язані з відновленням життєвих сил людини; як практика його організації; як важлива галузь господарства держави.

Автор навчального посібника «Рекреологія — система наук про відпочинок» В. Сидоров пропонує розмежовувати широке і вузьке трактування рекреології [1]. Так, у широкому розумінні *це система суспільно-природничих наук, яка вивчає відтворення здоров'я людей шляхом відновлення їх сутнісних сил; умови, причини, особливості, механізми і рушійні сили процесу відновлення на різних етапах; закони і закономірності функціонування і розвитку рекреаційних систем, їх зв'язки з іншими сферами суспільного життя і виробництва. У вузькому розумінні рекреологія є теоретичною дисципліною, що вивчає закони і закономірності функціонування і розвитку сфери відтворення здоров'я, механізми, які є основою соціальної політики і стратегії вдосконалення суспільної практики формування і відтворення здоров'я людини, та їх прояви і взаємодію.*

У географії найбільш вживаним є визначення **рекреології** (від лат. *recreo* — відновлюю та грец. *logos* — вчення) як галузі знань про причини та способи здійснення рекреаційної діяльності як невід'ємної складової життя кожної людини та суспільства, соціально-культурні, економічні, антропоєкологічні механізми організації цієї діяльності та її наслідки.

Організація рекреаційної діяльності здійснюється на основі комплексного підходу, тому рекреологія виступає не як «чиста» наука, а як міждисциплінарна наукова дисципліна, що вивчає процеси і методи відновлення здоров'я людини.

Рекреологія — це комплексна суспільно-природнича наука про передумови, способи здійснення, наслідки та закономірності процесів відтворення психофізіологічного здоров'я людини.

Первинне накопичення матеріалу про рекреаційні ресурси, територіальну організацію рекреаційної діяльності та її суспільні наслідки; а також формування понятійно-термінологічного апарату і системи методів дослідження відбувалося в рамках багатьох наук, але найбільш значний розвиток ця проблематика здобула в межах географії (рекреа-ційна географія), економіки (рекреаційна економіка), антропоекології і медицини (рекреаційна медицина).

Географія туризму, (або рекреаційна географія) — галузь географічної науки, що вивчає закономірності формування, функціонування, динаміки та розміщення територіальних рекреаційних систем усіх типів і рангів.

Рекреаційна географія є новітньою галуззю знання, що сформувалася після введення в 1974 році в навчальні плани Таврійського (м. Сімферополь) і Московського державних університетів дисципліни «Рекреаційна географія». Однак до середини 80-х років можна говорити лише про допредметний етап розвитку рекреаційної географії, що була, за висловом Б. Родомана, автора наукової праці про рекреаційну географію, «наукою навколо та біля відпочинку» [2, с. 3-5].

Сучасна рекреалогія значною мірою спирається на теоретичну базу (перш за все у сфері обґрунтування рекреаційних систем), напрацьовану географами радянського періоду — Ю.О. Веденіним, М.С. Мироненком, В.С. Преображенським, І.Д. Родічкіним, І.Т. Твердохлебовим, та ін.

[3; 4; 5; 6; 7]. Серед українських науковців значний внесок у її розвиток зробили О.О. Бейдик, В.К. Євдокименко, О.О. Любіцева, В.І. Мацола, Є.В. Панкова, Т.Ф. Панченко, М.Й. Рутинський, В.М. Сидоров, В.І. Стафійчук, Н.В. Фоменко, С.К. Харичков, В.В. Шагіна, С.Ю.Цьохла та ін. [8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 1; 16; 17; 18; 19; 20]. Найбільш цитованими у вітчизняних працях зарубіжними дослідниками туристсько-рекреаційного комплексу є І. Зорін, В. Квартальнов, Д. Ніколаєнко та ін. [21; 22; 6].

На основі детального аналізу робіт географів, присвячених рекреаційній проблематиці, О.О. Бейдик у своїй монографії [8] зазначає, що: найбільш дослідженими в радянській і сучасній українській рекреаційній географії є питання, пов'язані з інфраструктурними, природними та архітектурно-історичними рекреаційними ресурсами; а також рекреаційно-туристським природокористуванням і оцінкою рекреаційних ресурсів.

Саме рекреаційній географії рекреалогія завдячує своїм інтенсивним розвитком, «географічністю», оскільки, рекреаційна діяльність чітко диференціюється територіально і безпосередньо пов'язана з природними властивостями території. У рекреалогії, як і в рекреаційній географії, можна виділити чотири основні рівні дослідження, що забезпечують розв'язання певних науково-практичних завдань:

- теоретичний — виявлення закономірностей формування, динаміки, структури рекреаційних систем, їх територіальної диференціації й інтеграції; обґрунтування поняття рекреаційного району як предмета дослідження; вироблення принципів і критеріїв рекреаційного районування; розробка понятійно-термінологічного апарату;

- методичний — розробка системи методів дослідження рекреаційних систем; виявлення факторів і вивчення умов формування рекреаційних районів; визначення параметрів їх аналізу;

- конструктивний — прогнозування спонтанних і цілеспрямованих змін у територіально-рекреаційних системах; розробка мережі рекреаційних районів;

- інформаційний — міждисциплінарні зв'язки; характеристика рекреаційних районів, аналіз проблем і перспектив їх розвитку.

Міждисциплінарний характер вивчення рекреаційних проблем в умовах наукової інтеграції обумовив визначення предметної сутності нової науки на основі специфічного об'єкта дослідження, властивого даній галузі знання.

Об'єктом рекреалогії виступає рекреаційна система (автор навчального

підручника «Рекреаційна географія» М. Мироненко ототожнює поняття «рекреаційна система» та «рекреаційний район») як об'єктивне і соціальне утворення, яке охоплює рекреантів, природні комплекси, технічну інфраструктуру, сферу обслуговування, виробничу сферу, трудові ресурси, систему розселення [4, с. 4-16]. Таким чином, рекреаційна система — *це комплексна геосистема, що поєднує в собі соціальні, техногенні та природні комплекси і має на меті відтворення психо- фізіологічних сил людини*. Окремі дослідники вважають об'єктом рекреалогії відпочинок як різноманітну діяльність, спрямовану на відновлення здоров'я. На нашу думку, відпочинок не може виступати у якості об'єкта рекреалогії.

Рекреаційна система одночасно може розглядатись як складова суспільної системи, суспільного життя, суспільного виробництва, певної сфери людської діяльності. Інтеграція різних напрямів рекреаційної діяльності в єдину систему відновлення здоров'я обумовлена рівнем суспільних відносин.

Виокремлення об'єкта рекреалогії є результатом **рекреаційного природокористування** як форми взаємодії суспільства і природного середовища, яка реалізується через систему заходів з освоєння, використання, перетворення та охорони природних комплексів. Воно має регіональну локалізацію і може розглядатися як складова регіональної економічної та соціальної політики.

Предметом рекреалогії є різні аспекти і об'єктивні закономірності становлення, функціонування і перспективного розвитку рекреаційних систем загалом та їх підсистем, зокрема, включаючи основні поняття рекреалогії (відпочинок, рекреація, вільний час, рекреаційна діяльність, рекреаційні ресурси, рекреаційний потенціал тощо).

Дещо відособленим видається трактування об'єкта і предмета рекреаційної географії Д. Ніколаєнком: «Об'єктом дослідження ... є об'єкти та суб'єкти рекреації в різних соціокультурних утвореннях» [21, с. 20]. Під об'єктом рекреації автор розуміє певний фон рекреаційної діяльності (матеріальні предмети, системи, процеси і явища тощо), що активізується під впливом певних факторів, але не має самостійного значення. Суб'єктами рекреації є люди, що впроваджують рекреаційну діяльність у відповідності із стандартами, що діють у межах певного соціокультурного утворення.

Предмет рекреалогії змінюється залежно від зміни об'єкта в різних соціокультурних системах. Так, наприклад, з кінця 90-х років предмет дослідження такої дисципліни, як рекреаційної географії змінився на вивчення просторових закономірностей розміщення рекреаційних об'єктів і особливостей поведінки людей у процесі рекреаційної діяльності.

Даний підхід заслуговує на увагу принаймні з таких причин:

- він декларує відмову від вузької орієнтації на територіальну рекреаційну систему (TRC) як предмет рекреаційної географії;
- ставить визначення об'єкта і предмета рекреалогії в залежність від зміни соціокультурних систем у певному географічному просторі; наголошує на системному дослідженні рекреації в її соціокультурній різноманітності;
- відкриває простір для дискусії в рамках науки.

На відміну від багатьох інших наук в рекреалогії має місце також

суб'єкт, яким виступає людина як носій рекреаційних потреб.

Головним **конструктивним завданням рекреалогії** є обґрунтування і практична реалізація рекреаційного районування з метою визначення рекреаційних функцій території і тенденцій їх зміни в умовах географічного поділу праці у сфері рекреації і туризму, що забезпечує координацію діяльності і подальший розвиток відповідних галузей економіки, оптимальне використання соціальних і природних рекреаційних ресурсів.

1.2. Основними завданнями рекреаційних досліджень в Україні є:

- оцінка рекреаційних ресурсів та ефективності їх використання;

- визначення рекреаційної ємності території і максимально допустимих рекреаційних навантажень;
- рекреаційне районування території країни;
- прогнозування розвитку та оптимізація функціонування туристсько-рекреаційного господарства України;
- розробка і впровадження комплексу заходів, спрямованих на збільшення територіального рекреаційного потенціалу;
- вивчення внутрішнього і зовнішнього попиту на рекреаційні послуги.

Вивчення рекреаційних систем і первинне накопичення фактичного матеріалу було започатковане саме географією. При цьому становлення рекреаційної географії як самостійної наукової дисципліни відбувалося на базі фізичної, економічної, медичної географії та географії населення. На сьогодні рекреалогія послуговується даними досліджень у галузі фізичної географії, пов'язаних з оцінкою природних рекреаційних ресурсів і стійкості природних ландшафтів, визначенням рекреаційної ємності природно-територіальних комплексів, розробкою природоохоронних заходів тощо. Економічна географія озброює рекреалогію методами оцінки рекреаційного комплексу (подібно до інших господарських комплексів) як невід'ємної складової господарства країни, що базуються на використанні відповідних показників і способів обробки статистичних даних. Вивчення рекреаційних потоків (своєрідних міграцій населення), що справляють певний вплив на систему розселення, структуру тощо, входить у сферу дослідження географії населення. Крім того, регіональні соціокультурні особливості визначають специфічні ціннісні критерії, що суттєво впливають на формування рекреаційних потреб. Величезний масив важливої для рекреалогії інформації накопичений медичною географією. Вона стосується впливу метеорологічних умов на здоров'я населення, локалізації окремих хвороб, ролі психофізіологічної комфортності відпочинку в забезпеченні працездатності людини тощо.

Практичні завдання рекреалогії обумовлюють її тісний контакт із дисциплінами економічного циклу — районним плануванням, розміщенням продуктивних сил та деякими іншими.

Рекреалогія базується також на теоретичних і дослідних напрацюваннях екології людини (досі існує погляд на рекреалогію як складову частину антропоєкології), валеології, рекреаційної архітектури та містобудування, культурології, психології, соціології, гігієни, маркетингу тощо. У свою чергу, виокремлення рекреалогії як самостійної науки стало поштовхом до виникнення нових або інтенсифікації розвитку існуючих галузей, що являють собою специфічні напрями рекреаційно-географічного та економічного дослідження. Серед них: географія туризму, економіка та організація туризму, екскурсознавство, регіональна рекреаційна географія, географія сфери обслуговування, маркетинг туризму тощо. На базі рекреалогії відбувається формування рекреаційної економіки, рекреаційної соціології, рекреаційної психології тощо.

Безпосередньо рекреалогія обумовила виникнення нової галузі господарства — курортології. Курортологія визначається як медична навчальна дисципліна, що вивчає лікувальні властивості природних фізичних факторів, характер їх дії на організм людини, можливості їх застосування з лікувальною і профілактичною метою на курортах і поза їх межами. Вона розробляє методики та рекомендації щодо раціонального використання цілющих факторів навколишнього середовища з лікувальною і оздоровчою метою.

Міждисциплінарний характер рекреалогії обумовлює використання нею як загальнонаукових, так і дисциплінарних методів дослідження. Теоретичні узагальнення здійснюються в ній на основі системного підходу. Серед загальнонаукових методів широко застосовуються аналіз і синтез. Цілком мотивованим є використання рекреалогією методів

географічної науки: картографічного, експедиційних досліджень. Важливу роль відіграють також методи суспільних і медико-біологічних наук: балансовий, соціологічні опитування і анкетування, психологічні вимірювання. Можливість параметризації даних про об'єкт дослідження обумовлює продуктивність використання математико-статистичних методів і методу моделювання, що поширюється і на моделювання власне дослідницької роботи. Дослідження суб'єкта рекреалогії — рекреанта — здійснюється на основі різних методологічних підходів: діалектичного (поєднання емпіричного досвіду з аналізом явища у їх розвитку), системного (вивчення рекреаційної системи в її цілісності), генетичного (врахування попереднього розвитку об'єкта), дескриптивного (описове фіксування ходу подій з метою виявлення особливостей досліджуваного явища), біхевіористичного (вивчення поведінки рекреантів з метою оптимізації діяльності ТРС), інтегрального (одночасне використання в ході дослідження соціальних, економічних, екологічних та інших критеріїв), конструктивного (моделювання змін і перетворень у рекреаційних системах), казуального (визначення передумов дій та рішень людей в економічному процесі), раціоналістичного (пошук раціональних законів розвитку рекреаційних систем), екологічного (рекреант розглядається як складова навколишнього середовища) та ін.

Подальший розвиток науки, її диференціація і поглиблення завдань дослідження зумовляють появу нових методів та оригінальних методик. Відпочинок як суспільний феномен, його місце в соціальній сфері і вплив на навколишнє середовище ще недостатньо вивчені сучасною наукою. У зв'язку з цим дослідження у сфері рекреалогії, здатні виявити можливості використання і розвитку ресурсно-екологічного потенціалу території, набувають усе більшого наукового і практичного значення. За останні роки, як зазначає автор багатьох наукових праць Б.М. Кедров [1, с. 16], рекреалогія пройшла шлях від:

- замкненості окремих наук і дисциплін до їх взаємодії;
- одноаспектного вивчення феномена відпочинку до багатоаспектного;
- вузької спеціалізації до субстрактності;
- множини наукових уявлень до цілісності наукових знань про відпочинок;
- одновимірності уявлень до системної багатовимірності поглядів. Рекреалогія є

молодою, але досить динамічною галуззю знання, розвиток якої залежатиме від подальшого накопичення і диференціації рекреаційних потреб. Поступово формується понятійно-термінологічний апарат науки, обґрунтовуються окремі теоретичні узагальнення, гумано- та економо-центровані концепції. Напрямок її подальшого розвитку все більше визначається інтеграцією туризму і рекреації в межах туристично-рекреаційного комплексу. Україна володіє значним потенціалом для розвитку цього комплексу, до якого проявляється підвищений інтерес вчених та спеціалістів, підприємців сфери рекреації, гостинності та туризму як до рентабельного виду економічної діяльності. Позитивно, що до модернізації інфраструктури сфери рекреації, зростає увага з боку бізнесу, державних та місцевих органів влади.

1.3.. Характеристика передумов розвитку рекреалогії

Відомо, що народження нової науки або наукового напрямку обумовлюється як потребами суспільства, так і процесами саморозвитку системи наук. На різних історичних етапах комбінація названих умов може бути неоднаковою. Це добре видно на прикладі рекреалогії. Формування рекреалогії насамперед викликане до життя недавно відкритим і не цілком обкресленим широким дослідницьким колом, на вивчення якого спрямована увага, здавалось би, досить далеких друг від друга наук: суспільних, природних і технічних. Ядро цього кола — зміст і умови діяльності людини, здійснюваної в неробочий час. Звернемо увагу на чинники, що формують рекреалогію як науку, наведено на рис. 1.

Рис. 1.1. Чинники, що формують рекреаологію як науку

Передумовами зародження рекреаології виступили трансформаційні процеси, що відбуваються в останні десятиліття в сфері науки та економіки, і насамперед посилення уваги до вдосконалювання методології дослідження складних гетерогенних утворів, екології людини.

Серед об'єктивних факторів, що впливають на формування рекреаології, слід назвати:

- встановлену тривалість вільного часу та різноманітність форм і методів його використання;
- усвідомлення суспільством значимості рекреаційної діяльності в розвитку особистості, збереженні й поліпшенні здоров'я та підвищенні соціально-трудового потенціалу населення;
- розуміння необхідності наукового осмислення феномену «рекреаційної діяльності» як сукупності безлічі нових для суспільства процесів;
- усвідомлення актуальності створення наукової бази для подальшого розвитку рекреаційної культури і організації рекреаційної діяльності;
- різні проблеми, вирішення яких необхідно для виявлення закономірностей рекреаційної діяльності та підвищення ефективності її організації.

Інтерес до діяльності людини в неробочий час став закладатися у вітчизняній науці в 60-ті роки. У цей час зростає роль соціальних факторів у житті суспільства, намітилася можливість задоволення не тільки елементарних біологічних, але й нових, більш високих соціальних, культурних і духовних потреб. Швидко росли рекреаційні потреби населення, хоча й недостатніми темпами, але збільшувалася мережа рекреаційних установ, з'являлися нові види відпочинку. Уже в середині 60-х років у різних галузях науки сформувалася свідомість, що задоволення цих потреб стає найважливішим фактором подальшого розвитку суспільства. Становище почало змінюватись на початку другої половини 60-х років. До 1966 року було розглянуто перші виступи архітекторів із проблем масового відпочинку населення. Серйозною заявкою на узагальнення цих проблем стала робота Б.А. Грушина «Вільний час», що вийшла у 1966 році [22]. Великим імпульсом стала нарада в Іркутську (1968 рік), присвячена індустрії туризму, далі ці питання були розглянуті на конференції із проблем туризму (1968 рік, Сухумі), серія нарад з рекреаційної географії (1969, 1972, 1976 роки). Відбувалося становлення своєрідного наукового руху.

Названі вище процеси привели до зародження або усвідомлення необхідності створення в ряді сімейств наук галузей або нових галузей традиційних наук, орієнтованих на пізнання явищ, пов'язаних з діяльністю людини в неробочий час. Соціологія відпочинку, що виступила у свій час першопрохідником у цій тематиці, на жаль, не

встала на ноги як рекреаційна соціологія зі своїм великим і дуже гострим предметом дослідження.

На початковому етапі перебуває ще розробка медико-біологічних проблем відпочинку. Усе гостріше починає відчуватися відсутність рекреаційної фізіології, сфера якої насамперед не хвора, а здорова людина та людина в третьому стані, фізіологія напруги і його зняття. Не менш помітна відсутність рекреаційної психології. Звичайно підстави будь-якого навчання становлять сукупність постулатів, гіпотез, концептуальних моделей, понятійного апарата. Інвентаризуючи знання, ми багато чого з них знайшли вже у відомих розробках рекреаційної географії й рекреаційної архітектури. Виявилося, наприклад, що ряд положень, які спочатку сприймалися як властиво географічні, були скоріше не стільки географічними, скільки загально рекреалогічними. Багато чого виявилося й у процесі формування екології, під впливом глобальних викликів людству.

В середині 1970-х років розпочався процес теоретичного осмислення рекреаційно-туристичної діяльності в Радянському Союзі. На тлі зростання рекреаційних потреб населення принципово нового характеру набувають дослідження діяльності людей у вільний час. В цей період почалось теоретичне обґрунтування гуманістичних, економічних, управлінських та інших аспектів рекреаційної діяльності. Прикладом слугує монографія «Теоретичні основи рекреаційної географії», підготовлена співробітниками Інституту географії Академії наук СРСР під керівництвом В.С.Преображенського. В ній вперше, рекреаційна географія була представлена як гілка не фізичної, а соціальної географії. Запропонована соціально-географічна система складалась з взаємопов'язаних елементів: груп відпочиваючих, природних та культурних комплексів, технічних споруд, обслуговуючого персоналу та органів управління. Ключовою фігурою даної системи виступала людина, населення. Відповідно, розвиток рекреаційної системи розглядався через призму потреб людей у відновленні їх здоров'я і працездатності. «Група відпочиваючих», як основна підсистема обумовлювала розвиток інших елементів. В цей же період виходить робота Р.Р. Родомана «Поляризація ландшафту як засіб збереження біосфери і рекреаційних ресурсів», в якій була сформульована теорія гармонійного співіснування людини і біосфери. Її сутність полягала в тому, що велике місце і одвічний природний ландшафт — дві рівноцінні протилежності (перша представлена комплексом міського урбанізованого ландшафту; друга

— являє собою природні заповідники, які повинні бути відкриті лише для наукових досліджень та короткотермінових екскурсій), які не повинні заважати одна одній. Для цього їх необхідно розвести якомога далі, розташувавши між ними інші землі (заміські парки, зони сільського господарства, пасовиська, мисливські угіддя тощо). Ця теорія стала відповіддю на потреби гармонійного співіснування людини і біосфери в умовах наростання процесу урбанізації.

Розвиток рекреаційних територій в СРСР в кінці 60-х початку 70-х років XX ст. обумовив появу аналітичного дослідження Є.А.Котлярова

«Географія відпочинку і туризму: формування і розвиток територіальних рекреаційних комплексів». В даній роботі були сформульовані принципи наукової організації рекреаційного господарства та раціонального природокористування. Автор здійснив спробу теоретично обґрунтувати засади формування територіальних рекреацій, класифікував їх за типами і функціональним призначенням.

Значний внесок в осмислення сутності туризму в цей період здійснили українські вчені. Так, в 1980 році в Києві вийшла робота Н.П. Крачила «Основи туризмознавства». В ній було подано широкомасштабну характеристику туризму як активної і невимушеної форми спілкування людей, що сприяє зміцненню миру і взаєморозуміння між народами; знайомства з культурою інших народів; глибокому пізнанню навколишнього світу, поєднання відпочинку і оздоровлення; пізнання та вражень. В роботі значна увага була

приділена питанням класифікації туризму, його територіальній структурі, проблемі підготовки кадрів, охорони ре- креаційних ресурсів.

Сучасній сфері туризму та рекреації притаманні всі атрибутивні ознаки соціального інституту: самодостатність і автономність, організаційна цілісність, наявність власної інфраструктури, комплекс усталених норм, принципів, правил регулювання діяльності своїх підрозділів, установ та підприємств, відповідний кадровий потенціал тощо. Для забезпечення перспектив його розвитку необхідне широкомасштабне, теоретичне дослідження базових складових даного «соціального організму» та принципів його функціонування.

1.4. Основні категорії рекреалогії

Кожна наука через свої категорії здійснює пізнання. Разом, в сукупності, вони утворюють науковий апарат (систему знань) певної науки, в якій відображаються істотні сторони предметів, процесів і явищ. Рекреалогія також має понятійний апарат основних категорій, свій предмет і об'єкт дослідження що є синтезом знань про явища дійсності, які вона вивчає. Разом з тим вона неодмінно перебуває в певних взаємозв'язках із іншими науками. Основним предметом дослідження загальної рекре- алогії виступає рекреаційна система.

Серед основних понять рекреалогії виокремлюють такі:

Дозвілля, відпочинок. У тлумачному словнику української мови ці поняття подаються як синоніми в означенні часу, вільного від роботи, будь-якої справи. При цьому слово «відпочинок» має дещо ширше значення: відновлення сил через зміну або припинення діяльності з короткою перервою.

Види діяльності, здійснюваної під час дозвілля, можуть бути найрізноманітнішими: фізичні навантаження (прогулянки, спорт), аніматорські заняття (збирання ягід, грибів, мисливство, риболовля), зацікавлення світом мистецтв (відвідування театрів, кіно, музеїв, участь у художній самодіяльності), інтелектуальна діяльність, спілкування за інтересами на основі вільного вибору, розваги (активні, пасивні), подорожі заради задоволення тощо. Усі види відпочинку як діяльності, спрямованої на відновлення фізичного і психічного здоров'я, можуть бути об'єднані в рамках традиційних напрямів: фізкультура, спорт, туризм, екскурсії. Дозвілля характеризує процес відновлення здоров'я в якісному аспекті, а рекреація є його змістовною характеристикою.

Вільний час. Дане поняття в рекреалогії є багатоаспектним і неоднозначним. Власне термін «вільний час» з'явився у XIX ст. і розглядався з класових позицій. Це обумовлено тим, що різні верстви населення, професійні та вікові групи мають неоднакову кількість вільного часу. Якщо для людей творчих професій (художників, письменників і т. ін.), пенсіонерів і дітей вільний час є категорією досить розмитою, то для зайнятих у матеріальному виробництві вона чітко детермінована. Відчутною є також різниця у тривалості вільного часу. За оцінками фахівців вільний час, не пов'язаний із виконанням людиною професійних обов'язків та фізіологічних занять, становить приблизно чверть суспі- льного часу. Серед безлічі потреб людини та суспільства виділяється група (підмножина) різноманітних потреб, реалізація яких пов'язана з певними умовами — з вільним часом і особливими властивостями простору (що знаходиться у рамках соціального й природного простору).

Наявність цих потреб спонукає людину до рекреаційної діяльності, відмінної від повсякденної трудової, а суспільство — до створення умов для неї. Втягуючи в сферу рекреаційної діяльності природні об'єкти і культурні комплекси, створюючи та використовуючи технічні системи, а також діяльність людей, суспільство створює, підтримує й розбудовує особливі системи для задоволення потреб — рекреації.

Отже, окремим предметом дослідження в рекреалогії виступає не весь масив вільного часу, а лише необхідний для простого і розширеного відтворення фізичних та

моральних сил і здоров'я людини. На рис.1.2. приведена структура та поняття вільного часу. У рекреалогії вільний час розглядається у хронологічному, структурному, функціональному та аксіологічному аспектах.

Хронологічний аспект виходить із збільшення масиву вільного часу. За оцінками вчених у другій половині ХХ століття тривалість робочого тижня скоротилася порівняно з 1869 роком із 78 до 48 годин. На сьогодні частка вільного часу становить у середньому 18-20%. Структурний аспект передбачає розгляд вільного часу під кутом зору ритмів життєдіяльності та суб'єктів рекреаційної діяльності.

Життєдіяльність людини визначається біологічними та історичними ритмами. Виділяються добовий, тижневий, річний, життєвий ритми. Добовий ритм пов'язаний із чергуванням дня і ночі та чітким режимом дня, де вільний час має мінімальне значення. Тижневий ритм визначається для більшості людей п'ятиденним робочим тижнем із двома вихідними, які значною мірою присвячуються відпочинку.

Річний ритм пов'язаний із зміною пір року, що детермінує піки людської активності. Вільний час у його межах пов'язаний із щорічними відпустками, що здебільшого припадають на теплий період року. Життєвий ритм характеризується різною тривалістю вільного часу в різні періоди життя людини. Структура вільного часу і характер його використання суб'єктами рекреації мають свої регіональні відмінності і залежать від рівня доходів, сфери діяльності, національного менталітету, релігійних приписів та інших факторів. У вільний час здійснюються такі види діяльності, як суспільно корисна (громадська і виховна робота, винахідництво, мистецтво, самоосвіта), споживання духовних цінностей, різноманітні види активного і пасивного відпочинку.

Рис. 1.2. Структура та поняття вільного часу

Аксіологічний (ціннісний) аспект полягає в дослідженні вільного часу з огляду на його суспільну корисність (всебічний розвиток особистості, психофізіологічне відновлення); з точки зору самооцінки індивідом власної рекреаційної діяльності; з урахуванням можливостей спільного проведення часу; з позицій аналізу групової та індивідуальної рекреаційної діяльності. При цьому вільний час розглядається в аспекті його місця і ролі в суспільстві як фактора, що формує спосіб життя населення і в той самий час обумовлений суспільними відносинами і трудовою діяльністю.

Розглядаючи категорію «рекреація», звернемо увагу на то, що термін «**рекреація**» етимологічно виводиться з латинського *recreatio* (творення заново, відновлення; раніше означало перерву для відпочинку між уроками в школі, а також приміщення для розваг учнів) та французького *recreation* (розвага, відпочинок; зміна дій, що виключає трудову діяльність і характеризує простір, пов'язаний із цими діями). Отже, поняття «рекреація»

характеризує не лише процес відновлення сил людини і систему відповідних заходів, а й простір, у якому вони здійснюються. Рекреація — це процес відновлення фізичних, духовних і нервово-психічних сил людини, який забезпечується системою відповідних заходів і здійснюється у вільний від роботи час. Важливою є саме відновлювальна функція рекреації. Крім того, рекреація є ще і специфічним видом діяльності, який має чітко виражену природно-ресурсну орієнтацію.

Кожний історичний період і суспільно-економічна формація характеризуються лише їм властивими особливостями відновлення людського організму (робочої сили). Чим вищий рівень розвитку виробничих сил, тим вищий культурний рівень суспільства, а відтак і рівень потреб (у т.ч. рекреаційних), тим складніша їх структура. У попередні періоди, та й здебільшого нині, процес відновлення життєвих сил людини традиційно має екстенсивний характер і пов'язаний з уявленням про спокій як найкращу форму відпочинку. Це обумовлено тим, що в ході розвитку виробництва намітився серйозний дисбаланс між витрачанням сил та їх відновленням, який призводить до зростання захворюваності

— особливо на хронічні хвороби, погіршення параметрів здоров'я у дітей і підлітків, уповільнення темпу збільшення середньої тривалості життя. Однією з головних причин погіршення здоров'я населення, крім екологічних факторів, є зміна характеру життєдіяльності людини. Інформатизація та механізація виробничих процесів зміщують акцент з фізичної втоми на нервову. При цьому слід пам'ятати, що нервово-психологічне відновлення є набагато складнішим, ніж фізичне. У зв'язку з цим зростає роль активного відпочинку на основі використання природних умов та ресурсів, що переводить подібну діяльність у розряд рекреаційної. За даними спеціальних досліджень активний відпочинок здатен знизити рівень захворюваності на серцево-судинні та психічні хвороби майже наполовину, органів дихання — на 25-40%, опорно-рухової системи — на 25%, органів травлення — на 20-25%. У перший місяць після активного відпочинку продуктивність праці зростає на 15-25%, що дає середньорічне її збільшення на 3%.

Окремими дослідниками рекреація трактується як масив часу, протягом якого відбувається відновлення продуктивних сил людини; як функція будь-якої діяльності, будь-якого часу та будь-якої території.

Важливою методологічною проблемою рекреалогії є співвідношення між поняттями «туризм» («турист») і «рекреація» («рекреант»), які недостатньо розмежовані за відсутністю чітких критеріїв і недосконалістю понятійно-термінологічного апарату. Рекреація, навіть без ототожнення її з відпочинком, є поняттям більш широким, ніж туризм. Це впливає вже з визначень останнього як «одного з видів активного відпочинку», «форми проведення дозвілля», «різновиду рекреації», «однієї з форм міграції, формування і спеціалізації рекреаційних районів (центрів) та забезпечують їх економічну ефективність. Рекреаційні ресурси є історично змінюваним поняттям, що обумовлюється їх обсягом і можливістю використання.

Рекреаційні умови являють собою сукупність компонентів і властивостей природного середовища, які сприяють рекреаційній діяльності (характер ландшафту і кліматичні особливості, наявність мінеральних джерел, біорізноманіття, можливості для занять тими чи іншими видами спорту і т. ін.), але при цьому не є її матеріальною базою.

Рекреаційний потенціал — це сукупність природних, культурно-історичних і соціально-економічних передумов організації рекреаційної діяльності на певній території.

Рекреаційною територією називається територія, що використовується для оздоровлення людей. При цьому слід розрізняти рекреаційні території для короткочасної (лісопарки, зелені зони міст, водні об'єкти тощо) і тривалої (приморські райони,

лікувально-санаторні комплекси і т. п.) рекреаційної діяльності.

Рекреаційна ємність — здатність території забезпечувати для певного числа відпочиваючих психофізіологічний комфорт і можливість спортивно-оздоровчої діяльності без деградації природно-територіального чи антропокультурного комплексу і швидкого зношування соціального обладнання.

Рекреаційний об'єкт — місце з обмеженою площею, що використовується для відпочинку (лісова галявина, пам'ятка природи, пляж тощо).

Рекреаційне навантаження — це сукупність безпосередніх впливів людини на природно-територіальний комплекс, насамперед на рослинний покрив (витоптування, ущільнення ґрунту, знищення фітомаси тощо).

1.5. Загальні функції рекреаційної діяльності

Відпочинок є життєво необхідною потребою людини, що забезпечує її нормальне фізіологічне і психічне функціонування, дає змогу відновити фізичні та моральні сили і виступає невід'ємною складовою життєдіяльності. Рекреаційна діяльність бере свій початок з давніх-давен. Свідчення про використання лікувальних властивостей мінеральних джерел зустрічаємо вже у давніх китайських трактатах, індійському епосі «Рігведа», Старому та Новому Завітах. Саме ці властивості сприяли поширенню рекреації серед аристократії Давньої Греції і Риму. Так, практика будівництва житла для піднайму його приїжджими започаткована на о. Евбея поблизу мінеральних джерел. Важливим рекреаційним ресурсом були також Олімпійські ігри, на які прибували сотні суден із країн середземноморського басейну. Серед багатих римлян набули популярності пізнавально-розважальні подорожі до Греції, включену до складу імперії.

Найпоширенішим видом рекреаційної діяльності в епоху Середньовіччя було паломництво до святих місць — Єрусалима, Назарету, Константинополя, Лурду, Мекки, Медини та інших релігійних центрів. Серед представників панівних класів усе більш престижною розвагою стають подорожі до зарубіжних країн, і наприкінці XVII століття з'явився спеціальний термін для означення цієї публіки — «турист». Великої популярності набувають приморські курорти Італії і Франції, бальнеологічні курорти Швейцарії і басейну річки Рейн. Ці курортні місця зобов'язані своєю славою не стільки лікувальним властивостям клімату і природних ресурсів, скільки комплексам для відпочинку і грального бізнесу. На початку XX століття поряд із такими курортами, як Ніцца, Ахен, Монте-Карло, Баден-Баден, Карлсбад (в Україні — Шкло, Любін Великий) з'являються нові: Канни, Сент-Тропез, Ріміні, Сан-Ремо, Майямі та інші.

Першою власне туристичною подорожжю прийнято вважати організовану в 1863 році Т. Куком поїздки групи англійців до Швейцарії. Однак ще майже століття потому туризм залишався привілеєм виключно багатих верств населення.

Подальше розширення міжнародних економічних відносин і вдосконалення транспортних засобів привели до зростання мобільності населення. Внутрішні культурні та економічні зв'язки активували туристичний рух, який після Другої світової війни набув характеру масового туризму. Отже, лише в повоєнний період рекреація стає масовим явищем і перетворилася на важливий економічний чинник розвитку окремих країн і регіонів. Організація масового відпочинку є відповіддю на суспільну потребу

XX століття, що обумовлена:

- докорінною зміною місця і ролі людини в суспільному виробництві;
- зростанням культурно-освітнього рівня населення, при якому інтелектуальні потреби не мають межі насичення;
- вдосконаленням транспортних засобів та їх доступністю для широкого загалу;
- наростанням дискомфорту, викликаного порушенням природних умов життя людини (урбанізація, концентрація промисловості, забруднення довкілля);

• зміщенням у високорозвинених суспільствах центру ваги з рівня життя на його якість і т. ін.

Функціонально-просторова структура рекреаційної діяльності зазнаватиме все більшого впливу розвитку електронної інформації та комунікаційних систем і залежатиме від соціально-демографічної динаміки в окремих країнах і регіонах.

В. Євдокименко, В. Шмагіна, С. Харичков [10; 19] виділяють такі групи факторів, що визначають розвиток туристсько-рекреаційного комплексу та рівень попиту і споживання окремих видів рекреаційних послуг:

— **соціально-економічні** — обсяг грошових надходжень, рівень цін, доступність послуг, професійна структура потенційних клієнтів;

— **демографічні** — статевовікова структура, місце проживання, форма зайнятості, місце роботи;

— **соціально-психологічні** — емоційний стан клієнтів та рівень соціальної напруженості в суспільстві, ментальність;

— **ресурсно-екологічні** — масштаби і забезпеченість території рекреаційними ресурсами, стан навколишнього середовища;

— **політичні** — безпека регіонів розвитку інфраструктури, відсутність збройних та інших конфліктів, загальний рівень демократизації, дотримання міжнародних норм і правил щодо охорони суспільного порядку, прав і свобод людини.

При цьому слід зазначити, що попит має індивідуалізований і кон'юнктурний характер і тому лише частково відображає рекреаційні потреби суспільства.

За Ю. Веденіним, рекреаційна діяльність є одним із найбільш просторово виражених і тісно пов'язаних із територіальною різноманітністю видів соціальної діяльності [3, с. 10].

Рекреаційна діяльність — являє собою систему заходів, пов'язаних із використанням вільного часу для оздоровчої та культурно-пізнавальної діяльності людей на спеціалізованих територіях, розташованих поза межами їх постійного проживання [9, с. 52].

Виходячи з даного визначення, особливу увагу слід звернути на дві особливості рекреаційної діяльності: зв'язок із певним типом часу і самоцінність процесу (важливий не лише результат, а й сам процес рекреаційної діяльності). Рекреаційна діяльність характеризується функціональною різноманітністю, що знаходить свій вияв у частій зміні рекреаційних занять і можливості одночасного здійснення декількох видів занять на одній території (за умови наявності у рекреанта позитивних емоцій); можливістю комбінування її видів на основі врахування взаємозамінності, взаємообумовленості і взаємовиключеності тих чи інших рекреаційних занять (ефективність рекреаційної діяльності визначається різноманітністю комбінування різних видів рекреаційних занять, що забезпечує задоволення за одиницю часу більшої кількості рекреаційних потреб); циклічністю — послідовною зміною рекреаційних занять через певний проміжок часу. Рекреаційна діяльність поділяється залежно від її суб'єкта на діяльність відпочиваючих і діяльність організаторів відпочинку. Особливу складність викликає, на думку Ю. Веденіна [3], дослідження рекреаційної діяльності відпочиваючих, оскільки поведінка останніх залежить від багатьох факторів, що мають індивідуалізований характер.

У найбільш загальному вигляді мотивація рекреаційних потреб (за теорією потреб людини А. Маслоу) зводиться до духовної, пізнавальної, фізіологічної, розважальної, економічної. Встановлення логіки в поведінці людини і виявлення поведінкових констант у процесі рекреаційної діяльності, систематизація і класифікація мотивацій, прогнозування можливих змін у цій сфері можуть бути забезпечені біхевіористичним підходом до рекреаційних досліджень.

Рекреаційна діяльність нерозривно пов'язана з рекреаційними потребами і

спрямована на створення оптимальних умов для їх реалізації. Рекреаційні потреби, як і будь-які людські потреби, є продуктом історичного розвитку і тому виступають змінною категорією. За своїм походженням вони мають фізіологічну сутність, однак у процесі суспільного розвитку поряд з елементарною потребою у відпочинку формуються нові, соціально обумовлені рекреаційні потреби, що є складовою суспільних потреб і розвиваються за спільними з ними законами.

Рекреаційні потреби поділяються на три рівні (за Ю. Веденіним та І. Зоріним):

- індивідуальні — потреба у відновленні та розвитку фізичних і моральних сил людини, у фізичному, інтелектуальному та духовному вдосконаленні;
- групові — потреби окремих вікових і соціальних груп;
- суспільні — потреба у простому і розширеному відтворенні соціально-трудового та соціокультурного потенціалу суспільства.

Усі вони перебувають у тісній взаємодії.

Обираючи вид відпочинку і географічний район рекреації, людина чи група людей керуються певними цілями, настановами і бажаннями. При цьому потреби диференціюються за досить різними ознаками. Вони вимагають різнобічного вивчення в економічному, медико-біологічному, демографічному, соціальному, соціально-психологічному, природознавчому аспектах на основі найбільших результативних методів: вибіркового зонування, опитування, анкетування і т.п. Висновки такого дослідження є основою рекреаційного планування, що має відповідати соціальній, віковій і статевій структурі населення при врахуванні рекомендацій фахівців. Вивчення рекреаційних потреб є необхідним при дослідженні існуючих і проектуванні перспективних форм територіальної організації рекреаційних районів усіх рангів. Вибір тієї чи іншої місцевості, певного ландшафту для відпочинку в природних умовах обумовлений індивідуальними уподобаннями. Вивчення рекреаційних потреб є відправною точкою у виявленні закономірностей формування, функціонування і розвитку територіальної рекреаційної системи: адже саме вони визначають просторово-часову динаміку і територіальну організацію рекреаційної діяльності. Рекреаційні потреби реалізуються в певних видах рекреаційної діяльності. Суспільні функції рекреаційної діяльності визначаються тими завданнями, які вона виконує в житті суспільства:

- формування всебічно розвиненої особистості;
- відновлення і розвиток фізичних і психічних сил людини;
- розвиток господарської структури регіонів;
- збільшення зайнятості населення;
- забезпечення грошових надходжень у бюджет;
- зближення народів.

Таке широке коло завдань не дозволяє однозначно сформулювати суспільні функції рекреації. У найбільш загальному вигляді вони можуть бути віднесені до трьох великих груп [4]:

- медико-біологічні;
- соціокультурні;
- економічні.

Окремі дослідники виділяють політичну функцію рекреації.

Кожна з цих груп пов'язана з певною сферою людської діяльності, хоча між ними відсутні чіткі межі внаслідок взаємопов'язаності суспільних потреб.

Медико-біологічні функції рекреації реалізуються через санаторно-курортне лікування та оздоровлення і мають розглядатися в аспектах лікування (відновлення здоров'я людини після перенесеного захворювання) і оздоровлення (зняття виробничої і невиробничої психофізіологічної втоми). При активній рекреаційній діяльності відновлювальні процеси відбуваються швидше, ніж при пасивній. Врахування медико-

біологічних функцій рекреації передбачає такі аспекти організації рекреаційної діяльності:

- широкий розвиток активних видів відпочинку, пов'язаних насамперед з м'язовими навантаженнями;

- урізноманітнення діяльності як необхідна умова ефективності заходів, спрямованих на відновлення здоров'я;

врахування особливостей усіх вікових і соціально-професійних груп, що забезпечить свободу вибору занять відповідно до індивідуальних психофізіологічних можливостей, пріоритетів та інтересів рекреантів.

В основу культурних і духовних потреб полягає потреба в пізнанні. Рекреація має величезні можливості для їх задоволення, що сприяє гармонійному розвитку особистості. Це шлях реалізації **соціокультурних функцій** рекреації. На сьогодні спостерігається поєднання пізнавальних і розважальних функцій рекреації, що доповнюють одна одну. Прикладом такого поєднання є функціонування спеціалізованих культурно-розважальних центрів: Лас-Вегас, Сан-Сіті, Монте-Карло, Дісней- та Євроленд і т. ін.

Основними **економічними функціями** рекреації є просте і розширене відтворення робочої сили; формування сфери послуг і зв'язків з іншими галузями господарства; розвиток окремих територій і розширення зайнятості населення; збільшення валютних надходжень до бюджету. Зі зміною структури рекреаційної діяльності відбувається трансформація її функцій, серед яких зокрема, зростає роль економічної.

Завдяки рекреації підвищується здатність людей до праці, збільшується тривалість періоду збереження повноцінної працездатності, що веде до збільшення фонду робочого часу внаслідок скорочення захворюваності, підвищення життєвого тону.

До економічних функцій рекреації слід також віднести:

- прискорений розвиток господарської структури певної частини території країни;
- розширення сфери додатка праці, тобто збільшення зайнятості населення за рахунок рекреаційного обслуговування та у галузях, пов'язаних з рекреацією побічно;
- істотний вплив на структуру балансу грошових доходів та витрат населення по території країни на користь рекреаційних районів;
- підвищення ефективності іноземного туризму як джерела вступу іноземної валюти.

Робоча сила та її якість — головні фактори суспільного прогресу. Тому проблема збереження здоров'я і трудової активності є однією з найактуальніших проблем сьогодення, і її розв'язання значною мірою покладається на рекреаційну сферу. Рекреаційна діяльність — це діяльність не лише в певний час, а й у певному просторі. Тому функції рекреації мають реалізовуватися шляхом цілеспрямованого використання рекреаційних об'єктів і угідь. При цьому слід мати на увазі ситуативний та індивідуальний вплив одних і тих самих факторів, який в одному випадку може бути позитивним, а в іншому — негативним. Це стосується як кліматичних умов, рельєфу, характеру рослинного покриву, так і атрактивних параметрів місцевості.

Таким чином, створення умов для рекреаційної діяльності і відповідна організація середовища мають виходити з функцій рекреації. Так духовному розвитку людини сприяє рекреаційна діяльність у місцевостях, які мають естетичну і пізнавальну цінність, їх привабливість для відпочинку сприяє формуванню стійкого рекреаційного потоку і розгалуженої рекреаційної системи, що визначає економічну ефективність діяльності підприємств сфери послуг.

Запитання для самоперевірки

1. Охарактеризувати загальні поняття рекреалогії як наукового підґрунтя рекреації.
2. Яким чином формувалась історія розвитку наукового напрямку

«рекреалогія»?

3. Що відноситься до загальних передумов розвитку рекреалогії?

4. Що відносять до об'єкту та предмету рекреалогії?

5. Який існує взаємозв'язок між рекреалогії та іншими дисциплінами рекреаційного напрямку?

6. Яке місце займає відпочинок у рекреалогії?

7. Які існують види діяльності людини під час відпочинку як наукові положення рекреалогії?

8. Яке значення має «позаробочий і вільний час» та «рекреаційний час» для людини?

9. Надати характеристику структури рекреаційного часу за життя людини.

10. Які існують функції рекреаційного часу?

11. Як характеризується ієрархічна побудова рекреаційного часу та рекреаційного простору?

12. Яка існує класифікація функцій рекреалогії?

13. Навести особливості медико-біологічної функції.

14. Яке значення має культурно-виховна функція?

15. Яке значення має економічна функція?

Тестові завдання за темою

1. Причиною появи такої науки як «Рекреалогія» послужило: а) питання рекреації були недостатньо розглянуті іншими науками; б) мода, що проявилася у той час на нові науки; в) необхідність виділення науки про рекреацію з уже сформованої курортології; г) значний вплив рекреаційної географії.

«Рекреалогія» безпосередньо сприяла виникненню галузі:

а) географії туризму; в) курортології;

б) економіки і організації туризму; г) рекреаційної соціології.

Предметом дисципліни «Рекреалогія» є:

а) методологія розвитку діяльності людини під час дозвілля; б) анімаційна діяльність організаторів дозвілля;

в) антропологічний аспект формування рекреації;

г) аспекти і об'єктивні закономірності рекреаційної системи.

Суб'єктом дисципліни «Рекреалогія» є:

а) турист; в) громадянин країни;

б) рекреант; г) рекреаційна територія.

Об'єктом дисципліни «Рекреалогія» є:

а) відпочинок; в) рекреаційна система; б) рекреаційна територія; г) рекреація.

Тема 2. ТЕРИТОРІАЛЬНА РЕКРЕАЦІЙНА СИСТЕМА ЯК ОБ'ЄКТ РЕКРЕАЛОГІЇ

План

1. Територіальний характер рекреаційних систем

2. Компоненти рекреаційної системи

1. Територіальний характер рекреаційних систем

Концентрація рекреаційної діяльності обумовлює формування рекреаційних територій. **Рекреаційна територія** являє собою частину земельного фонду, задіяну для організації туризму, лікування та відпочинку. Виходячи зі світового досвіду, можна відзначити дві тенденції у формуванні рекреаційних територій:

а) розвиток урбанізованих рекреаційних територій на базі курортних населених пунктів або цілих курортних агломерацій (курорти і курортні місцевості, приморські рекреаційні райони тощо);

б) розвиток рекреації на міжпоселенських територіях шляхом створення рекреаційних парків.

В Україні базою для їх створення можуть бути природні національні та ландшафтні парки. Існують різні підходи до класифікації рекреаційних територій. Найбільш поширеним є такий їх поділ: урбанізовані, між- поселенські, проміжні (у сільській місцевості); для короткочасної і тривалої рекреації; постійні, сезонні, тимчасові; природно-рекреаційні, аграрно-рекреаційні, індустріально-рекреаційні, змішані тощо.

Однак не кожна рекреаційна територія є рекреаційною системою. Даного статусу вона набуває лише тоді, коли починає задовольняти всі вимоги до базової моделі рекреаційної системи. Як об'єкт вивчення рекреалогії вона має соціальний характер і є складною керованою системою. В більшості теоретичних досліджень рекреаційних систем [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8] за основу взята базова модель рекреаційної системи В. Преображенського.

Аналіз внутрішніх зв'язків рекреаційної системи здійснюється на прикладі моделей, похідних від базової. За деякими авторами, рекреаційна система — це сукупність субгалузей рекреаційного господарства. Такий погляд на рекреаційну систему має місце у вертикальному (галузевому) підході.

Територіальний характер рекреаційних систем визначається просто- ровою нерівномірністю розміщення рекреаційних ресурсів, різною ємністю територій, їх придатністю для різних видів рекреаційних занять тощо. Уявлення про територіальну рекреаційну систему почало формуватися у сфері географічних наук, де ТРС визнано предметом дослідження рекреаційної географії. ТРС можна розглядати також як об'єкт вивчення економічної географії, медичної географії, регіональної економіки, рекреалогії. Специфіка останньої дає змогу досліджувати ТРС у соціально-психологічному, фізіологічному, етичному аспектах, що не властиво географічним наукам. Стосовно географії, науковці розгляда- ють територіальну рекреаційну систему (ТРС), як свого роду просторово організовану на території певного таксономічного рангу сукупність рекреаційних установ, які функціонують на основі використання ресурсів цієї території і просторово-територіально між собою поєднані. Будь- яка ТРС базується як на безпосередніх зв'язках між рекреаційними установами, так і на опосередкованих територією відносинах між ними. Для визначення різних типів ТРС характер цих зв'язків і відносин є ви- рішальним. Рекреаційні об'єкти в одній ТРС можуть пов'язувати: а) безпосередні зв'язки виробничо-технологічного характеру; б) спільне управління; в) участь у спільному наданні кінцевих послуг; г) належ- ність до однієї галузі чи підгалузі;

д) знаходження рекреаційних установ у межах будь-якої самоврядної території; е) використання спільних ресурсів певної території; є) наявність потенційних можливостей для ефективних взаємозв'язків

Як вже було наведено, у просторі між елементами рекреаційно-туристичних систем встановлюються певні просторові (територіальні) відношення і, таким чином, вся система, кожний її елемент і кожний функціональний зв'язок одержують певний простір існування. Цей простір може бути різним — економічним, географічним, екологічним, соціальним тощо. Але для нас найбільший інтерес представляють економічний та географічний простори. За Р. Барром економічний простір, у вузькому сенсі, — це розмір дії й впливу економічної одиниці, а в широкому сенсі, — це система відношень, що складає суть існування цієї одиниці; зокрема, в ринкових умовах це система відношень, що забезпечує одержання найбільших прибутків з найменшими витратами. Ф. Перру розглядає економічний простір як поле сил, що формується «полюсами зростання». Такий аспект економічного простору, за Ф. Перру, дозволяє тлумачити просторовий характер рекреаційно-туристичних систем. Він, зокрема, передбачає встановлення й аналіз факторів, що впливають на розподіл рекреаційно-туристичної діяльності у просторі. Різновидністю економічного простору в ринкових умовах виступає бізнес-простір. Його найбільш активною частиною є ринок, ринковий простір, де відбувається визнання суспільної корисності рекреаційно-туристичних продуктів (товарів та послуг). У загальному випадку це відбувається на конкурентних засадах. А основними характеристиками ринкового простору служать ціна та споживчий потенціал.

Географічний простір, О.І. Шаблій визначає як груповий простір земних сфер — літо-, гідро-, атмо-, біо- та соціо, які в єдності утворюють географічну оболонку. А це означає, що геопростір є трьохмірним [7, с. 40]. Що стосується геопростору конкретних об'єктів (у нашому випадку рекреаційно-територіальних систем), то його зручніше представити як двомірний. І такою двомірною проекцією геопростору виступає територія. Територія стосовно рекреаційно-туристичних систем: а) виступає «носієм» різноманітних ресурсів; б) складає просторовий базис «виробництва»; в) зосереджує багато функцій-економічних, соціальних, екологічних та ін.

В той же час, з переходом до ринкових відносин територіальні рекреаційні системи усіх рівнів і типів інтенсивно трансформуються в територіальні туристично-рекреаційні системи (ТРТС) під впливом певних факторів та умов. Ринкова трансформація рекреаційно-туристичних об'єктів (їх переспеціалізація, модернізація і т. і.) породжує «хвилю» змін у інших об'єктах, що забезпечують сферу рекреації та туризму необхідними ресурсами, реалізують і споживають її продукцію тощо. Внаслідок тісної взаємодії цих об'єктів (у просторі й часі) об'єктивно формуються територіальні рекреаційно-туристичні системи; причому не тільки на локальному та районному, але й на міжрайонному, національному та транснаціональному рівнях. Це означає, що просторове буття рекреації та туризму характеризується системною організацією.

Як визначає Масляк П.О., виокремлення різних типів ТРС на основі особливостей взаємовідносин рекреаційних установ передбачає доволі значну множину варіантів господарсько-територіального системоутворення. Однак переважно це все-таки теоретичні, а не реальні можливості. Крім того, серед системоутворюючих взаємовідносин є ієрархія. Найбільш значними є безпосередні зв'язки рекреаційних установ, спільність управління і території. Для типізації ТРС важливим є визначення сутності просторово-територіальних зв'язків і відносин та внесення ясності в це питання,

яке трактується по-різному.

Рекреаційні установи беруть участь у реалізації трьох видів географічних зв'язків: 1) просторових; 2) просторово-територіальних; 3) територіальних.

Просторові зв'язки — це зв'язки між рекреаційними установами, віддаленими одна від одної на будь-яку можливу відстань. Опосередковані відносини шляхом спільного використання ресурсів певної локальної території повністю виключаються. Територіальні опосередковані відносини виникають між рекреаційними установами, розміщеними на обмеженій (локальній) території, через спільне використання трудових природних та інших ресурсів. Прямої безпосередньої взаємодії в цьому випадку немає. При перетині цих двох типів зв'язків виникає їх третій тип — просторово-територіальні зв'язки. Взаємодіючи через територію, рекреаційні установи мають і безпосередні зв'язки [8].

Тип системи і межі її локалізації залежать від характеру і параметрів розвитку системоформуючих елементів (рекреаційних установ) — рівня концентрації надання послуг, напряму спеціалізації, відомчої підпорядкованості чи приватної належності, їх територіального поєднання і взаємозв'язку. На цій основі можна виокремити такі типи ТРС:

- а) підгалузеві (спеціалізовані);
- б) галузеві (інтегральні);
- в) елементарні (ЕТРС);
- г) територіальні рекреаційні комплекси (ТРК).

Перші — включають рекреаційні установи певної рекреаційної підгалузі, що об'єднані спільним управлінням, приватною належністю або належністю до складу одного об'єднання, концерну, асоціації і т. ін., території, а також ті, що спеціалізуються на певній території на наданні спеціалізованих рекреаційних послуг. Функції підгалузевої ТРС, на відміну від рекреаційних установ (виробничих систем), не зводяться лише до надання певних послуг. Вони виконують і деякі територіальні функції, які особливо яскраво виявляються при розгляді системи як єдиного цілого. Наприклад, підгалузеві ТРС виконують функції повної зайнятості населення сіл, малих і середніх міст, уповільнення зростання великих агломерацій, піднесення рівня життя населення, вирішення екологічних проблем тощо. Це переважно соціальні та економічні функції ТРС, що безпосередньо не пов'язані з наданням рекреаційних послуг.

Формування других — відбувається на основі господарсько- територіальної інтеграції рекреаційних установ різних підгалузевих (спеціалізованих) ТРС. Як правило, їх об'єднує в одне ціле не лише територія і зв'язки, а й спільна робота з надання територіально і ресурсно узгоджених рекреаційних послуг. ЕТРС репрезентовані однією рекреаційною установою (центром або ядром системи) разом із сукупністю його просторово-територіальних взаємозв'язків і взаємин з іншими господарськими об'єднаннями. Оскільки така взаємодія об'єктивно не може бути реалізована в рамках одного рекреаційно-туристичного господарства, а тим більше окремих його галузей, то ЕТРС, хоч і є основою галузевих і підгалузевих ТРС, але не повністю входять до їх складу. Ідентифікуючи ЕТРС, виділяють із господарсько-територіальних систем і територіально-господарських комплексів (а не тільки з ТРС і ТРК) не саму рекреаційну установу, а елементарну просторово-територіальну систему господарства як єдиний виробничо-територіальний «організм». Рекреаційна установка є його центром або ядром [8].

При декомпозиції різних типів ТРС ЕТРС можуть розглядатися як територіальні підсистеми найнижчого рангу. Разом з тим це не свідчить про їхню простоту. Такий тип — складно організовані системи, які, на відміну від ТРС і ТРК, фактично виходять за

межі галузі, акумулюючи інформацію, енергію, сировину і т. ін. всього господарського комплексу і маючи величезну багатоманітність зв'язків і відносин. Виходячи з наведеного, територію можна розглядати не лише як базу функціонування рекреаційно-туристичних систем, а і як з'єднувальну ланку між їх економічним і географічним просторами.

Це відповідає відомій тезі Ф. Енгельса про те, що «в поняття економічних відносин включається ...і географічна основа, на якій ці відносини розвиваються ...». Отже, територія — це географічна основа, на якій розвиваються економічні відносини. Економіко-географічний закон агломерації виробництва, котрий найповніше виявляється в районах з потужним господарським потенціалом, є причиною того, що багато підгалузей рекреації і туризму тяжіють до найбільших міст. Таке тяжіння приводить до розміщення тут багатьох рекреаційних установ різного профілю. Внаслідок своєї територіальної близькості ці установи починають взаємодіяти за допомогою прямих господарських зв'язків і особливо опосередкованих відносин. Ця взаємодія є основою формування територіальних комплексів.

Розглянемо основні наукові підходи, що склались в рекреалогії стосовно визначення категорії «територіальна рекреаційна система».

Топчієв О.Г. розглядає територіальну рекреаційну систему як форму організації рекреаційної діяльності на певній території, що забезпечує функціональний взаємозв'язок, взаємодію та координацію всіх підсистем, блоків і елементів рекреаційного господарства для надання послуг відпочинку. У реальному житті ТРС як такі можна зустріти не часто. Але така теоретична модель вкрай необхідна як зразок, як еталон для формування найбільш ефективних комплексів рекреаційного господарства, для організації скоординованої і раціональної функціональної взаємодії всіх складових і всіх учасників рекреаційного процесу [9].

Бейдик О.О. вважає, що територіальна рекреаційна система — це соціальна, керована (частково самокерована) геосистема, гетерогенна за складом (складається з взаємозв'язаних підсистем відпочиваючих, природних та культурних комплексів, інженерних споруд, обслуговуючого персоналу, органу управління), яка характеризується функціональною (стан підсистеми визначається функцією системи в цілому) і територіальною цілісністю [1, с. 82]. ТРС сформувалися внаслідок рекреаційного природокористування, в якому провідною системоутворюючою галуззю виступає невиробнича сфера. Головне завдання територіальної рекреаційної системи — відновлення психофізіологічних сил населення і духовне збагачення людини на базі місцевих рекреаційних умов і ресурсів.

Таким чином, загальним підсумком до розгляду наукових поглядів стосовно категорії «територіальна рекреаційна система» є то, що означена система характеризується єдиною територією, що має значний рекреаційний потенціал, сукупністю рекреаційних установ, які функціонують на основі тісних виробничих контактів, єдністю організаційних форм управління, які забезпечують ефективне використання природних рекреаційних ресурсів і соціально-економічних умов, що склалися на даній території. Зміст поняття «територіальна рекреаційна система» є ширшим порівняно з рекреаційною системою, оскільки містить територіальну прив'язку. Хоча частина рекреаційних систем не входить до ТРС, що звужує обсяг останньої.

Нині найвищий рівень сформованості інтегральних ТРС серед дев'яти, виділених ще у 1978 р. І. Родічкіним (Київсько-Дніпровської, Волинської, Сіверсько-Донецької, Придніпровської, Приазовської, Одесько-Чорноморської, Дніпровсько-Бузької,

Карпатської, Кримської), мають лише три: Одесько-Чорноморська, Карпатська і Кримська [6].

Основними функціями територіальної рекреаційної системи є економічна, бюджетна, соціальна. Рекреаційна система може розглядатися і в горизонтальній (міжгалузевій) площині. Науковці вважають, що територіальна рекреаційна система нормально функціонує при тісній взаємодії декількох галузей на певній території. Ці галузі виконують в територіальній рекреаційній системі різні функції. Для сформованої територіальної рекреаційної системи як міжсекторального утворення необхідно мінімум 5 функціональних галузей та їх груп:

1. Група галузей, які виконують основну функцію систем. Сюди відносяться курортні, туристичні підприємства, сфера відпочинку. Ці галузі складають центральне ядро системи. Єдність на деякій території вже тільки цих галузей (єдність цих цілей, функцій, загальне використання певних природних ресурсів та ін.) дає можливість трактувати територіальну рекреаційну систему як вид міжгалузевих систем. Кожна зі складових галузевих частин територіальної рекреаційної системи є системою досить різних галузей, підгалузей і видів діяльності. Склад ядра територіальної рекреаційної системи свідчить про те, що вона є переважно міжгалузевою системою невиробничої сфери.

Група галузей переважно виробничого обслуговування ядра територіальної рекреаційної системи. Вона представлена будівництвом, транспортом. До територіальної рекреаційної системи можна включити культурне обслуговування, торгівлю, виробництво спеціального туристичного спорядження, сувенірів тощо. Ланцюжкові міжгалузеві зв'язки ядра територіальної рекреаційної системи прямо і безпосередньо впливають на сільське господарство, харчову, а також легку промисловість. Таким чином, територіальна рекреаційна система як міжгалузеве явище тісно пов'язане з іншими системами території і частково перекликається з ними.

2. Галузі, які включають систему навчальних закладів, що готують спеціалістів вищої та середньої кваліфікації для санаторно-курортного, туристичного господарства і сфери відпочинку. Тут ведеться підготовка не тільки лікарів, інструкторів фізичної культури і альпінізму, а і фахівців з туризму, екскурсоводів, менеджерів економістів, молодших спеціалістів та ін. для сфери санаторно-курортного та туристичного обслуговування.

3. Галузі, які включають систему спеціалізованих проектно-конструкторських інститутів, бюро, а також науково-дослідних закладів, які орієнтуються на забезпечення потреб споживачів санаторно-курортних і туристичних підприємств. Сюди входить і діяльність з плануванням рекреаційних зон, районів, вузлів, центрів і пунктів.

4. Спеціалізовані органи державного та місцевого управління, які отримують інформацію про стан інших підсистем територіальної рекреаційної системи, приймають рішення, які стосуються питань оптимального функціонування і подальшого розвитку територіальної рекреаційної системи.

Останнім часом у науковий обіг включено багато нових понять:

«курортно-рекреаційна система», «територіально-рекреаційний комплекс» (ТРК), «туристсько-рекреаційний комплекс». Розглянемо де які з них.

Територіально-рекреаційний комплекс є особливою формою територіальної організації господарства, яка формується в процесі взаємопов'язаного розвитку рекреаційної та інших видів господарської діяльності на компактній території, що має специфічні соціально-економічні та природні характеристики [2]. Головним завданням територіально-рекреаційного комплексу є отримання максимального рекреаційного

ефекту. Серед найважливіших підкомплексів територіально-рекреаційного комплексу називають туристський, санаторно-курортний, оздоровчо-рекреаційний, культурно-рекреаційний. Кожний із них забезпечує можливість здійснення певних видів рекреаційної діяльності, різноманітність яких залежить від поєднання природних та культурно-історичних ресурсів. Формування територіально-рекреаційного комплексу відбувається на базі економічного потенціалу території.

Курортно-рекреаційну систему характеризують як територіальне зосередження діяльності підприємств рекреаційної сфери, організацій та установ різних форм власності і господарювання, що використовують лікувально-оздоровчі, пізнавальні та інші ресурси з метою надання рекреаційних послуг і отримання прибутку [10, с. 47]. Фахівці висловлюють думки, що головним завданням курортно-рекреаційної системи є реалізація конкурентних переваг шляхом побудови кластерної моделі, яка являє собою сконцентровану за географічною ознакою групу взаємопов'язаних компаній-продуцентів рекреаційних послуг, спеціалізованих фірм у суміжних галузях господарства і пов'язаних з їх діяльністю не-прибуткових організацій, що провадять спільну діяльність. Курортно-рекреаційна система включає:

- конкретне місце розташування рекреації, тобто територіального та рекреаційного простору, представлених об'єктами природно-ресурсного потенціалу;
- матеріальні та нематеріальні фактори виробництва;
- підприємства-продуценти рекреаційних послуг;
- ринкових посередників, що забезпечують комплексність послуг та ефективність функціонування системи;

- споживачів курортно-рекреаційних послуг;
- фактори і сили зовнішнього середовища, що впливають на систему. Доцільним є розгляд рекреаційних систем і у функціонально-територіальному, і в компонентно-структурному аспектах: такий підхід дасть змогу чіткіше сформулювати категоріальний апарат рекреалогії. Для забезпечення керованості процесу формування територіальної рекреаційної системи необхідна наукова оцінка об'єктивних і суб'єктивних умов і факторів, що визначають розвиток і територіальне розміщення рекреаційної галузі. Найбільш суттєві обставини територіальної організації рекреаційного господарства слід вважати факторами, інші — умовами. При цьому провідним фактором виступають рекреаційні потреби в контексті соціально-економічного розвитку країни. У таблиці 3.1. виявлено зв'язок між факторами, що лімітують розвиток рекреації та факторами, що сприяють реалізації та локалізації потреб у рекреації. Також наведено, виходячи з вищеназваних факторів, основні властивості рекреаційної системи.

Отже, якщо рекреаційні потреби великою мірою визначають необхідність розвитку рекреаційного господарства, то матеріальною базою для ефективного функціонування рекреаційних систем виступають передусім рекреаційні ресурси. Характеристики, завдяки яким територіальна рекреаційна система сприймається як цілісна система, прийнято вважати її властивостями. Одні з цих властивостей характерні для всієї системи, інші — лише для окремих її підсистем. Так, вибірковість характеризує лише рекреантів, надійність управління — орган управління, ємність і комфортність — природні та культурні комплекси, технічні системи, обслуговуючий персонал тощо.

Таблиця 3.1. ОСНОВНІ ФАКТОРИ ТА ВЛАСТИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ РЕКРЕАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ

Головні фактори, що лімітують розвиток	Фактори, що сприяють реалізації та локалізації	Основні властивості рекреаційної системи
--	--	--

рекреації	потреб у рекреації	
транспортна доступність	територіальна різноманітність природних та культурно-історичних ресурсів	Різнманітність — можливість поділу множини на підмножини
нерозвиненість сфери обслуговування	територіальні відмінності в рівні розвитку інфраструктури	Вибірковість — забезпечення можливості вибору
	територіальні відмінності в мірі комфортності природних комплексів	Комфортність — міра відповідності вимогам рекреантів
низька якість і ємність ресурсів	ємність природних, культурних та інфраструктурних комплексів	Ємність — здатність забезпечити комфорт рекреантам без шкоди для себе
	номенклатура і якість послуг	Ефективність — оптимальне співвідношення витрат і результатів
екологічна ситуація в регіоні	конкурентоспроможність регіонального ринку	Стійкість — здатність протистояти зовнішнім впливам
соціально-психологічний клімат	територіально-професійна структура трудових ресурсів	Надійність управління — безвідмовність функціонування
		Динамічність — адекватна реакція на зовнішні впливи
		Ієрархічність — різна міра зрілості та обов'язків
геополітична ситуація	зв'язок рекреаційної галузі з одноранговими галузевими системами, зокрема, з інфраструктурою, аграрно-промисловим комплексом, сферою послуг тощо	Цілісність — узгоджена взаємодія підсистем і всієї системи з оточенням
		Спеціалізація — можливість задоволення конкретних потреб
		Універсальність — можливість задоволення будь-яких проблем

Спеціалізація — це діяльність рекреаційних підприємств, спрямована на задоволення конкретних рекреаційних потреб, створення оптимальних умов для окремих рекреаційних занять. На макрорівні спеціалізації серед рекреаційних підприємств України виділяють три основні групи: лікувальні (санаторії-профілакторії, санаторії-пансіонати, курортні поліклініки, грязе- та водолікарні); оздоровчі (будинки відпочинку, пансіонати, бази відпочинку, дитячі оздоровчі табори, спортивно-оздоровчі табори); туристичні (пізнавальні) (готелі, туристичні бази, мотелі, кемпінги, бюро подорожей та

екскурсій, туристичні поїзди, те- плоходи тощо). Формування спеціалізації тісно пов'язане з наявними ресурсами і мірою рекреаційного освоєння території, яке безпосередньо впливає на ієрархічність.

Ієрархічність виявляється через віднесення рекреаційної території до певного таксономічного рангу і підпорядкованість нижчих рангів вищим. На основі поєднання функціонально-галузевого та функціонально-територіального підходів виділено такі таксономічні ранги рекреаційних територій:

- рекреаційний пункт (наприклад, окремий санаторій, будинок відпочинку, кемпінг);
- рекреаційний центр (Кирилівка, Коктебель);
- рекреаційний вузол (курортотоліс «Трускавець», Одеська група курортів, Велика Ялта);
- рекреаційний підрайон, який включає один або кілька курортів однакового профілю з зонами відпочинку і центрами туризму в межах адміністративного району (Судакський, Алуштинський);
- рекреаційний район або комплекс — цілісна у транспортному розумінні територія з однаковим профілем курортів, центрів туризму, зон відпочинку та природно-географічними умовами;
- рекреаційний регіон (Кримський, Карпатський, Дніпровсько-Дністровський та ін.). Дана категорія найчастіше ототожнюється з територіальними рекреаційними системами. Досить часто вживається стосовно наднаціонального рівня — Середземноморський, Чорноморський, Карибський.

Санаторно-курортне господарство також може бути диференційоване з поділом на такі ранги: санаторно-курортний заклад — курортна місцевість — курорт — курортотоліс — курортний район. При цьому вищий ранг не мусить обов'язково виключати всі нижчі.

Отже, територіальна рекреаційна система є міжпредметним об'єктом дослідження, що, з одного боку, дає можливість запозичення рекреалогією теоретичних надбань інших наук, а з іншого — створює проблеми у формулюванні окремих категорій, вирішення яких можливо при застосуванні системного, функціонального та інших підходів. Важливою прикладною проблемою в Україні залишається управління регіональним розвитком рекреаційних територій та модернізація рекреаційної інфраструктури.

2. Компоненти рекреаційної системи

За концепцією В. Преображенського рекреаційна система включає такі **підсистеми** [12]:

- **природні та культурні комплекси**, що включають рекреаційні ресурси та умови і виступають як субстрат розвитку системи;
- **технічні системи** для забезпечення нормальної життєдіяльності відпочиваючих та обслуговуючого персоналу. Характер і рівень розвитку інфраструктури рекреаційних територій має велику амплітуду: від міст-курортів і курортотолісів до місць відпочинку з мало зміненою природою;
- **обслуговуючий персонал**, завданням якого є професійне і якісне обслуговування рекреантів;
- **орган управління**, який здійснює контроль за оптимальним співвідношенням усіх підсистем;
- **рекреанти (група відпочиваючих)** — основний елемент системи, який визначає вимоги до всіх інших, виходячи з соціальної, вікової, національної, професійної, релігійної належності певних груп людей, а також умов і ресурсів рекреації. Рекреанти є

не лише суб'єктом, а й об'єктом рекреаційної діяльності, що вимагає індивідуального підходу в наданні послуг (бажання відпочивати з друзями, сім'єю, самотійно). Група відпочиваючих характеризується особливостями поведінки, що вступають у цикли рекреаційної діяльності.

Природні та культурно-історичні комплекси в рекреаційній системі характеризуються, насамперед, заходом відповідності потребам відпочиваючих (комфортністю й привабливістю) і потребам органів керування — просторовою й тимчасовою ємністю й надійністю.

Атрактивність — привабливість, відносне явище, яке тісно пов'язане як з об'єктивним якісним розумінням, так і з відносним суб'єктивним розумінням залежним від соціокультурної оцінки тими чи іншими групами відпочиваючих. Функціональна відповідність — відповідність потребам і умовам діяльності (лікування, оздоровчий відпочинок, спортивний або пізнавальний туризм).

Комфортність фізіологічна й психофізіологічна

Якщо перша найбільше тісно пов'язана із кліматичними умовами (у т.ч. зі стійкістю комфортних погод), то друга багато в чому визначається характером відкритості або закритості пейзажів, відчуттям тісноти від скупчення людей, або напроці самотності, надмірності або недостатності темпу зміни вражень, звукової насиченості і т.д.

Можуть бути виділені системи, у яких провідна роль належить або природним, або культурним комплексам.

Прикладом перших можуть служити бальнеологічні курорти, де вся система спирається на природні мінеральні води, сюди ж відносять гірські курорти з їхньою чистотою повітря, красою пейзажів, що виступають також у ролі лікувального або оздоровчого фактора. Серед систем, де основу становлять культурні комплекси, виділяють міста (Рим, Париж, С.-Петербург і т.д.) насичені архітектурними ансамблями, музеями, оспіваними в літературі міфами й легендами.

Природні комплекси є головними при організації курортно-лікувального, оздоровчого та спортивного відпочинку. Роль культурних комплексів особливо велика в пізнавальному туризмі.

Технічні комплекси

Технічні підсистеми (окремі засоби, обладнання й спорудження, а частіше їх сукупність) насамперед, покликано полегшити відпочиваючим доступ і адаптацію до природних комплексів, збільшити надійність їх функціонування. Вони служать засобами, що також адаптують, задовольняють потреби відпочиваючих і обслуговуючого персоналу. Розвиток природно-технічних систем (штучні пляжі, паркових насаджень), транспортної мережі та ін. Набір споруд і обладнань, використовуваних у рекреаційних системах практично неосяжний. По «твердості» конструкцій це можуть бути й капітальні будови, і сезонні споруди. У зв'язку з ростом обсягів і різноманітності діяльності, навантажень на природні комплекси роль і різноманітність технічних споруджень помітно зростає. У цей час без них формування й надійне функціонування рекреаційної системи будь-якого призначення стає просто неможливим. У містах-курортах технічні підсистеми стають провідними елементами рекреаційної системи, оскільки існування міста-курорту, його ємність і надійність функціонування протягом усього року, визначається в першу чергу наявністю функціонально-рекреаційної інфраструктури місць розміщення, підприємств обслуговування, розвиненістю транспорту, ефективністю роботи систем каналізації й відчищення.

Постійне вдосконалювання технічних обладнань, перехід до нових поколінь

природно-технічних систем дозволяє підвищити позиції всієї рекреаційної системи, зберегти її популярність.

Обслуговуючий персонал

Роль обслуговуючого персоналу в системі визначається тим, що він забезпечує взаємозв'язок відпочиваючих із природними й курортними комплексами, технічними системами, а також спілкування їх між собою. Цим поняттям охоплюється широка група людей, зайнята, як без- посередньо побутовим, медичним, культурним, транспортним обслуговуванням відпочиваючих, так і експлуатацією технічних і природно- технічних споруджень, природних і культурних комплексів. Таким чином можливо виокремити обслуговуючий персонал у такі групи:

1. Контактна група, яка в силу своїх обов'язків безпосередньо зустрічається з відпочиваючими (медсестри, лікарі, менеджери, офіціанти, екскурсоводи, інструктори туризму, аніматори).

2. Робітники та службовці, що забезпечують діяльність технічних підсистем, природних і культурних комплексів у межах підприємства відпочинку (електрики, кухарі, садівники, службовці і т.д.).

3. Працівники загальнопобутових служб, що забезпечують прямі потреби підприємствам відпочинку (складів, пралень, водопровідних і каналізаційних мереж, паркового господарства, транспорту).

Робота обслуговуючого персоналу регламентується посадовими інструкціями.

Органи управління — елемент рекреаційної системи, як і будь- який орган управління повинен забезпечувати збереження структури системи підтримки режиму її діяльності, реалізацію цілей, загальних функцій системи. Своєрідність управління рекреаційною системою визначається тим, що вона одночасно містить і елементи управління еко- номікою, насичене елементами соціального управління, включає елементи управління технічними системами й природними комплексами.

У сфері рекреаційної діяльності є як мінімум два рівня управління один з них — це управління, розташоване як би поза конкретною системою. Воно становить елементи суперсистеми — формує рекреаційну політику регіону, вивчає потреби, планує, проектує та ухвалює рішення щодо створення або розвитку конкретних рекреаційних систем, управляє потоками відпочиваючих, погоджує рекреаційну діяльність із іншими видами діяльності. До цієї системи відносяться законодавчі та місцеві органи влади, що розробляють загальну стратегію рекреаційного забезпечення населення, рекреаційну політику як частину загальної соціальної політики. До другого рівня можна віднести працівників, що виконують розроблені програми.

Рекреанти — центральний елемент рекреаційної системи, що визначає сам факт її виникнення та розвитку. З позиції соціології та екології людини це група, що зобов'язана своїм існуванням деякій події — виникненню вільного від занять часу.

Так, у типології, розробленій У. Шелдоном [13], враховуються взаємозв'язки людей з природою. Вченим було виділено такі типи:

Ектоморфний тип — відрізняється прагненням зосередитися на власному внутрішньому стані, сприймати навколишній світ, виходячи зі свого настрою, а не таким, яким він є насправді.

Мезоморфний — характеризується любов'ю до природи, як джерела оптимізації, місцю діяльності. Для них природа — об'єкт впливу.

Ендоморфний — тип почуттєвий, відкритий для сприйняття природи, що відчуває її нюанси — фізичні та естетичні.

Отже, рекреаційна система має складну внутрішню структуру і широкі зовнішні зв'язки. Внутрішня структура обумовлюється рівнем розвитку матеріально-технічної бази галузей рекреаційної спеціалізації, виробничої і соціальної інфраструктури, станом навколишнього середовища, наявністю трудових ресурсів, характером розселення населення в рекреаційних районах.

Запитання для самоперевірки

- ## Преображенським?

Науки, що вперше розглянули поняття про територіальну рекреаційну систему:

- Частина земельного фонду, задіяна для організації лікування і відпочинку:

- Територіальна рекреаційна система характеризується:

- ### Основні функції територіальної рекреаційної системи:

- Функціонально-галузеві утворення, що є центром територіальної рекреаційної системи:

- а) навчальні заклади, які готують фахівців цієї галузі; б) спеціалізовані проектно-конструкторські інститути; в) спеціалізовані органи управління;
г) курортні, туристичні господарства, сфера відпочинку.

Тема 3. Рекреаційна діяльність

План

1. Рекреаційна діяльність
2. Цикли рекреаційної діяльності
3. Класифікація рекреаційної діяльності
4. Рекреаційна діяльність в Україні і світі – с/р

1. Рекреаційна діяльність

Рекреаційна діяльність - це один із комплексних видів життєдіяльності людини, спрямований на оздоровлення і задоволення духовних потреб у вільний від роботи час.

Рекреаційна діяльність визначається трьома чинниками: рекреаційними потребами, рекреаційними ресурсами і наявними грошовими ресурсами.

Рекреаційна діяльність є все більш диверсифікованим видом господарської діяльності. Нині фактично всі галузі господарства так чи інакше втягнуті у надання послуг із відпочинку і лікування. Окремі з них, наприклад транспорт, агропромисловий комплекс, будівництво і ремонт, комунальне господарство, охорона здоров'я, соціальна допомога тощо, з кожним роком розширюють власну діяльність у сфері рекреації і туризму.

Види рекреаційної діяльності надзвичайно диверсифіковані. Це пов'язано з її багатоманітністю, складністю і комплексністю. Багато видів рекреаційних знань все більше комбінуються на певній території у просторових і часових межах відпочинку однієї людини. Для них характерна певна добова, тижнева і сезонна ритмічність. Окремі види рекреаційної діяльності доволі чітко диференціюються на певні **рекреаційні заняття**, до яких належить виділена в просторі і часі рекреаційна діяльність у межах однієї доби (купання, сонячні ванни, катання на яхті, катері, віндсерфінг, польоти на парашутах, відвідання музею, екскурсія по місту тощо).

У цілому можна виокремити такі види рекреаційної діяльності: лікувально-курортна, оздоровчо-спортивна, пізнавальна, розважальна. У наш час абсолютно чітко їх диференціювати не можливо. Це пов'язано з тим, що взаємопроникнення різних видів рекреаційної діяльності нині є велінням часу. Орієнтуючись із тих чи інших причин на якийсь один основний вид рекреаційної діяльності, відпочиваючі хотіли б максимально наповнити свій вільний час всіма доступними їм іншими її видами.

Лікувально-курортна рекреаційна діяльність базується на використанні природних ресурсів: клімату, мінеральних лікувальних вод, грязей, озокериту, соляних шахт, кумисолікування та їх поєднання. Цей вид рекреаційної діяльності за своєю сутністю має бути найбільш регламентованим. Лікарські приписи, суворий режим, кліматичні, регіональні, вікові, статеві та інші обмеження роблять лікувально-курортну діяльність діяльністю найбільш закритого характеру. Разом з тим, дозовані інші види рекреаційної діяльності можуть суттєво доповнювати цей вид, створюючи додатковий лікувальний ефект.

Оздоровчо-спортивний вид рекреаційної діяльності є найрізноманітнішим. У ньому переважає діяльність біля води та у воді. Від 70 до

80 % туристів віддають перевагу купанню і загорянню на пляжі. Купально-пляжна діяльність дає змогу відпочиваючим на найлокальнішій з можливих територій (вузька смуга пляжу) отримувати найрізноманітніші послуги (купання, сонячні ванни, харчування, гра з м'ячем, водні лижі, парашутери, віндсерфінг, прогулянки берегом тощо).

Серед інших видів оздоровчо-спортивної рекреаційної діяльності можна виокремити маршрутний, прогулянковий, водний, підводний (дайвінг), рибальський, мисливський, гірськолижний туризм, альпінізм. Кожен з цих видів діяльності постійно диверсифікується. Наприклад, підводний туризм поділяється на спортивний, пізнавальний, археологічний, екстремальний тощо.

Пізнавальна рекреаційна діяльність належить практично до всіх інших видів як «вмонтований» елемент. Разом з тим є і суто пізнавальні її види. Потреба в них зростає із підвищенням освітньо-культурного рівня людей, розвитком їхнього інформаційного і транспортного забезпечення. Це огляд архітектурних ансамблів, культурно-історичних пам'яток, розкопок давніх цивілізацій, ознайомлення з етнографічними особливостями, природними феноменальними об'єктами, явищами і процесами, видатними спорудами тощо.

Розважальна рекреаційна діяльність теж є частиною всіх інших її видів. Необхідність «убити» вільний від лікувальних процедур час особливо виразно виявляється при стаціонарному санаторно-курортному виді діяльності, відпочинку біля води і міських видах відпочинку. Напевно, для багатьох людей внутрішньою неусвідомленою потребою є необхідність десь витратити, навіть без будь-якої користі, а то й зі шкодою для себе, свій вільний час на розваги ([казино](#), бартощо).

2. Цикли рекреаційної діяльності

Види рекреаційної діяльності мають певну кількість способів реалізації, які мають назву елементарні рекреаційні заняття. **Елементарні рекреаційні заняття (ЕРЗ)** – внутрішньо цілісна, однорідна, не роздільна на технологічні компоненти рекреаційна діяльність. Елементарні рекреаційні заняття є основою для конструювання циклів рекреаційних занять. За даними закордонних соціологів, число елементарних рекреаційних занять подвоюється кожні 10 років, до початку ХХІ століття їх налічувалося вже більше 100 тис. видів. Очевидно, що оперування такою базою вимагає застосування типізації ЕРЗ і зведення їх у більш загальні групи – типи рекреаційної діяльності. **Тип рекреаційної діяльності** – однорідне угруповання елементарних рекреаційних занять, кожне з яких взаємозамінне й альтернативне для всіх інших елементарних рекреаційних занять даної групи. Інакше кажучи, до одного типу рекреаційної діяльності будуть належати взаємозамінні елементарні рекреаційні заняття. Так, за типологією рекреаційні заняття можна розділити на дві групи:

1. Група відновлення:

- рекреаційно – лікувальні, які являють собою систему занять жорстко обумовлених методами санаторно-курортного лікування – бальнеолікування, грязелікування, кліматолікування тощо;
- рекреаційно – оздоровчі, коло яких набагато ширше, різноманітніше і практично не обмежується: прогулянки, купання, сонячні ванни й тощо.

2. Група розвитку:

- Рекреаційно – спортивні, спрямовані на розвиток фізичних сил людини – заняття всіма видами спорту;
- Рекреаційно – пізнавальні покликані духовно розвивати людину – екскурсії, відвідання музеїв, театрів, кіноконцертних залів.

Вся розмаїтість елементарних рекреаційних занять у розгорнутій класифікації представлена 67 типами рекреаційної діяльності (Додаток А).

Кожне з ЕРЗ може бути віднесене до класу лідируючих або «провідних», залежно

від того, чи є воно цільовим заняттям з позиції рекреаційних функцій. На цій підставі виділяються:

- *цільові ЕРЗ*, що стали головним мотивом рекреаційної діяльності; *додаткові ЕРЗ*, що не реалізують основну мету рекреації, але урізноманітнюють цикл рекреаційних занять, поживляють його;
- *супутні ЕРЗ*, що не дають специфічного рекреаційного ефекту, але необхідні за фізіологічними та технологічними обмеженнями. Наприклад, екскурсії будуть цільовими для реалізації пізнавальної функції, додатковими – для оздоровчої й супутніми – для лікувальної.

ЕРЗ перебувають у певній взаємозалежності в рамках певних типів і циклів рекреаційної діяльності. Із цих позицій їх характеризують: *взаємозамінність* (альтернативність) – можливість без видимого збитку для цілей рекреації замінити одне ЕРЗ на інше. Ця характеристика виявляється дуже важливою у практиці організації рекреаційної діяльності: коли можливостей для здійснення якого-небудь ЕРЗ може не бути, необхідно компенсувати цей недолік пропозицією рекреантові іншого, схожого за змістом ЕРЗ. Наприклад, у не грибний період можна запропонувати збирання ягід, лікарських трав, горіхів; *взаємозумовленість* – це послідовність ЕРЗ із фіксацією їхньої тривалості й інтенсивності в циклі рекреаційних занять, і приводить до виникнення поняття режим рекреаційної діяльності; *протипоказанність* – несумісність деяких ЕРЗ між собою на даному відрізку часу; *атрактивність* – індивідуальна або групова привабливість рекреаційних занять і їх сполучень.

Особливістю організації рекреаційної діяльності є те, що в ході її здійснення види занять комбінуються між собою. Стійка комбінація повторюваних рекреаційних занять за певний відрізок часу одержала назву циклу рекреаційної діяльності.

Цикл рекреаційної діяльності (ЦРД) – взаємопов’язане і взаємообумовлене сполучення типів рекреаційної діяльності, яке виникає на основі ведучого мотиву рекреаційної діяльності; – програма відпочинку, яка дозволяє на основі поведінкових можливостей і зразків реалізувати певні рекреаційні цілі, мотивації і вимоги рекреантів в конкретних умовах.

Знання циклів рекреаційної діяльності допомагає організаторам відпочинку повніше задовольняти рекреаційні потреби, раціонально організовувати рекреаційну діяльність і відповідно одержувати найбільші прибутки від реалізації правильно розроблених рекреаційних послуг.

Кожна людина самотійно несвідомо конструює ЦРД, виходячи з власних уявлень про корисність і атрактивність рекреаційної діяльності, звичок, моди, цін, грошових доходів і інших факторів. Найчастіше самотійно організована діяльність слабо відповідає рекреаційним потребам. ЦРД повинен задовольняти двом фундаментальним вимогам: рекреаційна корисність й індивідуальна привабливість.

Таким чином, ЦРД становлять системну структуру, що адекватно відбиває властивості й відносини як суб'єкта, так і об'єкта рекреації. З їхньою допомогою можна врахувати рекреаційні потреби й сформулювати вимоги до умов їхньої реалізації, визначити технологію обслуговування. Приклад конструювання циклу рекреаційної діяльності наведений на рис. 2.1.

Схема лікувального рекреаційного циклу

При йом їжі																	
Екскурсія																	
Пасивний відпочинок																	
Оздоровчі процедури (басейн, прогулянки, повітряні ванни)																	
Дозвілля (кіно, анімаційна діяльність)																	
Сон																	

Рис. 2.1 Схема лікувального циклу рекреаційної діяльності.

Усього за допомогою оптимізації отримано 17 різних ЦРД: χ_1 – водний; χ_2 – альпійський; χ_3 – альпіністський; χ_4 – активно-оздоровчий; χ_5 – комерційно- діловий; χ_6 – лікувально- курортний; χ_7 – культурно-історичний (екскурсійний); χ_8

– мисливсько-рибальський; χ_9 – паломницький; χ_{10} – приморський; χ_{11} – пригодницький; χ_{12} – розважальний; χ_{13} – спортивний; χ_{14} – фестивально- конгресний; χ_{15} – екологічний; χ_{16} – екзотичний; χ_{17} – етнографічний.

Виділяють добові, відпускні, життєві цикли рекреаційної діяльності, цикли, характерні для певних вікових і соціальних груп. Добовий цикл рекреаційної діяльності, як певне сполучення елементарних рекреаційних занять, які здійснюються протягом невеликих відрізків часу, може бути розглянутий як первинний осередок. Добові цикли рекреаційної діяльності здебільшого багаторазово повторюватися протягом певного тривалого відрізка часу для однієї людини. Найбільш придатними для щоденного відпочинку є такі рекреаційні заняття: прогулянковий відпочинок, водні процедури, фізичні вправи, читання, перегляд телепрограм, самоосвіта; для щотижневого відпочинку – рухливі заняття на воді, спортивний туризм, спортивні ігри й вправи, екскурсійний, рибальсько- мисливський, розважальний цикл; для відпустки – активно-оздоровчий, спортивний, курортний, культурно-історичний.

При конструюванні ЦРД ураховується наступне:

1. Кожний тип рекреаційної діяльності утворюється шляхом чередування

кількох різних циклів рекреаційної діяльності;

2. Специфіка циклів формується на основі рекреаційних потреб;

3. Визначаються основні і додаткові (за вибором рекреанта) типи рекреаційної діяльності. Для різних типів рекреаційної діяльності одній й ті ж самі рекреаційні заняття можуть бути цільовими додатковими та супутніми.

4. Враховуються основні характеристики рекреаційних занять – взаємодоповнюваність, взаємозамінність, протипоказаність, атрактивність.

5. Приналежність елементарних рекреаційних занять до різних типів рекреаційної діяльності не є суворо фіксованою. Кожен з типів рекреаційної діяльності при конструюванні циклів може доповнюватися ЕРЗ з інших груп.

Таким чином, рекреаційна діяльність полягає у виборі елементарних рекреаційних занять, з яких формуються типи рекреаційної діяльності, а далі з них складають цикли рекреаційної діяльності (програму відпочинку). Така процедура формування ЦРД дозволяє рекомендувати рекреантові оптимальні сполучення типів рекреаційної діяльності і відповідних ним занять. ЦРД виступають структурною композицією рекреаційної діяльності, мають внутрішню цілісність і цільову орієнтацію. Враховують як групові, так і індивідуальні потреби рекреантів.

У цілому для сучасного етапу розвитку рекреаційної діяльності необхідно відзначити кілька тенденцій, що відбивають зміну в структурі рекреаційних потреб:

1. У рекреаційній діяльності беруть участь всі верстви населення, незалежно від віку, доходів, статі й ін. характеристик.

2. Скорочення тривалості відпускнуго періоду при одночасному збільшенні частоти виїздів на відпочинок.

3. Щорічне зростання кількості і видів нових рекреаційних занять: екологічний туризм, СПА, екстрим і ін. і відповідне залучення нових видів рекреаційних ресурсів.

4. Зростання значення відпочинкових, спортивних і оздоровчих занять.

5. Відносне зниження долі лікувальних занять.

3. Класифікація рекреаційної діяльності

В науковій літературі висвітлені численні різноманітні класифікації і групування рекреаційної діяльності. Їх сутність полягає у виділенні окремих форм і видів рекреації за різними напрямками. Проведення класифікації дозволяє на науковій основі вирішувати ряд проблем розвитку й територіальної організації рекреаційного господарства, визначати попит на окремі види рекреаційних послуг. З огляду на складність і багатоаспектність рекреаційної діяльності загальноприйнятої класифікації рекреаційної діяльності на основі єдиного підходу не розроблено. Найбільш розповсюдженими признаками, за якими проводиться класифікація рекреаційної діяльності є такі: територіальна ознака, тривалість, правовий статус, мета (ціль, мотивація) рекреаційної діяльності, сезонність, спосіб пересування, вік, кількість учасників, форма організації, використовувані транспортні засоби.

За головним мотивом рекреаційна діяльність може бути розподілена на лікувальну, оздоровчу, спортивну, пізнавальну. Останнім часом науковці до наведених вище мотивів рекреаційної діяльності стали додавати розважальний мотив.

Поділ вільного часу в залежності від характеру його використання на щоденний, щотижневий і щорічний дає змогу структурувати використання вільного часу для рекреаційних цілей і розглядати рекреаційну діяльність за періодичністю, територіальному охопленню, правовому статусу.

Так використання щоденного вільного часу і щоденна рекреаційна діяльність безпосередньо пов'язані з власним помешканням і міським середовищем. Щотижнева рекреаційна діяльність здебільшого здійснюється на приміських рекреаційних об'єктах. Використання щорічного вільного часу територіально практично не обмежується.

Таким чином *в залежності від територіального охоплення* рекреаційна діяльність поділяється на:

- рекреацію в межах населених пунктів – міст постійного проживання;
- рекреацію приміську або місцеву;
- рекреацію дальню.

Відповідно *в залежності від тривалості*, рекреаційна діяльність поділяється на:

- короточасну (до 1 доби), яка здебільшого відповідає поняттю короткотерміновий відпочинок в межах постійного проживання – щоденна і щотижнева (уїк-енд) рекреаційна діяльність;

- тривалу (понад 1 добу) – яка здебільшого співпадає з поняттям туризм.

Залежно *від правового статусу* рекреаційна діяльність може бути класифікована на: внутрішню (національна), яка здійснюється рекреантами, мешканцями країни на території власної країни і зовнішню (міжнародну) яка здійснюється рекреантами на території інших країн, які не є місцем їх постійного проживання.

Відпочинок включає численні різноманітні види людської діяльності і проходить в межах постійного проживання людини (власне помешкання, географічне місце постійного проживання – міський парк, центр розваг, аквапарк, клуб, кінотеатр, центри для певних видів спортивних занять, рекреаційні водойми з пляжами тощо), так на спеціалізованих територіях які знаходяться на порозі міста (рекреаційні ліси, лісопарки, гідропарки, лугопарки, центри для певних видів спортивних занять, рекреаційні водойми, екскурсійні об'єкти). Рекреаційну діяльність під час відпочинку можна класифікувати за такими основними групами:

- діяльність, пов'язана з певними фізичними навантаженнями – (фізична рекреація) – зайняття спортом, фізичною культурою, прогулянки, плавання, купання;
- любительські заняття – полювання, збір ягід, грибів, садівництво, фотографування, художня творчість, танці та ін.;
- відвідування видовищних установ з метою розваг як активного так і пасивного характеру – кінотеатрів, клубів, цирків, театрів та інших, так званих, установ дозвілля;
- діяльність, пов'язана з розвитком особистості – читання літератури, перегляд телепередач, отримання додаткової освіти, екскурсійна діяльність;
- спілкування за інтересами, участь у різного роду масових заходах (свята, рольові ігри, реконструкції).

Багато з перерахованих видів діяльності під час відпочинку проявляються комплексно, у складному взаємозв'язку між собою. Особливо таке поєднання спостерігається під час довготривалого відпочинку з виїздом і ночівлею поза місцем постійного проживання, що за змістом співпадає з поняттям туризм. Класифікувати туризм за цілями дуже складно в зв'язку з його значною диверсифікованістю та існуванням значної кількості видів і підвидів. Дане твердження гарно ілюструє такий вислів: «скільки буде туристів, стільки і буде різних цілей їхньої мандрівки», проте їх узагальнення має значне наукове і практичне значення, оскільки використовується організаторами відпочинку для цілей статистичного обліку, прогнозування попиту, організації програм подорожей, конструювання рекреаційних циклів. В класичній теорії

туризму виділяються такі основні цілі: відпочинок і оздоровлення, лікування, пізнання, спортивні, релігійні, професійно-ділові, освітні цілі, гостьові (відвідування родичів і знайомих), інші цілі. В залежності від мети розрізняють відповідні види туризму. Проте віднесення деяких з них до рекреаційної діяльності в її усталеному розумінні викликає ряд суперечностей. Наприклад, здійснення ділових поїздок, виступів на семінарах, конференціях, участь у професійних виставках і ярмарках не ставить за мету відновлення фізичних і духовних сил людини і не здійснюється у вільний час, а навпаки, потребує концентрації розумової діяльності, прояву високої кваліфікації і ділових навичок, проте не виключає певних видів рекреаційних занять, які зазвичай передбачаються програмою ділових заходів (екскурсії, відвідування видовищних установ). Крім того, участь у такого роду заходах обов'язково веде до підвищення професійного та інтелектуального рівня особистості, що, в свою чергу, виступає однією з ознак рекреаційної діяльності. Слід також зауважити, що при здійсненні ділових поїздок їх учасники користуються всім спектром наявних рекреаційних ресурсів певної території. Аналогічні викладки можна зробити і по відношенню до подорожей, які здійснюються з метою освіти та відвідання родичів і знайомих. Таке положення свідчить про необхідність подальших досліджень в даному напрямку. Ґрунтуючись на позиції, що туризм є однією з форм рекреації та проведеному узагальненню широкого кола наукових публікацій за даною тематикою в даному підрозділі коротко описані такі види туризму: оздоровчий, лікувальний, пізнавальний, діловий, релігійний, освітній, спортивний, екстремальний, сільський, екологічний. Вибір саме цих видів зумовлений вираженою мотивацією, сформованістю пропозиції і перспективністю розвитку, тому наведений перелік не претендує на вичерпну повноту, а у кожному з видів можливе виділення окремих підвидів і форм туризму.

Найбільш розповсюдженим і масовим видом туризму є **оздоровчий туризм**, основною метою якого є відпочинок, отримання задоволення і розваг. Даний вид туризму становить 70 % світового обсягу туристичного потоку. Він відрізняється поєднанням і насиченістю різноманітних рекреаційних занять, які характерні і для інших видів туризму: купання і сонячні ванни, різного роду оздоровчі і релаксаційні процедури, екскурсії, відвідування масових заходів, закладів культури, екскурсій, спортивні заняття, розважальні (анімаційні) заходи. Традиційно підвищеним попитом користується пляжно-купальний відпочинок як найкращий спосіб зняття нервового і фізичного стомлення, регенерації сил і енергії. Іноді для позначення цього виду туризму використовується термін «рекреаційний туризм». Даний термін ввійшов в науковий обіг завдяки тому, що в англійській спеціалізованій літературі під рекреацією розуміється сукупність явищ і процесів, пов'язаних з відновленням сил в процесі відпочинку і лікування. Тому англійське словосполучення «Recreation and Tourism» слід сприймати скоріше як «Відпочинок і Туризм», однак в туристській літературі перекладений дослівно вислів «рекреація і туризм» зустрічається доволі часто, що для практики української мови є невиправданим, оскільки, як вже наголошувалося, туризм – складова частина рекреації. Таким чином, використання терміну «рекреаційний туризм» не є професійним, і в традиційному сенсі цих термінів є тавтологією.

Лікувальний туризм – це сукупність явищ і відносин, що виникають під час подорожі і перебування людей, основною мотивацією яких є медичне обстеження, реабілітація організму після перенесеної хвороби, профілактика захворювань, в місцевостях відмінних від їх постійного місця проживання, які мають необхідні для лікування природні, матеріальні і людські ресурси (кваліфікований медичний персонал).

Поряд з терміном лікувальний туризм використовуються терміни «лікувально-оздоровчий» і «курортний» туризм.

Зазвичай перебування на курортах проходить в межах спеціалізованих санаторно-курортних закладів. Лікувальному туризму притаманні такі характеристики:

- тривалість перебування. Лікування повинно тривати не менше трьох тижнів поза залежністю від типу курорту і захворювання, оскільки тільки тоді досягається необхідний лікувальний ефект;
- дотримання режиму;
- порівняно висока вартість перебування і лікування;
- вік туристів. Частіше курорти з метою лікування відвідують особи старшого віку і діти.

В останнє десятиліття в світі спостерігається зростання інтересу туристів до лікувального туризму, в зв'язку зі змінами, які відбуваються на цьому ринку послуг. Традиційні санаторні курорти перестають бути виключно вузькопрофільними лікувальними і реабілітаційними установами і стають поліфункціональними оздоровчими центрами, розрахованими на широке коло споживачів.

Сучасна трансформація курортних центрів обумовлена двома обставинами. Перша причина криється в зміні характеру попиту на лікувальні послуги. У моду входить здоровий спосіб життя, у світі зростає число людей, які хочуть підтримувати гарну фізичну форму й мають потребу у відновлювальних антистресових програмах. В основному це люди середнього віку, які дуже обмежені в часі і воліють отримати інтенсивний курс лікувально-оздоровчих процедур за порівняно короткий час. На думку багатьох експертів, споживачі такого типу будуть головними клієнтами санаторно – курортних закладів і гарантією розвитку і процвітання лікувального туризму в ХХІ столітті.

Друга причина переорієнтації курортів полягає в тому, що скорочується традиційна підтримка курортів, в тому числі й державна. Оздоровниці приречені диверсифікувати власний продукт убик осучаснення. Щоб виходити на нові ринки, освоювати новітні сегменти споживчого ринку і завойовувати нових клієнтів і прихильників. Це виявляється в тому, що, зберігаючи свої первинні лікувальні функції, санаторно-курортні заклади розширюють спектр комплексів різного роду відновлюючих, укріплюючих, оздоровлюючих, детоксикаційних, розслабляючих та інших процедур з використанням наявних сприятливих природних факторів, на основі яких традиційно проводилося санаторно – курортне лікування. Тому більш гнучкішим стають тривалість та режим курсів лікування і оздоровлення.

Пізнавальний туризм. Поряд з усталеним терміном «пізнавальний туризм» як синоніми використовуються терміни «історико-культурний туризм»,

«екскурсійний туризм», «туризм із метою вивчення культури», «культурно-розважальний туризм», «культурно-пізнавальний туризм». Основним мотивом здійснення пізнавальних подорожей є задоволення зацікавленості, пізнавальних інтересів, підвищення освітнього рівня за різними напрямками. Пізнавальний туризм охоплює всі аспекти подорожі, в якій людина відвідає визначні культурні та природні об'єкти, дізнається про життя, традиції та звичаї іншого народу.

Пізнавальний туризм включає подорожі як суто культурно-пізнавальні з відвіданням історико-культурних центрів, часто розташованих у різних країнах, з метою ознайомлення з культурною спадщиною різних епох і народів, так і культурно-розважальні подорожі, що здійснюються з метою відвідання музеїв, виставок, картинних

галерей, театрів та участі у різного роду культурних заходах

— театральних і музичних свят, конкурсів, фестивалів, карнавалів, реконструкцій, концертів (подієвий туризм). Сюди ж відносяться і суто розважальні тури, незначні за тривалістю (2-4 дні), вони мають на меті участь туристів у різноманітних святкових програмах — різдв'яних, великодніх, календарних святах і святах великих міст, відвідування тематичних парків тощо.

Крім того, пізнавальний туризм має велику кількість тематичних різновидів, узагальнена класифікація яких наведена на рис. 2.1.

Основну роль у програмах пізнавального туризму грають екскурсійно-пізнавальні й культурні заходи, спрямовані на задоволення зацікавленості туристів. Якщо організується історичний тур, то багата екскурсійна програма покликана висвітлити історичний розвиток місцевості на прикладах визначних об'єктів. Культурні заходи – це відвідування театрів, концертів, перегляд п'єс національно-історичного характеру. У програму включається відвідування музеїв побуту, декоративно-прикладного мистецтва, історичних, краєзнавчих музеїв тощо. Дозвілля в турах культурно-пізнавального характеру відіграє додаткову роль і також носить тематичний характер – творчі зустрічі, відвідування ресторанів із дегустацією національних кухонь тощо. Спортивні й курортні цикли, як правило, не плануються.

Рис. 2.2 Види пізнавального туризму

Діловий туризм. Саме поняття «діловий туризм» або «бізнес – туризм» навіть за міжнародними мірками досить нове. Як про самостійний і високоприбутковий вид туризму про нього заговорили в Європі й США в 70-80-і роки XX століття. На українському ринку цей сектор турбізнесу став по-справжньому розвиватися лише в 90-х роках. У світі діловий туризм вважається основним сегментом ринку гостинності, однією

з найбільш динамічно розвинених, провідних, самостійних і високорентабельних галузей туризму. Діловий туризм дуже багатогранний, але в цілому його можна визначити як корпоративні та індивідуальні ділові поїздки, з метою участі в різного роду професійно-ділових заходах. Завдяки значній диверсифікації в професійній лексиці на позначення складових ділового туризму стали використовувати англomовну аббревіатуру «MICE». Аббревіатуру формують перші літери англійських слів: M – Meetings (Зустрічі), I – Incentives (Інсентив, заохочувальні поїздки), C – Congresses (Конгреси), E – Exhibitions (Виставки).

Інсентив-тури (від англійського слова incentive – стимул) – туристські поїздки, як правило групові, що надаються адміністрацією підприємств, і установ своїм співробітникам з метою мотивації подальшої праці, на пільгових умовах чи безкоштовно, як премію за високі виробничі показники. Конгресний туризм – поїздки, пов'язані з участю в з'їздах, конференціях, семінарах, симпозіумах під егідою політичних, економічних, наукових, культурних, релігійних і інших організацій. Учасники цих заходів беруть в них участь, щоб одержати свіжу інформацію, побачитися з колегами, обмінятися з ними думками й досвідом, провести переговори, відволіктися від звичної обстановки й залучитися до культурної програми. Виставки (торгово-промислові ярмарки, презентації, експозиції) – це один з видів ділових заходів, призначення яких полягає в тому, щоб зібрати разом постачальників товарів, обладнання й послуг однієї галузі. Участь у спеціалізованих виставках є одним з видів просування продукту. Основна мета виставкової діяльності: прямий контакт із покупцями; знаходження нових партнерів, агентів з поширення товарів – експонентів; ознайомлення з поведінкою і асортиментами товарів конкурентів; підтримка існуючих контактів; тестування нового продукту, аналіз ринкового сегмента; контакти з пресою; підвищення рівня професіоналізму співробітників.

Релігійний туризм є одним із самих давніх видів туризму і являє собою пересування людей до «святих місць» з метою відвідування храмів і монастирів у дні релігійних свят. Зародження паломництва пов'язане з формуванням у світі основних релігійних течій. Релігійний туризм визначається як вид туризму, при якому основна мотивація подорожі пов'язана з бажанням огляду, знайомства з основними пам'ятниками релігійної культури.

Собори (мечеті, храми, кірхи, синагоги), культові об'єкти, святі місця, релігійні й духовні комплекси, музеї – це туристські об'єкти, які користуються зростаючим попитом. Пам'ятники релігії, історії й культури містять істотний мотив відвідування того або іншого регіону чи міста. Наприклад, у Франції близько 60% пам'ятників, які відвідуються туристами з пізнавальною метою, є релігійними об'єктами і перебувають під охороною держави.

Релігійний туризм має три форми:

- Паломництво – різновид релігійного туризму, чинений віруючими людьми різних конфесій по святих місцях з метою поклоніння святому місцю, храму, іконі, святим мощам, релігійним реліквіям; здійснення релігійного обряду або участі в ньому; духовного вдосконалювання, одержання благодаті, зцілення духовного й фізичного; виконання обітниць, спокути гріха тощо.

- Екскурсійні тури за релігійною тематикою здійснюються, як правило, за один день і становлять інтерес не тільки для віруючих, але й для широкої туристської аудиторії, що подорожує з пізнавальною метою.

- Спеціалізовані тури, у яких поєднуються прочани й екскурсанти.

Спеціалізовані тури розраховані як мінімум на три дні з відвідуванням релігійних святинь і архітектурних пам'яток минулого. Іноді для організації таких турів необхідний дозвіл (благословення) представників церкви.

Відомо також світське й політичне паломництво, подієвий туризм на релігійні свята й церемонії, а також звичайний туризм до культових об'єктів з пізнавальною метою, що визначається як культурно-релігійний.

Релігійне паломництво, на відміну від культурно-релігійних, пізнавальних (а часто й розважальних) або культурно-історичних подорожей, має свої цілі, адекватні підвалинам, стовпам, догмам і канонам релігії, традиціям, що зложилися століттями, і несе глибокий духовний зміст здійснення обряду.

Релігійне паломництво як вид особливої діяльності регулюється, насамперед, релігійними, правовими нормами, оскільки за сутністю духовного змісту – це релігійний обряд. Водночас таке паломництво – це й подорож, часто досить далека, під час якої і сам прочанин і організатори паломництва керуються й обов'язково дотримуються правових норм і правил буття, як даної держави, так і міжнародних.

Освітній туризм – туристична подорож, під час якої турист має можливість сполучити відпочинок і освіту. Існує три різновиди цього виду туризму: мовно – освітній, розрахований на клієнтів різноманітних вікових категорій, основною метою яких є вивчення іноземної мови на різних рівнях складності. Такі поїздки індивідуальні і групові терміном на 2 -3 тижні. Спортивно – освітні – передбачає навчання різним видам спорту (трі в гольф, теніс, кінний спорт, серфінг). Під час таких поїздок туристи забезпечуються широким спектром додаткових послуг. Професійне навчання – навчання і підвищення кваліфікації в різних галузях знань

Спортивний туризм – вид подорожі, який передбачає активні і цілеспрямовані заняття фізичною підготовкою, спортивними вправами, тренуванням. Головне завдання спортивного туризму – забезпечення можливостей для занять обраним видом спорту; не олімпійський вид спорту, внесений в єдину спортивну класифікацію, який включає різноманітні туристсько-фізкультурні заняття і спортивні походи всіх категорій складності, чемпіонати, першості, змагання, комплексні заходи (зльоти), експедиції. Виділяють такі види спортивного туризму: пішохідний, лижний, гірський, водний, велосипедний, автомобільний, мотоциклетний спелеотуризм, вітрильний, кінний. Основна мета спортивного туризму – підвищення туристської майстерності, удосконалення техніки й тактики проходження маршрутів, відпрацювання різноманітних прийомів страховки, освоєння нових видів туристичного спорядження, а також активна пропаганда туризму.

Основними сегментами ринку споживачів є любителі спорту, спортсмени, туристи-похідники. Забезпечення безпеки туристів є однією з головних умов спортивного туризму. Вона забезпечується наймом кваліфікованих інструкторів, раціональним прокладанням траси маршруту, контролем за станом траси і спортивних споруд, роботою контрольно-рятувальних служб, страхуванням туристів.

Екстремальний туризм. В спеціалізованій літературі не так часто зустрічається визначення самого поняття екстремальний туризм, оскільки цей вид подорожей, по-перше, не є масовим; по - друге, передбачає різночитання щодо віднесення в інші категорії туризму, наприклад, спортивного чи розважального; по-третє, визначення екстремальності є суто індивідуальним для кожного споживача в залежності від набутого досвіду, темпераменту та загальних психофізіологічних рис особистості, які впливають на мотивацію вибору подібного типу відпочинку.

Мотивація при виборі екстремального виду туризму, пов'язана з декількома

асpekтами. По-перше, вона пов'язана зі зміною способу життя людини, яка живе в сучасному постіндустріальному суспільстві, де ритм життя підпорядковується чіткому часу й розкладу, автоматизований до найвищих меж. Людина почуває повну залежність від контролюючих його машин і механізмів (годинники, мобільні телефони, комп'ютери, факси та ін.). По-друге, в сучасному ритмі життя відчувається недолік міжособистісного людського спілкування; По-третє, даний вид туризму надає можливість випробувати власні сили. Все це призвело до розвитку нового виду туризму, що дозволяє випробовувати людину на стійкість, полягаючись тільки на її власні здібності, навички, тренуваність тіла й духу, дружні й командні стосунки в поєднанні з природними факторами. Цей вид туризму виник як відповідь на банальний і пасивний тип відпочинку – готель – пляж – готель.

Основними користувачами екстремального туристського продукту є особи молодого або середнього віку, з середніми або достатньо високими доходами, які мають високий рівень освіти, цілеспрямовані і прагнуть досягти власних цілей в бізнесі та соціальному середовищі. При здійсненні туру прагнуть займатися улюбленим видом спорту, отримати нові враження, фізичні навантаження, досягти єднання з природою, випробувати свої сили.

Екстремальний туризм – це комплекс спеціалізованих видів активного туризму, який передбачає значні (відповідаючи високим категоріям складності)

фізичні і психоемоційні навантаження на подорожуючих і проводяться з використанням різних факторів природного середовища.

Види екстремального туризму:

- Повітряні види екстремального туризму: парашутний спорт, фрістайл, скайсерфінг, В.А.С.Е.-jumping, повітроплавання, балунінг, дельтапланеризм.

- Водні види екстремального туризму: дайвінг, вейкбордінг, водні лижі, віндсерфінг, каякінг, рафтинг.

- Ландшафтні (рельєфні) види екстремального туризму: маунтинбайкінг, спелестологія, Х-Перегони, екстрим-гонки, мультиспорт, альпінізм, гірськолижний туризм, сноубординг.

Сільський туризм. У визначенні сільського туризму можна простежити кілька підходів: 1 – узагальнений – коли сільський туризм розуміють як туризм, при якому туристи під час свого відпочинку ведуть сільський спосіб життя; 2) – територіальний – як туризм, який концентрується на сільських територіях; 3) – сутнісний – коли сільський туризм розглядають як відпочинковий вид туризму, сконцентрований на сільських територіях, що передбачає розміщення в сільських хазяїв і заняття всіма доступними видами оздоровчо-пізнавальної діяльності на прилеглих до дворогосподарств територіях з використанням місцевих ресурсів.

На науковій і практичній ниві тривають дискусії про виділення і зміст таких його видів, як «сільський зелений туризм», «агротуризм», «фермерський туризм», «агрокотуризм».

Сьогодні основними мотивами для вибору сільського відпочинку можна визначити такі:

- відсутність коштів для відпочинку на дорогому фешенебельному курорті. Цей мотив є часто переважаючим при виборі даного виду відпочинку;

- стійкий образ відпочинку в сільській місцевості у певної категорії людей незалежно від статку коштів, наприклад, через стійкі родинні або інші традиції;

- необхідність оздоровлення в даних кліматичних умовах, рекомендованих лікарем;
- близькість до природного середовища й можливість багато часу проводити на свіжому повітрі в лісі, на озері тощо;
- можливість харчуватися екологічно чистими й дешевими продуктами;
- реальна можливість залучитися до сільськогосподарських робіт «собі на втіху»;
- нагальна потреба в спокійному розміряному житті;
- можливість прилучитися до іншої культури й звичаїв, до участі в місцевих святах і розвагах, до спілкування з людьми іншої суспільної формації.

Виділяють два види організації сільського туризму:

- надання в найм сільських будиночків або кімнат у невеликих сільських готелях або котеджах;
- організація проживання відпочиваючих в сільському будинку безпосередньо в родині.

Другий тип є таким що найбільше відповідає меті сільського туризму – він дозволяє туристам якнайближче долучитися до стилю сільського життя, познайомитися з новими людьми, довідатися про цікаві звичаї, взяти участь у господарських роботах, харчуватися за одним столом з сільськими господарями. Головним організатором сільського туризму залишається селянин, фермер, сільський господар, який в межах свого особистого селянського господарства може організувати різноманітні види рекреаційних занять: активні види спорту, велосипедні маршрути, кінні прогулянки, екскурсії, риболовлю, мисливство, збір ягід і грибів, участь у національних обрядах, побутовій і традиційній сільській діяльності.

Екологічний туризм. Екотуризм являє собою напрямок, що активно розвивається в індустрії туризму і не завжди однаково розуміється в різних країнах, його форми динамічні, тому обмежувати його занадто суворими рамками й одним, єдино вірним, визначенням неможливо. Розвиток цього виду туризму пов'язаний з прийняттям Концепція переходу суспільства до стійкого розвитку, яка була прийнята ще в 1992 р. у Ріо-де-Жанейро в ході конференції ООН з навколишнього середовища й розвитку. Екотуризм – це свідоме використання навколишнього середовища на засадах й принципах стійкого розвитку. Визначення стійкого розвитку, згідно з ВТО, звучить у такий спосіб: «Стійкий розвиток туризму повинен задовольняти потреби туристів і приймаючих їх країн за умови збереження й збільшення майбутніх можливостей, що передбачає таке керування ресурсами, при якому економічні, соціальні й естетичні потреби могли б бути задоволені, у той час, як культурна цілісність, важливі екологічні процеси, біорізноманіття й системи життєзабезпечення підтримувалися б і зберігалися». До екологічно безпечних й у багатьох відносинах близьким формами туризму є: м'який, природно-орієнтований, зелений туризм. Всі ці форми туризму й застосовані для їхнього позначення терміни тією чи іншою мірою зобов'язані своїм походженням і розвитком сильного впливу на сучасне суспільство

екологічного імперативу. Вони відбивають тенденцію зростаючого інтересу до природи, заснованого на підвищенні рівня екологічної свідомості людей, а також концепціях стійкого й збалансованого розвитку, збереження біологічної розмаїтості.

Наведемо декілька найбільш вживаних визначень цього виду туризму: – спеціалізований вид туризму, заснований на потребі туристів у глибокому пізнанні унікального природного й культурного середовища, що здійснюється на природних, у

тому числі природоохоронних територіях, і не порушує цілісності відвідуваних екосистем; це відповідальна подорож у природні території, що сприяє охороні природи й поліпшує добробут

місцевого населення; туризм, що включає подорожі в місця з відносно недоторканою природою з метою одержати знання про природні й культурно-етнографічні особливості даної місцевості, що не порушує при цьому цілісності екосистем і створює такі економічні умови, при яких охорона природи й природних ресурсів стає вигідною для місцевого населення.

У західній літературі екотуризм розглядається як нова галузь туризму, що забезпечує мінімальний вплив людини на відвідувані ландшафти. До того ж найбільш ранньою концепцією екологічно безпечного туризму є німецька концепція «м'якого» туризму, використовувана в німецькомовних державах. На відміну від «твердого» туризму, націленого на одержання максимальної вигоди від подорожей, до пріоритету «м'якого» туризму входить не тільки успішний бізнес, але й дбайливе ставлення до природного й соціокультурного середовища регіону, що приймає туристів, яке мінімізує вплив на навколишнє середовище.

Для англomовних країн найбільшою мірою поширилося вузьке, конкретне, прагматичне трактування терміна «екотуризм». В даному випадку під екологічним туризмом розуміється вид подорожей, які здійснюються невеликими групами за маршрутами, прокладеними серед охоронюваних природних ландшафтів, де туристи знайомляться з унікальними об'єктами, явищами й мешканцями природи з метою екологічного виховання й природоохоронної освіти.

Основні принципи екотуристської діяльності:

- екотуризм стимулює й задовольняє бажання спілкуватися з природою шляхом цілеспрямованих подорожей у недоторкані або мало змінені природні території, представлені в усьому світі, як правило, національними й природними парками, заповідниками, заказниками, резерватами, пам'ятниками природи;

- екотуризм відрізняється відносно слабким негативним впливом на природне середовище, й тому його іноді називають «м'яким туризмом». Саме через це він став практично єдиним видом використання природних ресурсів у межах особливо охоронюваних природних територій;

- екотуристська діяльність запобігає негативному впливу на природу й культуру й спонукує організаторів і туристів сприяти охороні природи й соціально-економічному розвитку територій;

- екотуризм – це туризм, що об'єднує відпочинок, розвагу й екологічну освіту для мандрівників і підпорядковується певним правилам поведінки, дотримання яких є принциповою умовою успішного розвитку самої галузі;

- розвиток екотуризму повинен бути вигідним місцевому населенню й не суперечити його інтересам і соціально-економічному розвитку; отже, припускає, що місцеві співтовариства не тільки працюють як обслуговуючий персонал, але й продовжують жити на охоронюваній території, ведуть звичний спосіб життя, займаються традиційними видами господарювання, які забезпечують режим ощадливого природокористування;

- екотуризм – складова частина індустрії туризму, що виробляє і продає свій продукт, одержуючи від цього прибуток, що надає можливостей для збереження навколишнього природного середовища, а також поліпшує життєвий рівень місцевого населення.

Основними цілями екотуризму є: екологічна освіта, підвищення культури взаємин людини з природою, вироблення етичних норм поведінки в природному середовищі, виховання почуття особистої відповідальності за долю природи та її окремих елементів, а також відновлення духовних і фізичних сил людини, забезпечення повноцінного відпочинку в умовах природного середовища.

Все розмаїття видів екотуризму доцільно розділити на два основні:

- 1) екотуризм у межах особливо охоронюваних природних територій (акваторій) – розробка й проведення таких турів є класичним напрямком в екотуризмі, а відповідні тури відносяться до екотурів у вузькому значенні даного терміна;
- 2) екотуризм поза межами особливо охоронюваних природних територій (акваторій).

За формою організації рекреаційна діяльність розподіляється на організовану і неорганізовану. При здійсненні рекреаційної діяльності рекреанти задовольняють свої потреби по-різним. Отримати певний набір послуг рекреант може за посередництвом певних організацій, наприклад, туристичних фірм або без їх участі. Організована рекреаційна діяльність передбачає отримання чітко визначених умовами обслуговування комплексу рекреаційних послуг, надання яких організовано фірмами-посередниками по мірі проходження заздалегідь розробленого маршруту і попередньо оплачується рекреантами. Прикладом організованої рекреаційної діяльності можуть бути – екскурсія, екологічний тур, пізнавальний тур. Неорганізовані рекреанти не зв'язані жодними зобов'язаннями з організаціями посередниками і здійснюють свою діяльність на принципах самодіяльності та самообслуговування. Прикладом неорганізованої рекреаційної діяльності є піший похід, виїзд в приміську рекреаційну зону на пікнік, відвідування цікавих рекреаційних об'єктів і місцевостей.

За кількістю учасників рекреаційна діяльність поділяється на: індивідуальну (від одного до п'яти осіб), сімейну (три – п'ять осіб), групову (10 і більше осіб), масову. Кількість учасників, в першу чергу, залежить від характеру рекреаційної діяльності. Наприклад, індивідуальний характер діяльності притаманний здебільшого лікувальним, діловим, освітнім видам рекреації. Сімейний і груповий

– оздоровчим, розважальним, пізнавальним. Прикладом масової рекреаційної діяльності може бути літній пляжно-купальний відпочинок на спеціалізованих рекреаційних територіях – гідропарки, водосховища або щотижнева розважальна діяльність на територіях міських парків культури і відпочинку.

За віковими категоріями розрізняють такі види рекреаційної діяльності: дитяча (до 14 років), молодіжна (15-29 років), осіб середнього

віку (30 – 60 років), рекреаційна діяльність осіб третього віку (60 і більше). Розподіл категорій рекреантів за віком має вирішальне значення з точки зору мотивації рекреаційної діяльності та наявності вільного часу, який необхідний для її здійснення.

Залежно від форм фінансування рекреаційна діяльність може бути:

- комерційна – здійснюється за власні кошти рекреанта;
- соціальна – можливість одержання відпочинку реалізується за рахунок систем соціального страхування, дотацій від держави, суспільних і комерційних структур. Такі заходи вживають з метою забезпечення можливості отримання відпочинку різними верствами населення, які не мають для цього достатніх фінансових засобів. Наприклад, пенсіонери, студенти, люди з обмеженими можливостями, категорії низькооплачуваних працівників.

Залежно від сезонності рекреаційна діяльність буває: сезонна і позасезонна. Так

певні види рекреаційних занять, особливо спортивні, можна здійснювати виключно за наявності відповідних погодно-кліматичних умов, наприклад, купання, прийняття сонячних ван, катання на лижах, а пізнавальні і розважальні види рекреації здебільшого на мають сезонних обмежень.

Залежно від способу пересування рекреаційна діяльність підрозділяється на: активну, пасивну, комбіновану. Активна передбачає використання фізичної сили рекреанта і може бути пішохідна, велосипедна, водна, лижна тощо. Пасивна передбачає використання різних видів транспорту – автомобільна, автобусна, залізнична, авіаційна, річкова, морська. Нерідко для організації рекреації використовують і нетрадиційні способи пересування – підводні човни, криголами, повітряні кулі, тварин. Здебільшого рекреаційна діяльність за способом пересування має комбінований характер.

4. Рекреаційна діяльність в Україні і світі

У наш час майже всі види рекреаційної діяльності в Україні все більше переорієнтовуються на в'їзний туризм. У 2006 р. нашу державу відвідали майже 20 млн іноземних туристів. Темпи приросту туристичних потоків доволі значні. Відбуваються помітні зміни в географії та організації іноземного туризму. Постійно зменшується частка туристів з країн СНД, натомість збільшується кількість відпочиваючих з країн ЄС та інших держав. Усе це накладає значний відбиток на структуру рекреаційної діяльності. Запити іноземних туристів зі США, Німеччини, Італії або Туреччини суттєво відрізняються від запитів, поведінки, грошових витрат тощо відпочиваючих з пострадянських держав.

Хоча донині серед туристів переважають громадяни сусідніх держав, можна відзначити дві позитивні тенденції. По-перше, швидкими темпами зростає кількість відпочиваючих з не сусідніх держав. Зокрема за останні роки кількість туристів з Німеччини та Італії зросла у 1,8 рази, США, Ізраїлю та Туреччини - в 1,4 рази. По-друге, позитивною тенденцією є істотне підвищення частки організованого туризму. Нині за туристичними путівками (турами) в'їжджає більше половини австрійців та ізраїльтян, близько третини британців, німців, французів, голландців, турків. Ще однією особливістю в'їзного туризму є зростання терміну рекреаційної діяльності іноземних туристів в Україні та її істотна диверсифікація.

У світі за видами рекреаційної діяльності нині переважають лікувальний, або медичний, рекреаційний і пізнавальний туризм. Навряд чи можна говорити, що ці види рекреації колись відійдуть на другий план, хоча очевидно є тенденція до зменшення їх частки. Але це зменшення відбувається внаслідок постійного виникнення нових видів рекреаційної діяльності і диверсифікації вже наявних.

Більшість відпочиваючих світу представляють високорозвинуті країни. Для них характерні старіння населення, велика тривалість життя, напружений життєвий ритм, складні екологічні проблеми. Все це викликає потребу в лікуванні різних захворювань.

Лікувальний (медичний) туризм постійно диверсифікується. Виникають все новіші його види (плодолікування, молоколікування, пейзажолікування тощо).

В основі **рекреаційного туризму** лежить потреба у відновленні фізичних і душевних видів рекреаційної діяльності і тому нині у світі він розвивається найстабільніше. Основною з них є видовищно-розважальна діяльність (відвідування театрів, кінофестивалів, карнавалів, ярмарок, днів міста чи країни тощо). Друге місце посідає туристсько-оздоровча діяльність (участь в активному пересуванні, купання, гірськолижний спорт тощо).

На третьому місці за обсягами рекреаційної діяльності знаходиться **пізнавальний туризм**, в основі якого закладена потреба в розширенні знань за всіма можливими напрямками. Сюди можна віднести й екологічний туризм.

Спортивний туризм ґрунтується на потребі у двох видах рекреаційної діяльності: активної і пасивної. На жаль, у світі гору бере не активний спортивний туризм, а пасивний, основою якого є інтерес до якогось виду спорту і на цій базі подорожі з метою відвідин змагань або спортивних ігор.

Зростає частка рекреаційної діяльності в межах туризму з діловою метою. Поїздки з метою встановлення або підтримання ділових контактів з партнерами різних країн, як правило, супроводжуються відпочинком, розвагами, а то і лікуванням.

Конгресовий туризм також постійно диверсифікує власну рекреаційну складову. Невпинне збільшення кількості світових і регіональних конференцій, симпозіумів, з'їздів, конгресів тощо привело до інтенсивного розвитку цього виду туризму і навіть створення Міжнародного союзу організаторів конгресів. У США конгресовий туризм щорічно дає понад 40 млрд доларів прибутку. Великою перевагою цього виду туризму є можливість реалізовуватися у позасезонний період.

Розширюється рекреаційна діяльність і в межах культового (релігійного), ностальгійного, транзитного і самодіяльного видів туризму.

Запитання для самоперевірки

Дайте визначення рекреаційної діяльності.

1. Що таке рекреаційне заняття?
2. Які види рекреаційної діяльності вам відомі?
3. Які особливості лікувально-курортної рекреаційної діяльності?
4. Чому, на вашу думку, оздоровчо-спортивний вид рекреаційної діяльності є найрозмаїтішим?
5. Що вам відомо про специфіку пізнавальної рекреаційної діяльності?
6. Назвіть приклади «вмонтовування» розважальної рекреаційної діяльності в інші її види.
7. Які зміни в географії іноземного туризму відбуваються в Україні?
8. Назвіть позитивні тенденції у розвитку іноземного туризму в Україні.
9. Який вид рекреаційної діяльності нині переважає у світі і чому?
10. Що ви знаєте про рекреаційну діяльність у межах рекреаційного туризму?
12. Які негативні тенденції у розвитку спортивного туризму вам відомі?
13. Які особливості рекреаційної діяльності в конгресовому туризмі?

Тема 4. Рекреаційно-ресурсний потенціал

План

- 4.1 Рекреаційний потенціал, його структура
- 4.2 Рекреаційні умови та рекреаційні ресурси
- 4.3 Загальна характеристика рекреаційного потенціалу України
- 4.4 Сутність поняття рекреаційні ресурси та підходи до їх класифікації
- 4.5 Оцінка рекреаційних ресурсів
- 1.6 Природні рекреаційні ресурси
- 4.7 Історико-культурні рекреаційні ресурси
- 4.8 Соціально-економічні рекреаційні ресурси

1. Рекреаційний потенціал, його структура

Поняття «потенціал» (від лат. Potentia - сила) у широкому розумінні означає джерела, можливості, засоби, запаси, що можуть бути використані для розв'язання будь-яких завдань або досягнення певної мети; «ресурси» ж розглядаються як запаси, цінності, засоби, можливості.

Зіставивши тлумачення понять, переконуємося, що вони близькі за змістом, а іноді збігаються і за значенням.

Рекреаційний потенціал більшість географів інтерпретують як здатність природного середовища сприяти відпочинку й відновленню здоров'я людини, як сукупність природних і антропогенних чинників, необхідних для рекреаційного використання, як систему природних і суспільних об'єктів, їхніх властивостей і відношень, які використовуються або можуть використовуватися з метою оздоровлення або відновлення (рекреації), поповнення, розширення або набуття (акумуляції) духовних і фізичних сил людини у вільний від основного виду діяльності час.

Узагальнивши наведені вище визначення, ми пропонуємо під рекреаційним потенціалом розуміти сукупність природних, природно - антропогенних, культурно-історичних і соціально-економічних передумов організації рекреаційної діяльності на певній території.

Поняття «рекреаційний потенціал» часто ідентифікують з поняттям

«курортно-рекреаційний потенціал», «туристсько-рекреаційний потенціал» і характеризують його як здатність природного середовища позитивно впливати на фізичний, психічний стан здоров'я людини з одночасним відновленням сил. У широкому розумінні його розглядають, як величину, що характеризує ступінь можливості (потужності) тієї або іншої території задовольняти потреби населення в рекреаційних заняттях.

Дуже часто під рекреаційним потенціалом розуміється наявність на території унікальних або принаймні цікавих не тільки для місцевих жителів і відносно легкодоступних природних об'єктів (наприклад, Софіївський парк у м. Умані; унікальні поєднання природних комплексів степової, лугової, лісової і наскельної рослинності; Кам'яні Могили - відділ Українського степового заповідника загальною площею 404 га, що розташований у Запорізькій і Донецькій областях). Це не обов'язкова, але бажана ознака. Рекреаційний потенціал території дуже мінливий і залежить від особливостей соціокультурного утворення, у межах якого ця територія розміщена.

Часто замість поняття «рекреаційний потенціал» користуються поняттям

«умови та чинники розвитку рекреаційної діяльності».

Рекреаційний потенціал, як і інші потенціали (потенціал видобувної промисловості, лісового господарства, сільськогосподарський) нерівномірно розподіляється по території.

Щоб визначити ступінь можливості або потужності тієї чи іншої території у задоволенні рекреаційних потреб населення, потрібно, насамперед, оцінити рекреаційний потенціал цієї території. Оцінюється рекреаційний потенціал, як правило, з урахуванням фізико-географічних особливостей території, кліматичних зон і рекреаційних можливостей природного ландшафту.

Оцінювання варто проводити диференційовано, залежно від ступеня освоєності території, відповідно до потреб населення в різних рекреаційних заняттях. При цьому треба враховувати орієнтування території на місцеві або зовнішні рекреаційні потреби.

Необхідно вивчити фізичний стан рекреаційного потенціалу, а саме - оцінити параметри, що мають суттєве значення для цілей рекреації, тобто природні рекреаційні ресурси, а також оцінити матеріально-технічні параметри рекреації, тобто соціально-економічні ресурси. Метою вивчення природних і соціально-економічних складників рекреаційного потенціалу території є виявлення максимальних потенційних можливостей цієї території без шкоди для неї.

Для вже освоєних рекреаційних територій необхідно провести порівняльний аналіз величини рекреаційного потенціалу з фактичною ресурсною базою, яка може бути достатньою, тобто однаковою з необхідним потенціалом; більшою (коли є резерви) або меншою (необхідні заходи для «розвантаження» території) за необхідний потенціал.

Таким чином, структура рекреаційного потенціалу території являє собою систему, що складається з двох блоків: ресурсного складника, представленого рекреаційними ресурсами (природними та культурно-історичними), і соціально-економічного, представленого матеріально-технічною базою. Але поряд з цими двома складниками рекреаційний потенціал території має ще один - природні та соціально-економічні умови, що сприяють розвитку рекреації або гальмують його.

Природний рекреаційний потенціал території поряд з матеріально - технічною базою рекреації (засоби розміщення рекреантів, рекреаційна інфраструктура) і соціально-економічними умовами розвитку рекреаційної діяльності є одним із блоків інтегрального рекреаційного потенціалу. Однак природний рекреаційний потенціал варто одночасно розглядати і як складник цілісної складноорганізованої системи інтегрального природного потенціалу території, який, маючи властивості емерджентності, не зводиться до простої суми його окремих потенціалів.

Величина природного рекреаційного потенціалу визначається кількісним вираженням оцінки природно-рекреаційних ресурсів регіону, а його якість - якісним складом ресурсів, а також ступенем сприятливості природних умов для розвитку рекреаційного процесу.

Окремі потенціали (у т.ч. промисловий, сільськогосподарський та ін.), що складають інтегральний потенціал території, альтернативні рекреаційному потенціалу, але неоднаковою мірою. Ступінь їхньої суспільної потреби визначається багатьма чинниками: рівнем розвитку продуктивних сил, цільовими настановами соціально-економічного розвитку, ступенем вивченості тощо. У зв'язку з цим, використання рекреаційного потенціалу буде домінують функцією території, якщо його інтегральна економічна, соціальна й екологічна оцінка перевищуватиме сумарну оцінку інших потенціалів території або ж рекреаційні об'єкти будуть унікальними.

2. Рекреаційні умови та рекреаційні ресурси

Поняття «рекреаційні умови» і «рекреаційні ресурси» не є тотожними.

Під «рекреаційними умовами» розуміють сукупність компонентів і властивостей природного середовища, які сприяють рекреаційній діяльності, але при цьому не є її матеріальною основою (естетичність, пейзажне різноманіття ландшафтів, кількість

сонячних днів на рік, тривалість залягання снігу в горах тощо). Рекреаційні ресурси є ніби трансформованими рекреаційними умовами та культурно-історичними передумовами розвитку рекреації (культурно-історичні об'єкти), доведеними до ступеня технологічності під впливом суспільних потреб і можливостей безпосереднього використання у рекреаційному обслуговуванні.

У рекреаційній географії немає єдиного підходу до визначення поняття «рекреаційні ресурси».

Аналіз поглядів різних науковців на цю проблему дає змогу зробити висновок, що в еволюції уявлень про рекреаційні ресурси принципове значення мало дослідження Л. Багрової, М. Багрова, В. Преображенського, у якому рекреаційні ресурси розглядалися як одна з найважливіших передумов організації рекреаційного господарства, як одна з ланок розвитку складного ланцюга перетворення природного об'єкта на умови відпочинку, на ресурси і на виробничі фонди (тобто знаряддя і засоби праці в рекреаційному господарстві).

Поступово під впливом процесу соціологізації географічних уявлень трактування поняття «рекреаційні ресурси» змінювалося.

Так, М. Мироненко, І. Твердохлебов під рекреаційними ресурсами розуміють компоненти географічного середовища й об'єкти антропогенної діяльності, що, завдяки таким властивостям, як унікальність, історична або художня цінність, естетична привабливість і лікувально-оздоровче значення можуть бути використані для організації різних видів і форм рекреаційних занять з метою відпочинку, туризму та лікування.

В. Преображенський рекреаційними ресурсами вважає природні, природно-технічні й соціально-економічні геосистеми та їхні елементи, які за наявних технічних і матеріальних можливостей можуть бути використані для організації рекреаційного господарства.

І. Пирожник визначає рекреаційні ресурси як природні й культурно - історичні комплекси та їх елементи, що сприяють відновленню й розвитку фізичних і духовних сил людини, її працездатності, здоров'я, які за сучасної та перспективної структури рекреаційних потреб і техніко-економічних можливостей використовуються для опосередкованого й безпосереднього споживання та виробництва курортних і туристичних послуг.

В. Стафійчук під рекреаційними ресурсами розуміє об'єкти і явища природного й антропогенного походження, що мають сприятливі для рекреаційної діяльності якісні та кількісні параметри і є матеріальною основою для територіальної організації відпочинку, оздоровлення та лікування людей, формування рекреаційних районів (центрів), їхньої спеціалізації та економічної ефективності.

Д. Ніколаєнко й О. Топчієв рекреаційними ресурсами називають компоненти природного середовища і феномен соціокультурного характеру, які, завдяки певним властивостям, можуть використовуватись для організації рекреаційної діяльності.

Вчені підкреслюють, що для рекреаційних ресурсів характерна відносність у їхньому оцінюванні й використанні: один і той же рекреаційний ресурс, залежно від наявних потреб і стандартів, які з часом помітно змінюються, може мати дуже різні оцінки.

О. Бейдик рекреаційно-туристичними ресурсами вважає об'єкти і явища природного, природно-антропогенного, соціального походження, що використовуються для туризму, лікування, оздоровлення і впливають на територіальну організацію рекреаційної діяльності, формування рекреаційних районів (центрів), їх спеціалізацію та економічну ефективність; сукупність природних, природно-технічних, соціально-економічних комплексів і їх елементів, що сприяють відновленню та розвитку фізичних і духовних сил людини, її працездатності та за сучасної і перспективної структури рекреаційних потреб і техніко-економічних можливостей використовуються для прямого й опосередкованого споживання,

надання рекреаційно-туристичних і курортно- лікувальних послуг.

Класичне уявлення про природні рекреаційні ресурси пов'язано з розумінням їх як об'єктивної реальності, що характеризує справжній стан тіл і сил природи, який виникає під впливом законів природного і суспільного розвитку.

Під *природними рекреаційними ресурсами* розуміють природні території, окремі компоненти природного середовища та їх речовинні складники, які мають сприятливі для рекреаційної діяльності якісні та кількісні параметри й слугують або мають усі передумови для того, щоб бути матеріальною основою для організації відпочинку, туризму, лікування й оздоровлення людей (мінеральні води, лікувальні грязі, ландшафтні й аквальні комплекси, охоронні території тощо).

До природних рекреаційних ресурсів можна зарахувати майже будь - яке місце, котре відповідає таким двом критеріям: 1) місце має відрізнятися від звичайного природного середовища людини; 2) у межах території повинні поєднуватися кілька різних природних сфер: вода і суша; гори і море; рівнина і височина; ліс і степ тощо. Чим контрастніше буде поєднання природних компонентів, тим вище оцінюватиметься ландшафт.

Культурно-історичні об'єкти (ресурси) - це залишки минулих епох суспільного розвитку, які досліджені науковими методами й оцінені як такі, що мають суспільне значення й можуть бути використані за наявних технічних і матеріальних можливостей для задоволення туристичних потреб деякої спільноти людей упродовж певного часу; вони також слугують передумовою для організації культурно-пізнавальних видів туристсько-екскурсійних занять і на цій основі оптимізують туристсько-екскурсійну діяльність, реалізуючи виховні та пізнавальні функції. До культурно - історичних ресурсів належать також і інші об'єкти, пов'язані з історією, культурою і сучасною діяльністю людей: оригінальні підприємства промисловості, сільського господарства, транспорту, наукові й вищі навчальні заклади, театри, спортивні споруди, ботанічні сади, зоопарки, океанарії; етнографічні та фольклорні ансамблі, а також збережені народні звичаї, святкові обряди та ін.

Культурно-історичні об'єкти поділяються на матеріальні й духовні. Матеріальні охоплюють сукупність засобів виробництва та інших матеріальних цінностей суспільства на кожній стадії його розвитку, а духовні - сукупність досягнень суспільства в освіті, науці, мистецтві, літературі, в організації державного й громадського життя, у праці та побуті.

Рекреаційні ресурси - поняття історично змінне, оскільки їх обсяги та можливості використання не є сталими. Яскравим свідченням цього є виділення категорії *соціально-економічних рекреаційних ресурсів*, які охоплюють матеріально- технічну базу, що забезпечує виробництво, продаж і надання рекреаційних послуг, інфраструктуру, трудові ресурси. Ми погоджуємось з науковцями, які зараховують ці ресурси до соціально - економічних рекреаційних чинників, які умовно поділяють на групи: ті, що породжують потребу в організації рекреаційної діяльності й ті, що забезпечують можливість організації відпочинку. Ці чинники докладно розглядалися в попередньому розділі.

Природні елементи й комплекси, як і культурно-історичні об'єкти, не одразу стають рекреаційними ресурсами. Спочатку вони виступають як умови рекреаційної діяльності, які були наявні й до розвитку рекреаційного господарства. З розвитком і зміною структури суспільних потреб і виникненням рекреаційного попиту, після витрат на вивчення, оцінку й підготовку цих комплексів і об'єктів до експлуатації, вони переходять до категорії рекреаційних ресурсів.

Перехід природних елементів і комплексів до класу рекреаційних ресурсів відбувається за такою схемою:

- 1) природні комплекси є природними утвореннями, через брак рекреаційного

попиту вони не набувають характеру ресурсів;

2) поява рекреаційного попиту потребує вивчення й оцінки природних комплексів;

3) в силу дії суспільних потреб і вкладення живої праці та засобів, найцінніші природні комплекси перетворюються на ресурси;

4) збільшення обсягів рекреаційного попиту веде до переходу менш сприятливих за своїми властивостями природних елементів і комплексів до класу ресурсів.

Процес перетворення природних тіл на рекреаційні ресурси можна продемонструвати на прикладі пляжів. Цей процес може мати кілька етапів: спочатку переходить до ресурсів (фондів) частина пляжу, що має кращі властивості, згодом - задовільна, і, нарешті, посередня. Цей тип освоєння можна назвати класичним еволюційним, коли в процесі його суворо зберігається така послідовність: спочатку освоюються кращі ресурси, а за ними - гірші. Поряд з цим можливий і інший тип освоєння. Підвищений попит на рекреаційні угіддя призводить до того, що в окремих випадках, незважаючи на необхідність значних разових капіталовкладень, до ресурсів зараховуються території з низькими оцінками рекреаційних умов. Наприклад, покращуються природні й створюються штучні пляжі у районах зі складними гірничо-геологічними умовами. Практично йдеться про перехід до інтенсивного типу освоєння, до створення «додаткових рекреаційних ресурсів».

Аналогічний процес відбувається й при переході культурно - історичних об'єктів до класу екскурсійних рекреаційних ресурсів. Спочатку рекреаційний попит на культурно-історичні й етнографічні об'єкти веде до вивчення, оцінювання й використання найбільш збережених і доступних ресурсів. Розширення попиту й розвиток ціннісних рекреаційних критеріїв, зростання культурного рівня населення, сприяють розширенню кола використовуваних об'єктів, більшість із яких після спеціальних реставраційних робіт вводиться в екскурсійний показ.

Рекреаційні ресурси - категорія історична, оскільки зміни структури й обсягу рекреаційних потреб ведуть до залучення до рекреаційної діяльності нових елементів як природного, так і культурно-історичного характеру.

Проте, якими б важливими не були об'єкти історії та культури в рекреаційно-ресурсному складнику, природні багатства посідають у ньому чільне місце, оскільки становлять одну з основних передумов рекреації. Такими природними передумовами рекреації є, насамперед, природно- територіальні комплекси різних рангів, їхні компоненти й окремі властивості, зокрема й такі, як атрактивність, контрастність і ритм ландшафтів, можливість подолання перешкод, географічна специфіка, екзотичність, унікальність або, навпаки, типовість; розміри і форми природних об'єктів і їхнє візуально-географічне положення.

У зв'язку з тим, що рекреація є важливим «споживачем» території, вона має обмежені можливості для свого розвитку в освоєних районах. У той же час, у сільській місцевості рекреація може вдало сполучатися з сільськогосподарським землекористуванням. Неприпустимим є розміщення рекреаційних зон поблизу від розробок корисних копалин, промислових підприємств з підвищеним рівнем шкідливості.

Залежно від рівня рекреаційної спеціалізації, можна виділити три основних типи рекреаційного землекористування:

1) території з високою інтенсивністю рекреації, де немає інших землекористувачів або вони мають другорядне значення (парки, пляжі та інші зони масового відпочинку);

2) території з середньою інтенсивністю рекреації, що виконують одночасно деякі

екологічні та виробничі функції (придатні зелені насадження, протиерозійні ліси і т.п.);

3) території з незначною питомою вагою рекреації.

Велика частина альтернативних ситуацій відводу земель пов'язана з другим типом рекреаційного землекористування.

Поява нових суспільних потреб спричинює зміну структури попиту на територію: на перший план виходять лідери, що одержують переважне право на

«добір» для себе ресурсів території. Це може мати місце і тоді, коли придатні для використання території зайняті іншими угіддями. З таким явищем стикаються й при рекреаційному освоєнні території, коли виникає необхідність спорудження закладів відпочинку на землях, зайнятих сільськогосподарськими та іншими об'єктами. Вилучення цих земель для функцій оздоровлення означає, що на якийсь момент сільськогосподарські фонди (наприклад, виноградники) стають рекреаційними ресурсами території, а після вкладення нових засобів, вони переходять у категорію рекреаційних фондів.

Найважливішими характеристиками рекреаційних ресурсів є такі:

1) обсяг запасів (дебіт мінеральних вод; площа цінних рекреаційних територій; екскурсійний потенціал (у годинах) рекреаційних центрів), необхідний для визначення потенційної ємності ТРС, рівня освоєності, оптимізації навантажень;

2) площа поширення ресурсів (розміри водоносних об'єктів, пляжів, лісистість, обводнення території, границі стійкого сніжного покриву), яка дає змогу визначити потенційні рекреаційні угіддя, окреслити коло санітарної охорони;

3) період можливої експлуатації (тривалість сприятливого кліматичного періоду, купального сезону, залягання стійкого сніжного покриву), який визначає сезонність і ритмічність рекреаційної експлуатації території;

4) територіальна нерухомість більшості видів ресурсів, що зумовлює тяжіння рекреаційної інфраструктури й потоків до місць їхньої концентрації;

5) порівняно низька капіталоємність і невисока вартість експлуатаційних витрат, що уможливорює достатньо швидке створення інфраструктури й одержання соціального та економічного ефекту, а також самодіяльного використання окремих видів ресурсів;

6) можливість багаторазового використання при дотриманні норм раціонального природокористування і проведенні необхідних заходів щодо рекультивації і благоустрою.

На необхідності комплексного вивчення умов і ресурсів з метою підвищення результативності географічного синтезу наголошували провідні географи-науковці, звертаючи при цьому увагу на те, що головні функції належать поняттю «умови», а підпорядковані поняттю «ресурси».

Таким чином, рекреаційні ресурси є реалізованою частиною рекреаційного потенціалу, а рекреаційні умови - нереалізованою. Останні мають побічний вплив на характер використання ресурсів, тим самим створюючи загальне тло, на якому розгортається рекреаційний процес.

3. Загальна характеристика рекреаційного потенціалу України

У січні 2007 р. на Всесвітньому економічному форумі в Давосі оприлюднено перший рейтинг країн за бізнес-потенціалом у туризмі. Основними показниками рейтингу були: регуляторна політика держави у сфері туризму, бізнес-потенціал та інфраструктура, гуманітарні, культурні й природні ресурси. За цим рейтингом до першої десятки зі 124 країн увійшли: Швейцарія, Австрія, Німеччина, Ісландія, США, Сянган (Гонконг), Канада, Сінгапур, Люксембург, Великобританія. Завершують список - Ангола, Бурунді, Чад. Україна посіла 78 загальне місце, а за окремими показниками - 76 місце (сприяння держави в розвитку туризму), 73 (турбізнес), 89 (культура й природно-ресурсний потенціал).

Прискорений розвиток рекреаційної галузі є результатом загального соціально-економічного прогресу суспільства, підвищення життєвих стандартів і збільшення часу на відпочинок працюючого населення, зростання оздоровчих, пізнавальних та інших потреб людей, розширення ділових міжнародних контактів тощо. Підставою для розвитку рекреаційної галузі була і є наявність багатого рекреаційно-туристичного потенціалу (як природного, так і культурно-історичного). Саме він надав можливість багатьом країнам, навіть не дуже розвиненим економічно, завоювати значні позиції на світовому ринку рекреаційно-туристичних послуг.

Проаналізувавши внутрішні й зовнішні чинники тенденцій розвитку рекреації і туризму в Україні за останні роки, нами виділено групу негативних (тих, які стримують розвиток рекреації і туризму) і групу позитивних (тих, які сприяють розвитку рекреації) чинників (табл. 4.1).

Таблиця 4.1 Основні внутрішні та зовнішні чинники тенденцій розвитку Рекреації України

Негативні	Позитивні
Зростання ціни українського турпродукту через підвищення тарифів на газ, електроенергію, комунальні послуги	Безвізовий режим в'їзду до України для громадян країн СНД, ЕС та Швейцарської конференції, СІЛА, Японії
Підвищення тарифів на пасажирські перевезення залізницею	Територіальна близькість українських курортів для громадян країн ЕС та СНД
Прояви випадків пташиного грипу в Криму (спричинило переорієнтацію дитячого відпочинку на Карпатський регіон)	Спокійна криміногенна ситуація, без терористичних актів
Сезонно-кліматичні коливання; затяжні весни, низька температура води на узбережжі Чорного та Азовського морів; малосніжні зими	Тривалість рекреаційно-туристичного сезону до кінця жовтня
Низька мобільність цінової політики закладів відпочинку, що перебувають у державній власності та відомчому підпорядкуванні. Неспроможність швидко реагувати на коливання споживчого попиту	Відсутність мовного бар'єру для туристів з країн СНД і Балтії
Нестабільність соціально-олітичної ситуації в АР Крим	Збереження спокійної соціально-політичної ситуації в західних курортних регіонах України
Невідповідність високого рівня ціни низькому рівню якості послуг	Унікальність природнокліматичних умов, природних лікувальних ресурсів
Згорання на державному рівні рекламної інформаційної діяльності щодо залучення іноземних туристів до країни, у зв'язку з припиненням бюджетного фінансування такої діяльності	

Проведений аналіз засвідчив, що Україна має досить потужний рекреаційно-туристичний потенціал для того, щоб увійти до найрозвиненіших у рекреаційному відношенні країн світу. Це, насамперед, сукупність фізико-географічних умов і об'єктів території: геолого - геоморфологічних, кліматичних, гідрологічних, земельних, мінерально-сировинних, ландшафтних. Загалом, за оцінками Ради з вивчення продуктивних сил, найбільш цінними серед природних ресурсів України є земельні та мінерально-сировинні. Однак це не знижує значення таких рекреаційних ресурсів, як кліматичні, бальнеологічні, водні й лісові у формуванні рекреаційно- туристичного комплексу держави.

Україна посідає одне з перших місць у Європі щодо забезпечення курортними лікувальними ресурсами, зокрема й такими унікальними, як кліматичні зони узбережжя Чорного й Азовського морів, Карпат, а також мінеральні води та лікувальні грязі практично всіх відомих бальнеологічних типів.

Серед природних рекреаційно-туристичних ресурсів особливе місце належить кліматичним, оскільки саме вони визначають просторову організацію рекреаційного туризму, який був і є важливим для нашої країни. Територія України знаходиться переважно в помірному кліматичному поясі клімат якого є найсприятливішим для життєдіяльності людини. Південний берег Криму лежить у межах субтропічної (середземноморської) кліматичної області. В Україні під впливом підстилаючої поверхні формується особливий мікроклімат, яким часто й зумовлюється локалізація курортних місцевостей. До основних кліматичних показників належать тривалість сонячного світла, ультрафіолетове випромінювання, чисте, насичене фітонцидами та іонізоване повітря, що в сукупності уможливорює проведення різноманітних рекреаційних занять. Майже в усіх областях України кліматичні умови сприяють задоволенню рекреаційних потреб населення, тому на всій території країни є кліматичні курорти.

Рекреаційні ресурси пляжів мають важливе значення для розвитку курортів на березі Чорного і Азовського морів, озер, річок. В Одеській, Донецькій, Миколаївській областях і АР Крим є штучні та природні лікувальні пляжі.

Мінеральні води та лікувальні грязі разом з кліматом є основою для формування курортного господарства. Родовища мінеральних вод відкриті в усіх областях, крім Івано-Франківської та Сумської. Сьогодні мінеральні води в Україні розвідані у 152 родовищах. їх загальні експлуатаційні запаси становлять 64865,7 м³ на добу. Однак досі видобувається лише близько 8 % експлуатаційних запасів.

Підраховано, що мінеральні води можуть забезпечити додатково оздоровлення і лікування понад 10 млн. осіб на рік. На території України детально розвідані два родовища термальних вод, які також можуть бути залучені до експлуатації найближчим часом.

Водні рекреаційні ресурси охоплюють моря, річки, озера, водосховища, ставки. Найпотужніші рекреаційні комплекси України сформувалися на узбережжі теплих морів - Чорного і Азовського - із надзвичайно багатим рослинним і тваринним світом.

У країні налічується 63119 річок, зокрема великих (площа водозабору понад 50 тис. км²) - 9, середніх (від 2 до 50 тис. км²) - 81, а решта - малих (менше як 2 тис. км²). їх загальна довжина становить 206,4 тис. км.

До водного фонду нашої держави належать близько 8073 озер і лиманів із загальною площею дзеркала 4021,5 км², зокрема площа лиманів - 1073 км²; кількість водосховищ - 1160. Крім того, на території України є понад 28 тис. ставків і 7 великих каналів, загальною протяжністю 1021 км.

Усі гідрологічні об'єкти є актуально й потенційно рекреаційно- туристичними

ресурсами, що мають високий ступінь атрактивності (привабливості) та інші цінні властивості для організації рекреації.

У формуванні рекреаційно-туристичного комплексу України значне місце належить лісовим ресурсам, які є невіддільним складником лісових екосистем, Призначених для задоволення потреб населення у лікуванні, відпочинку та туризмі. Площа лісів на території нашої країни незначна і становить 10,8 млн. га. Розміщені ліси дуже нерівномірно, зосереджуючись переважно в Українських Карпатах, на Поліссі та у Кримських горах. Лісистість країни, як важливий показник рекреаційно-туристичної експлуатації лісів, становить 15,6%, що майже втричі менше від лісистості, наприклад, Західної Європи (43,2%). За сучасними оцінками, для досягнення оптимальних показників лісистості необхідно збільшити площу лісів щонайменше на 2-2,5 млн. га. Передбачається, що до 2015 р. площа лісів зросте на 0,5 млн. га, а лісистість - із 15,6 % до 16,1%.

Загальна площа придатних для рекреації й туризму природних комплексів становить понад 9 млн. га. Це дорівнює близько 15% від загальної площі країни. Україна має великий потенціал територій природно-заповідного фонду (майже 7000 об'єктів загальною площею 2,6 млн. га). Суттєвого значення в розвитку туристсько-рекреаційної діяльності можуть набувати національні природні парки, частка яких у структурі природно-заповідного фонду становить 24% або 1% всієї території України.

Україна має потужні культурно-історичні ресурси, що є важливими (а для окремих районів — основними) складниками рекреаційно-туристичного потенціалу. У нашій країні ці ресурси відзначаються великою різноманітністю і охоплюють фортифікаційні споруди та печерні міста, культові об'єкти різної конфесійної приналежності, археологічні й історичні місця, палацові ансамблі, пам'ятки архітектури і містобудування, об'єкти культури й побуту тощо. На державний облік в Україні взято понад 130 тис. пам'яток, зокрема пам'ятки археології, історії, архітектури, містобудування, монументального й садово-паркового мистецтва, функціонує 61 історико - культурний заповідник (13 мають статус національного), працюють сотні музеїв. Чотири об'єкти занесено до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Серед туристичних ресурсів важливими також є місця, пов'язані з життям і діяльністю видатних людей, так звані біосоціальні туристичні ресурси, та місця, де відбувалися різноманітні події (подійні ресурси) - військові, політичні, культурні, економічні, екологічні.

Отже, наявних рекреаційно-туристичних ресурсів загалом достатньо для задоволення потреб як вітчизняних, так і іноземних туристів. Однак мають місце значні регіональні диспропорції у рекреаційно-туристичному потенціалі та його використанні, що дало підстави для проведення ресурсного рейтингу областей України. Перше місце у рейтингу посідає Автономна Республіка Крим, потенціал якої оцінено п'ятьма балами з п'яти можливих. Лише три області - Київська, Львівська і Вінницька мають рейтингову оцінку по 4 бали. 15 областей мають рейтингову оцінку по 2 бали, а ще чотири - Донецька, Запорізька, Кіровоградська, Луганська - по 1 балу.

Іншою проблемою є ступінь використання багатих рекреаційно-туристичних ресурсів, який дорівнює нині лише 30%. Причиною цього є насамперед недостатня вивченість рекреаційно-туристичних ресурсів у більшості областей України та їх облік, брак належного фінансування для проведення цих робіт, неуважне ставлення місцевих органів влади до проблем і перспектив розвитку рекреації і туризму.

Україна має достатню матеріально-технічну базу розвитку рекреації і туризму, але слід зауважити, що кожного року зменшується кількість санаторно-курортних і оздоровчих закладів, дитячих оздоровчих центрів. Так, у 2006 році налічувалось 3163 заклади санаторно-курортного і оздоровчого типу, з яких 610 (1,9%) не працювали з різних причин; на 81

одиницю, порівняно з 2005 роком, скоротилась кількість закладів за рахунок будинків відпочинку, на 14 - за рахунок санаторіїв-профілакторіїв, на 20 - будинків і пансіонатів відпочинку, на 40 - баз та інших закладів відпочинку. Аналогічна ситуація і з дитячими оздоровчими закладами. Впродовж 2006 року працювало 18,2 тис. дитячих оздоровчих закладів, що на 128 закладів менше, ніж у 2005 році (0,7%). Їх загальна місткість у 2006 році зменшилась на 4,9 тис. місць або на 2,1%. Оздоровлено 2,1 млн. дітей, що на 2,9% менше, ніж у 2005 році. Перше місце за кількістю оздоровлених дітей посідає Одеська область (7,4% від загального числа оздоровлених дітей), друге - АР Крим (6,8%), третє - Донецька область (6,5%).

Більшість основних фондів експлуатується тільки влітку. Тому потенціал національних рекреаційних ресурсів використовується не на повну потужність. Щодо закладів, які функціонують цілорічно, то значна частина номерного фонду санаторіїв, оздоровниць має незадовільний стан, їх середньорічна завантаженість становить 41%, тоді як за світовим досвідом цей показник повинен бути вищим ніж 68%. Завантаженість готелів в Україні становить лише 33%. Наведені приклади свідчать про те, що інтенсивність використання матеріально-технічної бази рекреаційних закладів України залишається низькою і тому не забезпечує здатності рекреаційної галузі до комплексного відновлення основних фондів на рівні сучасних вимог і світових стандартів.

З метою розвитку курортно-рекреаційної сфери в Україні та раціонального використання її рекреаційного потенціалу необхідно на законодавчому рівні розв'язати такі питання, як: раціональне та цільове використання земельного фонду та нерухомого майна територій курортно-рекреаційного призначення; встановлення меж і дотримання режиму округів і зон санітарної охорони курортно-рекреаційних територій; збереження природних властивостей лікувальних ресурсів, раціонального їх використання, запобігання забрудненню, пошкодженню, передчасному виснаженню та забезпечення їх належною охороною; доступність рекреаційних і санаторно-курортних ресурсів для широких верств населення; розроблення довгострокових комплексних і цільових державних та місцевих програм розвитку курортів; фінансування курортів державного і місцевого значення, включаючи розвиток транспорту, систему водопостачання та каналізації, телерадіомовлення та зв'язку, енергозбереження та проведення природоохоронних заходів; розроблення і встановлення податкових, митних, кредитних пільг та їх спрямування на збереження й розвиток курортно-рекреаційних закладів.

Результати аналізу рекреаційно-туристичного потенціалу рекреаційних районів України засвідчили, що основними причинами неефективного його використання є відсутність повної і достовірної інформації про наявні ресурси в усіх регіонах країни; непристосованість багатьох природних і культурно-історичних об'єктів для рекреаційно-туристичних відвідувань; недосконала маркетингова система просування національного туристичного продукту на зовнішні ринки; загострення екологічної ситуації практично в усіх районах і, як наслідок, деградація ресурсів; часто низький рівень обслуговування та інфраструктури.

Для підвищення статусу України як туристичної держави світу необхідно удосконалювати форми і методи використання рекреаційно-туристичного потенціалу на основі ретельного аналізу світового досвіду й дотримання нових принципів формування та розвитку рекреаційно-туристичної галузі. Це і впровадження ринкових відносин в організацію рекреаційної діяльності; державне регулювання, гарантії і правове забезпечення формування і розвитку рекреаційно-туристичної галузі, її нова функціональна орієнтація; інтенсифікація природокористування і відтворення екологічно чистого середовища; відповідність інфраструктури завданням рекреаційно-туристичного комплексу, створення

нових форм його функціонування

— консорціумів, акціонерних товариств; гнучке поєднання, своєрідний «симбіоз» різних форм власності в розвитку рекреаційно-туристичної галузі; управління і якісне кадрове забезпечення галузі.

У плануванні розвитку національної рекреації і туризму доцільно враховувати і світові тенденції. Зокрема сьогодні знижується попит на групові поїздки, натомість активізується індивідуальний туризм. Збільшується кількість пропозицій для сімейного туризму. Інтенсивно розвивається діловий туризм (участь у роботі конференцій, конгресів тощо), що належить до найбільш вигідних видів подорожей. Щорічні темпи приросту цього виду туризму у світі становлять 8%, він дає вдвічі більше прибутків, ніж інші види туризму (наприклад, оздоровчий, культурно-розважальний). Стабільним попитом користуються поїздки вихідного дня. Активні форми рекреації переважають над пасивними, дедалі популярнішими стають пригодницькі та спортивні поїздки. Зазначені тенденції можуть бути повністю реалізовані й в Україні, враховуючи наявні ресурси й можливі перспективи їх використання.

Про можливість розвитку рекреаційно-туристичної галузі в Україні на сучасному етапі свідчать статистичні дані. Нашу країну в 2006 р. відвідало 21,7 млн. іноземців, у тому числі 18,9 млн. туристів, що на 1,3 млн. осіб або на 7% більше, ніж у 2005 р. Приріст в'їзного потоку забезпечено збільшенням кількості поїздок, переважно приватних. Водночас число поїздок з метою пізнавального, культурного, релігійного туризму зменшується, починаючи з 2004 р. Виїздили за кордон 16,9 млн. українських туристів. Обсяг наданих туроператорами та турагентами України послуг у 2006 р. збільшився на 23 % і становив 3,4 млрд. грн. Надходження до бюджету становили 134,8 млн. грн., що на 19% більше, ніж у 2005 р. Кількість туристів зменшилася в Автономній Республіці Крим — на 2 %, Херсонській області — на 17%. Утім значне зростання спостерігалось в Закарпатській області - на 22%, Івано-Франківській - на 79%, Одеській - на .8%, Тернопільській - на 11%, по м. Києву - на 13%. Це свідчить про необхідність проведення більш гнучкої цінової політики, формування туристичної інфраструктури та пошуку нових можливостей використання рекреаційно-туристичного потенціалу, що сприятиме конкурентоспроможності вітчизняних рекреаційно-туристичних послуг.

Отже, можемо зазначити, що наявність природних, природно-антропогенних, соціально-економічних і культурно-історичних ресурсів має сприяти диверсифікації регіонального рекреаційно-туристичного ринку в Україні. А основні пріоритети розвитку рекреації і туризму повинні віддзеркалювати ресурсно-туристичні можливості кожної території, реалізація яких сприятиме суттєвому пожевваленню загальної регіональної економічної діяльності.

4. Сутність поняття рекреаційні ресурси та підходи до їх класифікації

Ресурси (від франц. додатковий, допоміжний засіб) – запас, резерв, можливість. 1. Засіб задоволення будь-яких потреб, дефіциту; запас, резерв, яким можна скористатись у разі необхідності. 2. Компоненти зовнішнього середовища, що дозволяють задовольняти або роблять можливим задоволення потреб людини і сприяють досягненню соціальної мети.

Ресурсна проблематика досить докладно і в той же час неоднозначно висвітлена в науковій літературі, через що співіснує значний масив визначень поняття рекреаційні ресурси. Складність визначення поняття рекреаційних ресурсів залежить від декількох факторів:

1. Рекреаційні ресурси – це категорія історична, бо в залежності від зміни певних історичних умов відбувається поява нових видів рекреаційної діяльності, що в

свою чергу призводить до змін уявлень як про необхідний обсяг використовуваних ресурсів, так і про їх якісний склад.

2. Поняття рекреаційних ресурсів залежить від рівня організації рекреаційної діяльності, і від того здійснюється вона в межах одного рекреаційного підприємства, рекреаційного району чи рекреаційної галузі в цілому.

3. Визначення рекреаційних ресурсів ускладнюється різно якісністю різним генезисом ресурсів.

Науковці трактують рекреаційні ресурси досить по-різному, називаючи в якості таких: окремі елементи середовища; геосистеми і їх елементи; певні даності (природні, господарські, історичні); комплекси і їх елементи (природні, природно-технічні, соціально-економічні); процеси; складові загальних ресурсів (природних, культурних, соціально-економічних); об'єкти і явища та ін.

Умови рекреаційної діяльності – поняття більш широке, ніж рекреаційні ресурси. Умовами є компоненти і властивості середовища, що дозволяють (або навпаки обмежують) здійснення рекреаційної діяльності, не приймаючи у рекреаційній діяльності безпосередньої участі. Рекреаційні ресурси навпаки вміщують ті властивості і елементи середовища, які безпосередньо беруть участь в організації рекреаційної діяльності і є її основою. Для кожного з видів рекреаційної діяльності необхідним є певне сполучення рекреаційних ресурсів, які повинні мати відповідні кількісні і якісні характеристики. Особливістю рекреаційної діяльності є також те, що одні й ті самі елементи середовища для різних видів рекреаційної діяльності можуть виступати і в якості умов, і в якості ресурсів.

Різноманітність рекреаційних ресурсів потребує їх виділення в окремі групи, вирішувати цю складну проблему в географії покликані класифікації. Єдиної загальновизнаної класифікації рекреаційних ресурсів не розроблено, більшість існуючих класифікацій, представлених різними авторами в різні часи, можна поділити на два основні різновиди в залежності від того, під яким кутом зору розглядаються в них рекреаційні ресурси:

1. Класифікації, в основі яких лежать уявлення про походження рекреаційних ресурсів, тобто генетичний підхід.

2. Класифікації, в яких рекреаційні ресурси поділяються за використанням, в залежності від певних видів рекреаційної діяльності, тобто класифікації, в яких використовується ситуативний підхід.

Найбільшого розповсюдження набув перший вид класифікацій, він є традиційним, більш ґрунтовним, практично-орієнтованим. Аналіз наукових публікацій за цією тематикою доводить, що здебільшого автори пропонують за походженням виділяти два чи три види рекреаційних ресурсів. Так, найчастіше в якості рекреаційних ресурсів розглядаються окремі компоненти географічного середовища, зокрема два їх типи природні і культурно-історичні ресурси; три види рекреаційних ресурсів виділяє більша кількість дослідників, причому класифікації виглядають таким чином:

- природні – природно-технічні (антропогенні) – соціально-економічні;
- природні – історико-культурні – соціально-економічні.

Також присутні наукові дослідження, в яких домінує тільки один вид рекреаційних ресурсів (здебільшого це природні ресурси).

Другий вид класифікацій є менш поширеним. Він заснований на розподілі рекреаційних ресурсів в залежності від використання для різних форм рекреаційної діяльності. В залежності від цих форм, різні автори пропонують, і в більшості випадків,

окремо розглядають: туристські, лікувальні ресурси та ресурси відпочинку. Слід зазначити, що визначення туристських ресурсів і ресурсів відпочинку не відрізняються від визначення рекреаційних ресурсів, хоча поняття туризму і відпочинку досить чітко розгалужені.

Таким чином, можна визначити, що ресурси відпочинку, згідно з такими викладками – це частина рекреаційних ресурсів, яка знаходиться

територіально поблизу населених пунктів чи в їх межах, і покликана задовольняти потреби населення в короткочасній рекреації – відпочинку. Ресурси туризму мають ширшу просторову орієнтацію.

В останні роки в роботах багатьох авторів став фігурувати термін «туристсько-рекреаційні ресурси». До того ж, використовується він в двох різних позиціях. На сьогодні значна частина науковців вважає, що туризм є головною складовою рекреації, і фактично поглинув (як в діяльнісному, так і в ресурсному відношенні) інші її форми. З іншого боку деякі автори, таким чином намагаються показати, що туристські ресурси є лише складовою частиною рекреаційних ресурсів.

Використання другого типу класифікацій, є цікавим, але практично обмеженим, оскільки в реальному житті дуже важко розрізнити ресурси, які мають бути задіяні окремо лише для відпочинку, туризму або лікування. Так, одне й теж саме джерело мінеральних вод, яке знаходиться в курортній місцевості, може використовуватися відпочиваючими на цьому курорті, місцевими жителями, які приїжджають провести вихідні дні на природі курорту, і туристами, які відвідують курорт в рамках екскурсії чи туристської подорожі.

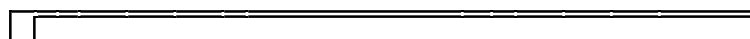
Узагальнюючи вище викладене, можна визначити, що **рекреаційні ресурси**

– це об'єкти і явища природного і антропогенного походження, які мають сприятливі кількісні і якісні характеристики і використовуються або можуть бути використані для організації рекреаційної діяльності. Підходи до класифікації рекреаційних ресурсів та їх відповідні види наведені на схемі на рис. 4.1.

Необхідним для розуміння рекреаційних ресурсів є розгляд нормативно- правової бази стосовно даного питання. Основу законодавчої бази в галузі рекреації в Україні становлять:

- Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» (1993);
- Закон України «Про природно-заповідний фонд» (1992);
- Земельний Кодекс України (2002);
- Закон України «Про туризм»(2003);
- Закон України «Про курорти»(2000).

КЛАСИФІКАЦІЯ РЕКРЕАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ

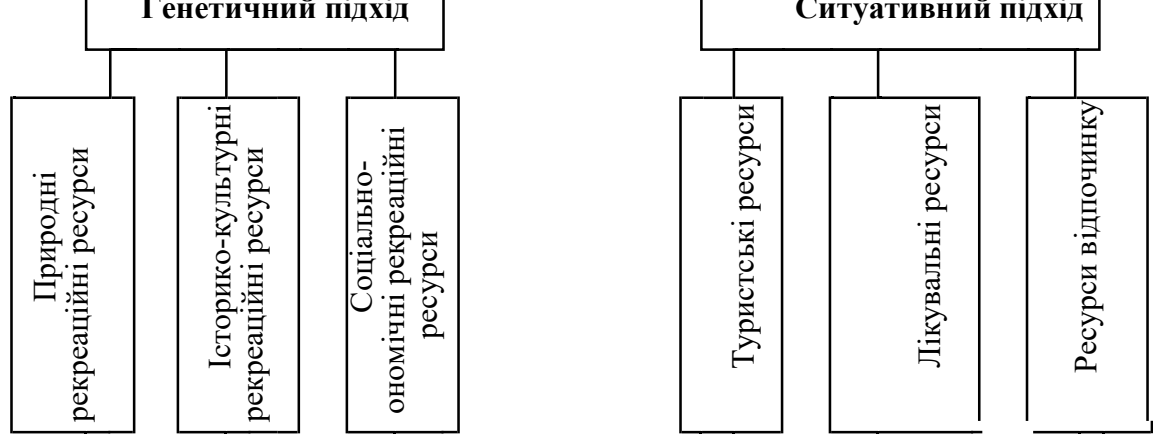

Рис. 4.1 Класифікації рекреаційних ресурсів

Так, в Законі України «Про туризм», туристські ресурси визначаються як пропонувані або такі, що можуть пропонуватися, туристичні пропозиції на основі та з використанням об'єктів державної, комунальної чи приватної власності.

Напрями освоєння і розвитку туристичних ресурсів України визначаються органами державної влади, органами місцевого самоврядування відповідно до програм розвитку туризму.

Класифікація та оцінка туристичних ресурсів України, режим їх охорони, порядок використання з обліком гранично припустимих навантажень на об'єкти культурної спадщини та довкілля, порядок збереження цілісності туристичних ресурсів України, заходи для їх відновлення визначаються відповідно до закону.

Унікальні туристичні ресурси можуть знаходитися на особливому режимі охорони, що обмежує доступ до них. Обмеження доступу до туристичних ресурсів визначається їх реальною пропускною спроможністю, рівнем припустимого антропогенного навантаження, сезонними та іншими умовами.

Під час містобудівного планування, проектування, розміщення, будівництва і реконструкції об'єктів містобудування на територіях рекреаційних зон відповідні органи виконавчої влади, власники об'єктів містобудування повинні передбачати максимальну інтеграцію споруджуваних об'єктів до місцевого соціально-економічного, природного та історико-культурного середовища.

Також в Україні прийнято закон «Про курорти», в якому закріплені визначення «особливо цінні та унікальні природні лікувальні ресурси» та «загальнопоширені природні лікувальні ресурси».

Особливо цінні та унікальні природні лікувальні ресурси, які рідко (не часто) зустрічаються на території України, мають обмежене поширення або невеликі запаси у місцевостях з особливо сприятливими і ефективними для використання з метою лікування, медичної реабілітації та профілактики захворювань.

Загальнопоширені природні лікувальні ресурси – ресурси, які зустрічаються в різних районах України і мають значні запаси та придатні для використання з метою лікування, медичної реабілітації та профілактики захворювань.

Таким чином, на законодавчому рівні в Україні затверджено тільки два види рекреаційних ресурсів: туристські і природно-лікувальні ресурси, незважаючи на багаторазове використання поняття «рекреаційні ресурси» фахівцями в різних частинах природно-ресурсного законодавства, зокрема, в Земельному Кодексі, Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» та Законі України «Про природно-заповідний фонд» у законодавстві його однозначне визначення відсутнє.

Теоретичні аспекти поняття «рекреаційний потенціал» висвітлені в роботах Н. С. Мироненко та І. Т. Твердохлебова, Я. К. Трушиньша, В. М. Шумського, М. С.

Нудельмана, О. І. Шаблія та багатьох інших авторів. При цьому, в одних випадках дане поняття розглядається як сукупність всіх передумов для організації рекреаційної діяльності на певній території, в інших – як максимальна продуктивна спроможність рекреаційних ресурсів, яка виражається кількістю рекреаційного ефекту, який можна отримати або їх пропускною спроможністю, тобто спроможність рекреаційних ресурсів до відновлення і витримування певних рекреаційних навантажень з урахуванням екологічних критеріїв.

Рекреаційно-ресурсний потенціал – сукупність природних, історикокультурних та соціально-економічних умов організації рекреаційної діяльності на певній території.

5.Оцінка рекреаційних ресурсів

До актуальних питань рекреаційної географії належить оцінка рекреаційних ресурсів. Оцінка рекреаційних ресурсів є складним і ще не до кінця вивченим дослідницьким процесом. Складність цього процесу залежить від багатьох факторів – відсутність чітко розроблених і усталених методик, забезпеченість інформацією про якість і кількість ресурсів, розрізнення рівнів оцінювання, проблема переходу від вимірювання властивостей об'єкта до його оцінки, визначення форм виразу оцінок, суб'єктивність оцінок.

В оцінці завжди присутні об'єкт і суб'єкт.

Об'єктом в оцінці виступають кількісні і якісні характеристики природних, соціально-рекреаційна галузь, різні ранги ТРС, суспільство в цілому, окремі групи рекреантів, рекреант. Багаторівневність суб'єктів оцінки обумовлює різні підходи до оцінки рекреаційних ресурсів в залежності від того ведеться вона з позицій відпочиваючого або з позицій організаторів відпочинку. Необхідність в оцінці рекреаційних ресурсів з позицій відпочиваючих здебільшого виникає при необхідності вибору для відпочинку того чи іншого рекреаційного закладу, такий вибір здебільшого обмежуються періодом на вихідні дні чи найближчу відпустку. Оцінка з позицій організатора відпочинку зазвичай пов'язана з проектуванням нових рекреаційних об'єктів, реконструкцією вже існуючих, раціоналізацією використання наявних рекреаційних ресурсів. При цьому оцінювання здійснюється на достатньо тривалу перспективу 10-20 років і більше. При цьому об'єктами оцінки можуть виступати рекреаційні об'єкти різного рангу, від одного підприємства до рекреаційних регіонів і зон.

Відпочиваючих при оцінці цікавлять виключно можливості задоволення власних потреб в конкретному місці, в певний сезон, протягом обмеженого часу і набору занять. Організатору відпочинку необхідно враховувати рекреаційні потреби значних груп рекреантів на значних територіях, протягом тривалого періоду, з різноманітним набором рекреаційних занять. Наприклад, відпочиваючого цікавитиме можливість купання і загоряння в серпні, тобто він буде цікавитися наявністю водойми і пляжу, а також температурою води і повітря в цьому місяці. Організатору відпочинку необхідно буде враховувати площу водойми, площу пляжу, тривалість сприятливого для купання періоду, а також можливості для організації інших циклів занять.

Під **оцінюванням рекреаційних ресурсів** розуміють процедуру визначення якостей певного рекреаційного об'єкту відповідно до способу його використання для задоволення потреб суспільства, галузі, закладу або рекреанта – тобто суб'єктів рекреації різного рангу. Предметом оцінки є взаємозв'язки об'єкта і суб'єкта оцінки. Оцінюванню притаманні багатокритеріальність, неоднозначність, історизм, ієрархічність

та суб'єктно-об'єктний характер.

Для здійснення оцінки рекреаційних ресурсів найбільшого розповсюдження отримав метод бальних оцінок. Теорія і практика застосування бальних оцінок у географії розглядалася в ряді робіт. Класичною для географів вважається робота Д. Л. Армада, а для рекреаційної географії – Л. І. Мухіної. Бальні оцінки знаходять все більш широке застосування, вдосконалюється методика їх отримання, хоча сама можливість їх використання залишається дискусійною. При цьому характеристики рекреаційних ресурсів можуть вимірюватися як відносними так і натуральними (кількісними) величинами. Тому для формалізації і раціоналізації отримання інтегральних оцінок використання бальних методів є єдино можливим методом оцінки.

При використанні цього метода засновуються на тім, що оцінка виступає як слідство відношення будь-яких компонентів до людської діяльності, як результат визначення в якій мірі придатний цей компонент для певного виду його освоєння, сприятливості його для когось, чогось, саме тому виникає потреба не в простих вимірюваннях фізичних, хімічних, геометричних або інших величин, а в оцінці результатів вимірювання. Таким чином, кожна оцінка є суб'єктивною у тому розумінні, що відноситься до певного «суб'єкта» оцінки, і в той же час вона об'єктивна у тому випадку, коли спирається на об'єктивні закони зв'язків між блоками оцінювальної системи.

Основні етапи оцінки рекреаційних ресурсів:

1. Визначення мети і завдань дослідження. При проведенні оцінки необхідно визначити об'єкт і суб'єкт оцінки, їх ранги, а також конкретні види рекреаційної діяльності на оцінюваних об'єктах, оскільки кожне заняття і кожна категорія рекреантів висувають власні вимоги до відповідних груп рекреаційних ресурсів.

2. Відбір показників, які враховуються при оцінці. Необхідно виявити вимоги, які пред'являє суб'єкт до об'єкту і на їх основі визначити необхідні властивості і показники, за якими ці властивості слід оцінювати. Наприклад, вимоги, які висувають рекреанти до водних акваторій будуть різнитися для різних рекреаційних занять – купання, заняття водними видами спорту, риболовля. На основі цих вимог формується перелік показників. Для купання важливими будуть такі характеристики, як наявність пляжу, площа водного дзеркала, доступність до води, температура і чистота води, глибина біля берегу, характер берегів. Для заняття водними видами спорту – площа акваторії, довжина, глибина водойми. Для рибної ловлі – кількісний і якісний склад рибних ресурсів водойми, доступність до води і ін.

3. Розробка оціночних шкал для окремих показників. Необхідність окремих оцінок пов'язана з тим, що оцінити рекреаційні ресурси певного об'єкту в цілому не можливо, не оцінивши окремі їх складові. Компонентні оцінки дозволяють виявити відносний вплив того чи іншого компоненту, що є досить важливим при розробці і виконанні оптимізаційних заходів, так як підвищити загальний ресурсно-рекреаційний рейтинг території можливо лише шляхом впливу на окремі властивості рекреаційних ресурсів.

Потреба ж в загальних оцінках виникає внаслідок того, що придатність того чи іншого об'єкта виявляється сукупністю декількох властивостей, і виразити оцінку цієї сукупності вірніше над усе за допомогою загального інтегрального показника. Але оскільки загальні оцінки не розкривають оцінок окремих компонентів, їх необхідно приводити в ряді оціночних таблиць, представлених по кожному з підблоків і блоків рекреаційних ресурсів.

Слід зауважити, що саме цей етап становить сутність оцінювання. Шкалу вимірів

неможливо ототожнювати зі шкалою оцінювання і механічно переводити одиниці вимірів в оціночні категорії, крім того оцінка одного і того ж самого показника може бути різною в залежності від суб'єкта оцінки. Інакше кажучи, конкретний вимір показника завжди однозначний, а його оцінка може бути багатозначною. Наприклад, шкала вимірів крутизни схилів (в градусах) буде лінійною і показуватиме поступову зміну значення цього показника, а шкала оцінок повинна показати, на яких рубежах відбувається перехід однієї якості схилу до іншої, від найвищого до нижчого і далі несприятливого і взагалі непридатного. При цьому шкала оцінок, для організації зимових лижних видів спорту і для організації категорійних піших подорожей буде різною.

Практично розробка шкали оцінок зводиться до вибору числа оціночних щаблів, встановленню інтервалів між ними і розбивки по цих інтервалах шкали вимірювань. Як зазначає Мухіна Л.І., для оцінки окремих показників найчастіше використовуються 3 і 4-х бальні (трьох – і чотирьохступінні) шкали, іноді і більше. Використання саме таких шкал в оцінці обумовлюється також амплітудою значення показників, можливостями точності вимірювання, заданою детальністю дослідження.

При визначенні інтервалів оціночних шкал в кожному конкретному випадку використовуються як лінійні, так і нелінійні залежності між вимірюванням та оцінкою, а також рівні і нерівні інтервали.

4. Отримання часткових оцінок. Отримання часткових оцінок зводиться до переведу по розробленим оціночним шкалам виміряних показників в оцінки.

5. Отримання загальних інтегральних оцінок.

При розробці інтегральних шкал можливе використання різних способів об'єднання окремих оцінок, але частіше всього використовується складання балів. Такий спосіб переважно використовується при оцінках, коли кожен об'єкт оцінюється за рядом ознак, а потім вводиться загальний бал для міркувань щодо придатності даного ресурсу, об'єкта обраній меті. Іноді для об'єднання окремих оцінок використовують перемноження. При більш складних зв'язках суб'єкта і об'єкта слід використовувати перемноження, при більш простих – підсумовування.

Вага всіх оцінюваних компонентів при інтегральних оцінках приймається рівною одиниці, або їх враховують з введенням коефіцієнтів значимості оцінок окремих показників.

Отримані інтегральні оцінки можуть мати різні форми вираження: словесні оцінки типу: слабкий-середній-потужний, високий-середній-низький, непридатний – слабо придатний – придатний, помірний-посередній-високий; цифрові – категорії I, II, III, бали, ранги, рейтинги.

6. Аналіз отриманих результатів.

В рекреаційній географії склались такі основні типи оцінки рекреаційних ресурсів: медико-біологічний, технологічний і психолого-естетичний.

Медико-біологічна оцінка відображає вплив природних факторів на організм людини. Головним об'єктом оцінки виступають кліматичні ресурси, які найбільшим чином впливають на самопочуття та здоров'я людини. Розроблено ряд методик, які дозволяють оцінити вплив комплексу кліматичних факторів на стан організму людини.

Технологічна оцінка передбачає визначення можливого ступеню взаємодії природного середовища і людини для здійснення рекреаційної діяльності. При технологічному типі оцінки суб'єктом здебільшого виступає рекреаційна галузь, а оцінці підлягають придатність території для певного типу рекреаційних занять та можливість її інженерно-будівельного освоєння.

Поява психолого-естетичного типу оцінки викликана об'єктивною закономірністю тяжіння рекреантів до територій, які мають найбільшу естетичну цінність. При її проведенні визначається емоційна дія природного ландшафту або його компонентів, іноді окремих історико-культурних об'єктів на рекреанта. Естетична оцінка природних ландшафтів, в більшості залежить від стану суб'єкта, його приналежності до певних вікових,

соціальних, етнічних груп, від конкретного психо-емоційного стану суб'єкта оцінки, від того пересувається він пішки або автомобілем. Методика такої оцінки постійно вдосконалюється.

При вище описаних типах рекреаційної оцінки береться до уваги тільки рекреаційна цінність природних і історико-культурних комплексів різного призначення і не враховуються народногосподарські результати їх експлуатації, які є базою економічного обґрунтування капітальних вкладень у відтворення, охорону і оптимізацію використання рекреаційних ресурсів. Для цього використовують економічні оцінки рекреаційних ресурсів. Завдання такої оцінки

– відобразити той народногосподарський ефект, який дають суспільству рекреаційні ресурси за певний період їх експлуатації. Для цього треба визначити економічні параметри «продукції» цієї галузі, які можна сформулювати таким чином:

1. Рекреація відноситься до сфери послуг. Тому, як і в інших галузях невиробничої сфери, економічний ефект від рекреаційної діяльності виявляється, з одного боку, в результативності функціонування установ лікування, відпочинку і туризму, а з іншого – на рівні народного господарства країни – в підвищенні продуктивності праці, зростанні сукупного суспільного продукту тощо. Тому можливі два основних види оцінки: галузева (з позиції рекреаційної галузі) і народногосподарська (з позиції суспільства загалом). Галузева оцінка будується на зіставленні витрат і прибутків галузі, а народногосподарська – суспільних витрат і вигади суспільства внаслідок використання рекреаційних ресурсів. Ці два види оцінок можуть з успіхом доповнювати одна одну.

2. Рекреація знаходиться на стику природного середовища, економіки і соціальної сфери. Очевидно, що при визначенні ефекту від використання рекреаційних ресурсів, поряд з суто економічними, повинні враховуватись природно-охоронні і соціальні чинники. Останні виявляються на рівні відтворення продуктивних сил і полягають в зниженні захворюваності, збільшенні працездатності віку, зростанні загальноосвітнього і культурного рівня населення, його фізичному розвитку, підвищенні рівня життя населення.

3. Економічні параметри «продукції» рекреаційної діяльності, а отже, і економічна оцінка рекреаційних ресурсів тісно пов'язані з видом ресурсу, його якістю, місцезонашуванням відносно районів попиту, технологією використання, екологічними характеристиками стану рекреаційного середовища. Зв'язок цей може бути виражений системою кількісних і якісних показників.

Здебільшого економічну оцінку застосовують для визначення економічної цінності природних рекреаційних ресурсів, тому що саме вони є безпосередніми, технологічно обов'язковими для організації рекреаційного господарства на даній території.

Економічна оцінка необхідна для цілей посилення охорони цих ресурсів і створення стимулів для їхнього раціонального використання (через установлення плати за експлуатацію природних багатств). Така оцінка дозволяє визначати ефективність різних заходів, спрямованих на більш повніше й раціональне використання ресурсів. До

економічної оцінки прилягає й інвестиційний аспект. Капітальні витрати й природні ресурси використовуються в комплексі. Перехід від одних технологічних способів видобутку й використання природних ресурсів до інших може викликати різні потреби в додаткових капітальних вкладеннях або, навпаки, звільнити від якоїсь частини капітальних витрат. До того ж практично всі природні ресурси допускають альтернативне використання.

Основна проблема полягає в тому, що економічно оцінити природні рекреаційні ресурси досить складно. Економічна оцінка можлива тільки для тих рекреаційних ресурсів, народногосподарський ефект від яких можна виміряти: для мінеральних вод, грязей, озокериту, лісу, поверхневих вод, природних національних парків. Основними показниками соціально- економічної ефективності використання природних лікувальних ресурсів є: економічний ефект оздоровлення одного рекреанта; ефект від курортного використання 1м³ різних видів лікувальних ресурсів (на його основі визначається сумарний ефект від освоєння всього родовища); загальне скорочення тимчасової непрацездатності протягом року після оздоровлення одного рекреанта; чисельність умовно вивільнених працівників за рахунок зниження втрат робочого часу протягом року після оздоровлення в санаторіях; економія коштів на оплату аркушів тимчасової непрацездатності рекреантів протягом року після санаторно-курортного лікування.

Все це приводить до висновку, що економічна оцінка рекреаційних ресурсів повинна являти собою систему показників. Вони повинні відображати економічні результати рекреаційної діяльності, починаючи від експлуатації рекреаційних ресурсів з урахуванням їх властивостей і закінчуючи соціально-економічним ефектом в системі народного господарства країни.

На сьогодні більш розробленими є такі методи економічної оцінки рекреаційних ресурсів:

- 1) витратний – передбачає оцінку по витратах на освоєння ресурсів;
- 2) рентний – за результатами їх експлуатації. У практиці рекреаційного господарювання застосовується три види платежів:
 - платежі за використання природних рекреаційних ресурсів;
 - відрахування за понаднормативне їх використання і за користування загальною інфраструктурою;
 - штрафні санкції, які накладаються безпосередньо на керівників закладів відпочинку за невиконання ними встановлених вимог щодо організацій та ведення рекреаційного господарства.
- 3) визначення економічного ефекту від рекреаційно-туристичного оздоровлення. Наприклад, В. І. Мацола пропонує визначати економічну ефективність використання рекреаційних ресурсів з оздоровчою метою за формулою 4.1.

$$E_{\Sigma} = \frac{E_1 + E_2 + E_3 + E_4 + E_5 + E_6 + E_7}{n} \quad (4.1)$$

де E_{Σ} – економічна ефективність протягом року;

E_1 – приріст виробництва одиниці валового національного продукту, створеного працівниками, зайнятими у виробничій сфері, внаслідок скорочення тривалості їх тимчасової непрацездатності протягом року після оздоровлення;

Е₂ – зменшення витрат на оплату лікарняних, пов'язаних із тимчасовою непрацездатністю працівників, протягом одного року після оздоровлення;

Е₃ – збільшення валового національного продукту, виробленого працівниками, зайнятими у сфері матеріального виробництва, за рахунок підвищення продуктивності праці протягом одного року після рекреаційного оздоровлення;

Е₄ – збільшення частки, внесеної працівниками у виробництво ВВП, внаслідок збільшення тривалості їх працездатності протягом наступного року після оздоровлення;

Е₅ – зниження витрат на стаціонарне лікування протягом одного року після рекреаційного оздоровлення;

Е₆ – зниження витрат, пов'язаних з обслуговуванням у поліклініці протягом одного року після рекреаційного оздоровлення;

Е₇ – зростання виробництва ВВП за рахунок зменшення кількості відвідувань працівниками лікувальних закладів у робочий час протягом одного року після рекреаційного оздоровлення.

Особливо актуальною є проблема економічної оцінки рекреаційних ресурсів з використанням кадастру.

Аналіз вітчизняного й закордонного досвіду в області створення кадастрів показує, що кадастрова система оцінки лежить в основі керування багатьма з природних ресурсів, а саме: земельними, водними, лісовими, мінеральними. Кадастр походить від латинського слова “capitastum” – реєстр, список, документ, що складається офіційним органом або установою, – і являє собою систематизований звід даних, що включає якісний і кількісний опис об'єктів або явищ із їх економічною (еколого-соціально-економічною) оцінкою; дані про динаміку і ступінь їхньої вивченості з додатком картографічних і статистичних матеріалів; рекомендації з використання об'єктів або явищ, пропозиції заходів по їхній охороні, вказівки на необхідність подальших досліджень і ін. Кадастрова система обліку й оцінки ресурсів ефективно забезпечує нагромадження й оперативне використання великих масивів інформації.

У цілому кадастр повинен відбивати не тільки дані про природний стан ресурсу, але й містити оцінну характеристику його використання. Гострі проблеми природокористування такі, що кадастр не може виконувати тільки реєстраційну роль. В умовах ринку зміст і структура кадастру повинні відповідати вимогам економічної й екологічної ефективності використання ресурсів. Найбільші труднощі пов'язані з визначенням складу показників кадастру, вибором і розрахунком технічних і економічних параметрів, визначенням оцінного критерію. Якісні й кількісні показники є основою угруповання й класифікації ресурсів. При цьому оцінні дані повинні бути порівнянні й мають забезпечувати можливість природно-економічного районування. Таким чином, методологічною основою кадастру є сполучення облікових і оціночних показників виробничо- економічного змісту. Головним завданням при цьому є забезпечення охорони природного ресурсу й підвищення ефективності його використання.

Розробляючи методику складання того або іншого кадастру, необхідно враховувати періодичність або безперервність його відновлення й поповнення. Незважаючи на те, що кадастровий облік сам по собі вже містить вимогу впорядкування даних і їхньої систематизації, однак цілеспрямована наскрізна класифікація матеріалу в методичному плані є самостійним завданням, відособленим від інших. У практиці створення кадастрів питання їхньої класифікаційної основи повною мірою ще не вирішене. Завдання класифікації – це логічна операція розподілу предметів, явищ, властивостей по класах у

відповідності до властивих ним фіксованим набором ознак. Інакше кажучи, це одна з форм приведення інформації в систему. У загальному методологічному плані вона складається з визначення необхідних і достатніх умов для виявлення приналежності кожного об'єкта до деякого заданого класу.

Кадастр повинен розглядатися як підсумок і результат аналізу, систематизації й узагальнення географічної або геологічної, технологічної й техніко-економічної інформації про стан ресурсу, що завершується одержанням кадастрових оцінок. При цьому економічна оцінка (перелік показників, порядок їхнього встановлення, оцінний критерій) методично й практично виявляється найбільш важким етапом робіт. Особливо це стосується природних рекреаційних ресурсів, питання економічної оцінки, яких розроблені вкрай недостатньо.

6. Природні рекреаційні ресурси

Природні рекреаційні ресурси – природні та природно-технічні геосистеми, природні об'єкти явища і процеси, що мають необхідні якісні і кількісні параметри для організації рекреаційної діяльності.

За об'єктивними ознаками, до природних рекреаційних ресурсів відносяться кліматичні, бальнеологічні ресурси і лікувальні речовини (лікувальні мінеральні води, грязі, озокерит), водні (річкові системи, природні водойми, морські акваторії), пляжні, ресурси рельєфу (певні форми рельєфу, в тому числі печери), біологічні (рослинний і тваринний світ) та природні пейзажі та краєвиди. В цій групі виділяється окрема підгрупа **природно-антропогенних ресурсів**, це – природно-атропогенні геосистеми, до складу яких входять як природні, так і штучно створені (антропогенні об'єкти): штучні пляжі, об'єкти природно-заповідного фонду, штучні водойми.

Особливістю природних і природно-антропогенних рекреаційних ресурсів є те, що вони не можуть ані сприйматися, ані використовуватися окремо, бо не можуть бути роз'єднані. Реально вони утворюють один синтетичний тип. Тому доцільним при характеристиці й оцінці такого типу ресурсів визначати за об'єкт дослідження територіальні співвідношення відповідних компонентів.

Під *кліматом* розуміють стан нижнього шару атмосфери за тривалий проміжок часу. Особливості клімату визначаються надходженням сонячної радіації, процесами циркуляції атмосфери, характером підстилаючої земної поверхні. Дія цих кліматоутворюючих факторів залежить від географічних характеристик місцевості: географічної широти, висоти над рівнем моря, орографії, розподілом суходолу і моря, наявності льодового і снігового покривів. Перебуваючи в тісному взаємозв'язку з усіма компонентами природи, клімат одночасно справляє значний вплив на життя і самопочуття людини. Уявлення про клімат базуються на пересічних значеннях окремих метеорологічних характеристик (атмосферного тиску, температури і вологості повітря, режиму вітру, хмарності, опадів), властивих певній території протягом багаторічного періоду, а також на даних математичного аналізу повторюваності цих характеристик.

Температура – головний кліматичний показник, який обумовлює можливості для розвитку більшості видів рекреаційних занять. Для характеристики і можливостей оцінки розвитку рекреації необхідно проаналізувати середньорічні значення температури, середні значення температур зимового і літнього періоду, річну амплітуду температур і річний хід температури.

Атмосферний тиск, так само як і температура, змінюється по широті від екватора до полюсів. В результаті існують пояси пониженого тиску (екваторіальний і помірний) і підвищеного тиску (тропічні і полярні). Знання величини тиску для організації

рекреаційної діяльності має практичне значення. Так переміщення рекреантів, які постійно проживають в умовах низького тиску, в райони, які розміщуються в поясах високого тиску, навіть для здорових осіб, потребує періоду адаптації, а для осіб хворих на гіпертонію, ослаблених та дітей може мати тяжкі наслідки.

Над континентами і океанами існують області високого і низького тиску; одні зберігаються протягом всього року, одні виникають тільки взимку або тільки влітку. Замкнута область підвищеного тиску – максимум, а пониженого – мінімум. Максимуми і мінімуми – це центри виникнення гігантських вихрових потоків – антициклонів і циклонів, які мають вирішальний вплив на погоду.

Від температури повітря і характеристики підстилаючої земної поверхні залежать також вологість повітря, кількість і характер опадів.

Відносна вологість також важлива для організації рекреаційної діяльності. Нормальним показником відносної вологості в залежності від широти місцевості вважається 40-60%. При відхиленні її від даної норми у людини ускладнюється дихання і погіршується загальне самопочуття, виникає дискомфорт.

Кількість опадів залежить від вологості повітря. За формою розрізняють тверді і рідкі опади. Розподіл опадів по території залежить від близькості морського узбережжя, температури і вологості повітря, хмарності, атмосферного тиску, рельєфу і переважаючих вітрів. Кількість, режим опадів і форми випадіння опадів важливі для рекреаційної діяльності. Так, наприклад, висота та тривалість зберігання снігового покриву впливають на організацію зимових видів рекреації, а дощова погода лімітує практично всі види рекреаційних занять.

Вітер – це переміщення повітря в горизонтальному напрямку з області високого тиску в область низького тиску. Вітер характеризується швидкістю і напрямком. Здебільшого вітри негативно впливають на організацію рекреаційної діяльності і лімітують певні види рекреаційних занять. Негативними також є такі явища, як місцеві вітри – самум, бора, фен які приносять сухе посушливе повітря, а також вітри руйнівної сили – тайфуни, урагани, смерчі і торнадо.

На основі загальних відомостей про циркуляцію повітряних мас та співвідношення їх протягом року географічною наукою розроблено загальне кліматичне районування Землі, за яким виділяють сім кліматичних зон (поясів) – арктичну, антарктичну, зони помірних і тропічних широт (в обох півкулях) та екваторіальну. Крім того, розрізняють перехідні кліматичні зони: субарктичну (субантарктичну), субтропічні та субекваторіальні. У межах кліматичних зон виділяються кліматичні області і підобласті. Всі ці зони достатньо вивчені і вичерпно описані кліматологією. З точки зору організації рекреаційної діяльності треба зауважити, що основна кількість рекреаційних місцевостей зосереджена в тропічних і субтропічних кліматичних поясах. Вичерпна медико-кліматична характеристика основних природних зон наводиться в книзі Фоменко Н.В.

«Рекреаційні ресурси та курортологія», кліматичні рекреаційні ресурси України змістовно описані в навчальному посібнику Стафійчука В. І. «Рекреалогія», особливості клімату різних рекреаційних регіонів і окремих держав містяться в численних роботах по туристському країнознавству.

Рекреаційні кліматичні ресурси визначають за комплексними показниками, які відображають зв'язок метеорологічних умов та самопочуття людини. Ці показники дають уявлення про сутність сприятливості клімату та умови проведення відпочинку, лікування і окремих видів туризму. Найбільший вплив клімату виявляється через реакцію людини на погоду, тобто на комплекс геофізичних (освітленість, тривалість світлової частини

доби, сумарна сонячна та ультрафіолетова радіація, прозорість повітря) і метеорологічних елементів (температура повітря, його вологість, швидкість вітру, хмарність). Клімат також визначають як типовий для даної місцевості хід погод, визначений багаторічними спостереженнями.

Перші дослідження впливу клімату на стан здоров'я і самопочуття людини не відзначались значною складністю. Кліматичні умови прийнято було поділяти на щадливі і дратівливі. Вважалось, що чим клімат м'якший і постійніший, тим його лікувальні і оздоровчі властивості вищі, оскільки він потребує менших зусиль для роботи пристосувальних функцій організму. Суворий, прохолодний і мінливий клімат вважався несприятливим, дратівним. Зараз погляди фізіологів і кліматологів змінилися, і в лікувально-оздоровчому рекреаційному процесі значне місце окрім щадливих умов відводиться поступовому тренуванню і загартовуванню організму, при цьому континентальному клімату відводиться все більше місця, особливо для лікування перевтомлення, деяких нервових і серцево-судинних захворювань.

Рекреаційна оцінка клімату складається з вивчення залежності стану людини від метеорологічних факторів. При оцінці велике значення надають не тільки фізичним особливостям погоди, але й її емоційному впливу. Найбільш відомими авторами, які працювали над цим питанням, є Є. Є. Федоров, Л. А. Чубуков, М. І. Будико, Б. П. Алісов, І. С. Кондор і Е. М. Ратнер, Н. І. Данилова. На сучасному етапі розвитку рекреаційної географії розроблена значна кількість методик оцінки впливу кліматичних умов на людину. Розглянемо деякі з них:

Метод ефективних температур. В даному методі для оцінки клімату використовується система умовних (ефективних) температур. Ними характеризується комплексний вплив метеорологічних елементів: температури повітря, відносної вологості, швидкості вітру, сонячної радіації й довгохвильового випромінювання. Комплексний показник, що характеризує вплив температури й вологості, називається ефективною температурою (ЕТ); температури, вологості й швидкості вітру – еквівалентно-ефективною температурою (ЕЕТ); температури, вологості, швидкості вітру й сонячної радіації – радіаційно-еквівалентною температурою (РЕТ). З вченням про умовні температури пов'язане поняття «зона комфорту», що для багатьох людей лежить у межах від 17 до 23°C. Поза цією зоною людина відчуває охолодження або перегрівання. «Зона комфорту» для активних рекреантів лежить у межах 12-16°CЕЕТ.

Метод комплексної кліматології враховує вплив усього комплексу метеорологічних умов на організм людини, у тому числі «погоди доби», «погоди моменту», контрастності змін погоди. Використання «погоди доби» мотивовано добовим ритмом функцій організму людини, що залежать від добового ходу погоди.

Все різноманіття погоди аналізується за допомогою класифікації, що виділяє 16 класів погоди, які в свою чергу, утворюють три групи: безморозної погоди (8 класів), погоди з переходом температури повітря через 0° С (2 класи) і морозної погоди (6 класів). Найбільш сприятливі для людини всі класи погод, коли вдень багато сонця, великий прихід видимих і ультрафіолетових променів, гарна освітленість, а навколишні ландшафти особливо привабливі. У відповідності зі значенням контрастної мінливості виділяють такі режими погоди: дуже стійкий (до 25%), стійкий (25-34%), мінливий (35-50%), сильно мінливий (більше 50%).

Метод оцінки теплового стану людини за Е. М. Ратнером. При оцінці впливу на організм умов погоди велика увага приділяється теплообміну тіла з навколишнім середовищем, тому що в остаточному підсумку, стан організму багато в чому

визначається тепловідчуттям. Пошуки об'єктивної оцінки впливу погоди на тепловий стан людини привели до такого критерію як ступінь напруги терморегуляторних механізмів організму, що визначається або за зміною середньої зваженої температури тіла людини, або за зміною величини потовиділення. Залежно від середньозваженої температури з обліком тепловідчуття типи погод були розподілені на 9 категорій – від украй холодної до дуже жаркої.

Комфортний стан – найбільш приємне теплове відчуття, коли людина не відчуває ні жару, ні холоду, виникає при середньозваженій температурі шкіри 31- 33°. При жаркій погоді напруга терморегуляторних механізмів організму характеризується величиною потовиділення, а при холодній погоді – величиною середньозваженої температури шкіри.

На основі попередньої класифікації Н.І.Данилова запропонувала оцінку погод за сприятливістю їх для проведення відпочинкових занять, оздоровлення і туризму. Дана методика дає можливість класифікувати погоди для окремих видів рекреаційних занять, що не враховує жодна інша методика. Так для літнього відпочинку, туризму і лікування згідно з методикою всі типи погод підрозділяються на:

- комфортні (максимальної сприятливості), при яких всі заняття відпочинку і туризму можливі 1. Оздоровчі – купання, сонячні і повітряні ванни, прогулянки (пішохідні, автомобільні, водні), збір ягід і грибів 2. Спортивні – спортивні переходи під час тривалих пішохідних подорожей, спортивні ігри, вело і водні прогулянки та спортивні заняття на воді. 3. Пізнавальні – відвідування та огляд різного роду історико-культурних пам'яток;

- жаркі і прохолодні субкомфортні (середньої сприятливості), при яких заняття можливі, але з певними обмеженнями. При прохолодному субкомфорті особливо корисні спортивні ігри, які ведуть до надмірної теплопродукції організму, виключаються заняття на воді, окрім водних видів спорту, плавання і купання можливі лише в разі наявності спеціальних утеплених приміщень для переодягання та спуску до води. Можливе прийняття сонячних ванн в місцях захищених від вітру. При жарких субкомфортних типах погод рекомендуються види рекреаційних занять, які сприяють виходу з організму надмірного тепла: заняття на воді, прийняття повітряних ванн в затемнених місцях. Добувательські види рекреації не обмежуються ні при холодному, ні при жаркому субкомфорті.

- дискомфортні (несприятливі), які виключають можливість цих занять.

Комфортні, жаркі і прохолодні субкомфортні погоди разом формують сприятливий період, а холодні і жаркі дискомфортні погоди з додаванням днів, які виключені через несприятливі метеорологічні явища (грози, вітри силою більше ніж 6 м/с, зливи більше 3 мм за світовий день або заметілі і т ін.), формують дискомфортний період.

Методика дозволяє проаналізувати фізіологічний аспект оцінки умов рекреаційної діяльності, оскільки визначається тривалість періодів з певними кліматичними умовами сприятливим для людини, а також технологічний аспект оцінки коли визначається тривалість періодів з кліматичними умовами, сприятливими для організації певного комплексу рекреаційних занять.

Результатом оцінок клімату для цілей рекреації є визначення тривалості сприятливих періодів для організму людини, можливостей для здійснення різних рекреаційних занять і відповідно для організації рекреаційних закладів, формування рекреаційних територій для короткочасного і тривалого відпочинку.

Україна належить до держав зі сприятливими погодними умовами для літніх видів рекреації. Тривалість сприятливого періоду для їх розвитку у середньому змінюється від

105 днів на півночі до 180 – на південному березі Криму. Отже, комфортні погодні умови для розвитку літніх видів відпочинку, туризму існують не тільки влітку, але й на початку осені і в другій половині весни. Тривалість сприятливого періоду для зимових видів рекреації змінюється від 20-26 днів на півдні до 40 і більше днів на півночі та північному сході. Для зимових видів відпочинку найсприятливіші умови існують на гірських масивах Полонинського, Верховинського та Чорногорського хребтів Українських Карпат, де період занять гірськолижними видами відпочинку та спорту триває 90-100 днів.

Природні лікувальні (курортні) ресурси мають обмежене поширення або невеликі запаси у місцевостях з особливо сприятливими і ефективними для використання з метою лікування, медичної реабілітації та профілактики захворювань. До них належать: мінеральні і термальні води, лікувальні грязі, озокерит, ропа лиманів та озер, морська вода, природні об'єкти і комплекси із сприятливими для лікування кліматичними умовами.

Курорт – (нім. Kurort – лікувальна місцевість) – місцевість, що має природні лікувальні фактори та необхідні умови використання їх з лікувально-профілактичною метою. Курорт, окрім природних лікувальних ресурсів, повинен мати спеціальне обладнання для раціонального застосування курортних ресурсів (бурові свердловини, пункти грязедобування, лікувальні пляжі, теренкури тощо) і рекреаційні заклади, передбачає також наявність культурно-освітніх, спортивних, торгівельних та інших установ, а також транспорту доступність та інші умови, необхідні для забезпечення нормальної життєдіяльності, відпочинку, лікування та оздоровлення. За характером природних лікувальних ресурсів курорти діляться на три групи: *кліматичні, бальнеологічні й грязьові*. На бальнеологічному курорті в якості головного лікувального фактора використовуються природні мінеральні води. Інший тип курортів – грязьові, прив'язані до родовищ лікувальних грязей (пелоїдів). Кліматичні курорти в якості основного лікувального фактору використовують кліматичні і мікрокліматичні особливості певної території. Курорти, на яких використовують відразу кілька лікувальних факторів, утворюють перехідні типи і відповідно називаються бальнеокліматичними, кліматобальнеогрязевими, бальнеогрязевими.

Клімат, як головний лікувально-профілактичний фактор, є основою для створення кліматичних курортів. Кліматичні умови курортів, розміщених в різних кліматичних зонах, спричиняють різноманітний вплив на організм і створюють необхідний кліматичний фон, на якому найбільш ефективно діють спеціальні кліматичні (кліматопроцедури) та інші лікувальні процедури. Серед кліматичних курортів виділяють приморські, гірські та рівнинні. Для кліматичних курортів характерне поєднання трьох найважливіших факторів: тривалість періоду часу, найбільш сприятливого для кліматолікування, значний вибір кліматичних впливів, оснащення курортів спеціальними кліматолікувальними спорудами – аеросолярії, кліматопавільони, лікувальні пляжі. До спеціальних методів кліматотерапії належать аеротерапія, геліотерапія, таласотерапія.

Аеротерапія – використання свіжого повітря в лікувальних і профілактичних цілях. Аеротерапія – найважливіший метод кліматолікування, який застосовують в різних кліматичних зонах в різні пори року. Фізіологічний і оздоровчий вплив аеротерапії полягає у: підвищеному постачанні кисню в організм, через що активізується і нормалізується процес окиснення в тканинах; ефекті охолодження – активізується стимулювання обмінних процесів; психоемоційному впливі – перебування на відкритому повітрі в мальовничих місцевостях позитивно впливає на центральну нервову систему,

викликає позитивні емоції, підвищує настрій. Вплив свіжого повітря під час прогулянок, екскурсій, спортивних ігор також є елементом аеротерапії, але при цьому виділяються і її спеціальні види: тривале перебування (включаючи сон) на відкритих верандах, балконах, кліматопавільонах; перебування (сон) на березі моря, під час якого на організм людини впливає морське повітря, насичене морськими солями, озоном, фітонцидами морських водоростей (морська аеротерапія); повітряні ванни – дозований вплив свіжого повітря на організм повністю або частково оголеної людини.

Геліотерапія – застосування сонячних променів з лікувальною і профілактичною метою. Геліотерапія засновується на впливі сонячної радіації на тіло людини. Фізіологічна дія сонячних променів проявляється через складні фотохімічні реакції і має тепловий вплив, бактерицидний ефект, активує ферментні процеси в тканинах шкіри. Основний метод геліотерапії – це прийняття сонячних ванн. Сонячні ванни розрізняють на загальні і часткові – дії сонячних променів підлягають лише окремі частини тіла. Особливістю застосування геліотерапії є дозування сонячної радіації, в зв'язку з чим виділяють різні режими

– малого навантаження, помірного впливу, вираженого впливу. Як профілактичний засіб і засіб загартування організму геліотерапія призначається всім здоровим людям. Особливо важлива геліотерапія для осіб, які працюють в умовах відсутності прямого сонячного світла, тобто в умовах світового голодування.

Таласотерапія (від грецк. таласос – море) – як один з методів кліматолікування включає використання не тільки кліматичних, але й інших – бальнеологічних і гідрологічних факторів, пов'язаних з перебуванням поблизу моря. До них належать: особливості морського повітря, інтенсивна сонячна радіація, вплив води. Основними методами таласотерапії є купання, аеротерапія і геліотерапія. Фізіологічна дія купання полягає у дії термічного (дія температури води), механічного (тиск пов'язаний з дією хвиль, гідромасаж) та хімічного (обумовлюється дією розчинених у воді солей) факторів, що призводить до подразнення рецепторних зон організму і сприяє тренуванню нервової, серцево-судинної, дихальної систем, прискорює обміну речовин, має загальний загартувальний вплив.

На основі дії лікувальних властивостей клімату на Україні сформувалися такі кліматичні курорти: приморські курорти південного узбережжя Криму: Алушка, Алушта, Гаспра, Гурзуф, Кореїз, Ласпі, Лівадія, Масандра, Симеїз, Судак, Феодосія, Ялта; приморські кліматичні курорти Азово-Чорноморського басейну – Бердянськ, Євпаторія. Затока, Кароліна-Бугаз, Шабо, Кирилівка, Коблеве, Маріуполь, Одеська група курортів, Очаків, Приморське, Саки, Скадовськ, Сергіївка; гірських Карпат

– Ворохта, Косів, Татарів, Чинадійово, Шешори, Яремча, Ясіня; курорти рівнинної території України – Святогорськ, Соледар, Біла Церква, Боярка, Брюховичі, Заліщики, Качанівка, Конча – Заспа, Печера, Прохорівка, Сокилець, Соснівка.

Ресурси природних мінеральних вод. Лікувальними мінеральними водами називаються природні води, які містять у собі в підвищених концентраціях ті чи інші мінеральні (рідше органічні) компоненти і гази, і мають які-небудь фізичні властивості (радіоактивність, температура, реакція середовища та ін.), що визначає їхню лікувальну дію на організм людини, і яка відрізняється «у тій чи іншій мірі від дії прісної води». Основним показником для віднесення природних вод до мінеральних з бальнеологічної точки зору є їхні лікувальні властивості. Тобто, до лікувальних мінеральних відносяться такі природні підземні води, які завдяки своїм фізичним і хімічним властивостям

здійснюють на організм людини лікувальний вплив при внутрішньому, внутрішньо порожнинному та зовнішньому застосуванні.

Виділяються такі основні бальнеологічні групи мінеральних вод:

1. Група вуглекислих мінеральних вод з вмістом CO_2 не менше $0,5 \text{ г/дм}^3$.
2. Група сульфідних мінеральних вод, які містять $\text{H}_2\text{S} + \text{HS}^-$ не менше 10 мг/дм^3 .
3. Група залізистих, миш'яковистих і поліметальних мінеральних вод: залізисті – з мінімальним вмістом заліза 10 мг/дм^3 , миш'яковисті – з мінімальним вмістом миш'яку $0,7 \text{ мг/дм}^3$, поліметальні – з підвищеним вмістом одночасно декількох металів – заліза, алюмінію, миш'яку, марганцю, міді та ін.
4. Група бромних, йодо-бромних та йодових мінеральних вод з мінімальним вмістом броду 25 мг/дм^3 і йоду $5,0 \text{ мг/дм}^3$. Такий вміст йоду і броду вважався авторами Кадастру (1987 р.) кондиційними при мінералізації вод до 10 г/дм^3 , при більшій мінералізації вміст броду та йоду повинен перераховуватися на води з мінералізацією 10 г/дм^3 . Така позиція полягала в тому, що йод і бром відносяться до терапевтично активних мікрокомпонентів внутрішнього застосування.
5. Група радонових вод з мінімальним вмістом радону 50 еман.
6. Група крем'янистих мінеральних вод з мінімальним вмістом метакремнієвої кислоти не менше 50 мг/дм^3 .
7. Група мінеральних вод з вмістом органічних речовин не менше 8 мг/дм^3 .
8. Група борних вод з мінімальним вмістом ортоборної кислоти (H_3BO_3) не менше 35 мг/дм^3 .
9. Група вод без специфічних компонентів і властивостей різного іонного складу з загальною мінералізацією не менше 1 мг/дм^3 .

Гідромінеральне багатство України визначається наявністю таких мінеральних вод, як вуглекислі, сульфідні, радонові, залізисті і миш'яковисті, йодові, бромні та йодо-бромні, борні, крем'янисті, води з підвищеним вмістом органічних речовин та води без специфічних компонентів і властивостей. При цьому слід зазначити, що ресурси таких мінеральних вод, як радонові, сульфідні, води з підвищеним вмістом органічних речовин та води без специфічних компонентів і властивостей є практично невичерпними, виходячи з рівня їхнього сучасного використання. Україна широко відома в світі своїми унікальними високоефективними мінеральними лікувальними водами типу «Нафтуся», їх запаси розміщені в двох регіонах західної частини республіки — в районі Трускавця і поблизу Східниці (Львівська обл.), а також у районі Сатанова (Хмельницька обл.) і прилеглої до нього території (включаючи Тернопільську обл.). Ці води мають високі лікувальні властивості. Вони характеризуються підвищеним вмістом органічних речовин ($0,01\text{—}0,03 \text{ г/л}$). На їх базі (особливо Східниці і Сатанова) є практично необмежені можливості для розширення санаторно-курортного господарства з метою задоволення потреб населення багатьох країн.

Найбільше територіальне поширення (якщо не брати до уваги мінеральних вод без специфічних компонентів) мають *радонові лікувальні води* з різноманітним хімічним складом. Вони характерні для північних та центральних областей Правобережжя (Житомирська, Київська, Вінницька, Черкаська, Кіровоградська, Дніпропетровська) і

Приазов'я (Запорізька, Донецька області). Вміст радону складає від 50 до 2000 еман/л. За мірою мінералізації представлений весь спектр. Експлуатаційні запаси радонових мінеральних вод в Україні складають 9808,6 м³/добу, що становить близько 15% загальної кількості.

Мінеральні води цього типу мають значні ресурси для розширення їх використання особливо у південно-східних областях ареалу поширення, оскільки на даному етапі використовується лише 9% наявних експлуатаційних запасів.

Медичними показаннями для лікування радіоактивними (радоновими) водами є: захворювання апарату опору та руху, серцево-судинної системи, нервової системи, гінекологічні захворювання, захворювання шкіри.

Радонові мінеральні води використовуються з лікувальною метою на курортах Хмільник, Кременна, у санаторіях та водолікарнях Житомира, Черкас, Білої Церкви, Миронівки, Полоного (Хмельницька обл.). Найбільш відомим курортом, де використовуються радонові мінеральні води, є Хмільник (Вінницька область).

Йодні, бромні та йодо-бромні мінеральні води переважно хлоридного натрієвого складу мають значне територіальне поширення. Джерела даного типу наявні в АР Крим і Приазов'ї, східних областях України, Причорномор'ї, західних областях. За мірою мінералізації це в основному розсоли (до 300 г/л). Вміст у них йоду становить 0,01-0,1 г/л, бромну – 0,02-1,5 г/л. Експлуатаційні запаси мінеральних вод даного типу оцінюються в 11561,0 м³/добу (17,9% сумарних). Води даного типу використовуються у здравницях Криму і Закарпаття.

Медичними показаннями для лікування йодо-бромними та бромними водами є захворювання кістково-м'язової системи, нервової системи, периферичних судин; системи кровообігу.

Найбільш відомим курортом, де застосовуються йодо-бромні мінеральні води, є Бердянськ (Запорізька область).

Різноманітні за хімічним складом, мірою мінералізації (0,6-35 г/л) та вмістом сірководню (0,01-0,6 г/л) родовища *сульфідних мінеральних вод*, які поширені у Карпатському регіоні, на Поділлі, північному Причорномор'ї, Керченському півострові. Затверджені запаси сульфідних мінеральних вод складають 414,5 м³/добу.

Медичними показаннями для лікування сульфідними мінеральними водами є: ревматоїдний артрит, поліартрити, остеоартроз, остеохондроз хребта, радикуліт та інші.

Найбільш відомі курорти, де використовуються сульфідні мінеральні води: Синяк (Закарпатська область), Немирів, Любін Великий, Шкло (Львівська область), Черче в Івано-Франківській області та санаторіїв у селах Щербинці і Брусниця Чернівецької області.

В Україні три основні ареали поширення *крем'янистих мінеральних вод*: центральна частина Поділля, Закарпаття та межиріччя Сіверського Донця і Ворскли у верхній частині їх течії. Експлуатаційні запаси вод цього типу становлять лише 1065,0 м³/добу. Ці переважно прісні води (мінералізація не досягає 1,4 г/л) широко використовуються для розливу (Березівська, Харківська

№ 1, Кам'янець-Подільська, Хмельницька та ін.) Загалом використання крем'янистих мінеральних вод є максимальним — відбирається 71% експлуатаційних запасів.

Медичними показаннями для лікування крем'янистими мінеральними водами є: захворювання органів травлення, печінки, жовчних шляхів і підшлункової залози, захворювання сечостатевої системи, обміну речовин.

Найбільш відомі курорти, де використовуються крем'янисті мінеральні води – Березівські мінеральні води, Рай-Оленівка (Харківська область).

Обмеженість ареалу поширення характерна для *вуглекислих мінеральних вод*, їх джерела експлуатуються в Закарпатті, Покутті, в західній частині Буковини, на Керченському півострові. За складом вони бувають: гідрокарбонатні кальцієві, з загальною мінералізацією до 1,5 г/л (типу Нарзан); гідрокарбонатні натрієві, 6-7 г/л (типу Єсентукі); хлоридні натрієві, 12-97 г/л (типу Арзні). Крім того, вони можуть мати підвищений вміст миш'яку, заліза, йоду, броду тощо. Їх експлуатаційні запаси складають 3407,4 м³/добу.

Води даного типу використовуються санаторно-курортними закладами Закарпаття з лікувальною метою та на розлив (Лужанська № 1 та № 2, Поляна Квасова, Сваліява тощо). Найбільш відомі курорти, де використовуються вуглекислі мінеральні води: Поляна, Шаян.

Медичними показаннями для лікування вуглекислими мінеральними водами є: виразка шлунку та дванадцятипалої кишки, хронічний гепатит, хронічний гастрит, хронічний холецистит, стан після перенесеного вірусного гепатиту, хронічний панкреатит та інші.

Джерела *миш'яковистих мінеральних вод* мають в Україні вузьку локалізацію і виявлені в околицях с. Кваси Рахівського району Закарпатської області. На їх основі функціонує санаторій «Гірська Тиса», що має лише два аналоги в світі. Експлуатаційні запаси мінеральних вод даного різновиду становлять 422,0 м³/добу. Медичними показаннями для лікування залізистими та миш'яковистими водами є: захворювання органів кровотворення, залізодефіцитних анемії різної етіології, в тому числі після радіаційних уражень, професійні захворювання, хронічні отруєння солями важких металів (свинець, мідь, олово та ін.), порушення обміну речовин.

Мінеральні води з підвищеним вмістом органічних речовин (Нафтуся та типу Нафтуся (Збручанська, Новозбручанська) поширені на території Львівської, Тернопільської, Хмельницької, Чернівецької та Івано-Франківської областей. Саме їм зобов'язаний своєю світовою славою курортотоліс Трускавець. На базі цих мінеральних вод розвивається курортне господарство Сатанова і Східниці, їх експлуатаційні запаси - 894,2 м³/добу - використовуються лише на 9%.

Медичними показаннями для лікування мінеральними водами з підвищеним вмістом органічних речовин є: запальовальні процеси печінки та жовчовивідних шляхів, жовчокам'яна хвороба, запальовальні захворювання шлунково-кишкового тракту, залишкові явища хвороби Боткіна, хронічні запальовальні процеси нирок та сечовивідних шляхів, сечокам'яна хвороба.

Територією всіх областей України поширені джерела *мінеральних вод без вмісту специфічних компонентів*, різноманітні за своїм хімічним складом, із мінералізацією від 2 до 350 г/л. Води даного типу широко використовуються на курортах Трускавець, Моршин, Миргород, Слов'янськ, у санаторіях Одеської групи курортів, Криму. До цього типу відносяться такі столові та лікувально- столові води, як Айвазовська, Феодосійська, Миргородська, Олеська. Експлуатаційні запаси мінеральних вод даного типу становлять 48% загальної кількості або 31074,2 м³/добу.

Медичними показаннями для лікування мінеральними водами без специфічних компонентів та властивостей є: хронічний гастрит, функціональні захворювання шлунку, кишечника, хронічні захворювання печінки та жовчних шляхів, супутні захворювання

органів опору та руху, периферійної нервової системи, гінекологічні захворювання.

Термальні води – підземні води з температурою понад $+ 20^{\circ} \text{C}$; за іншим визначенням – вище пересічної температури повітря для даної місцевості. Термальні води з лікувальною метою в Україні використовують обмежено, у Закарпатській області та Криму.

До *природних лікувальних грязей* відносяться різні за генезисом утворення (переважно відклади боліт, озер, лиманів та морських заток), які складаються з води, мінеральних та органічних речовин і являють собою однорідну тонкодисперсну пластичну масу з певними тепловими та іншими фізико-хімічними властивостями. Лікувальні грязі (пелоїди), що використовуються у вигляді ванн та аплікацій. Місцем утворення лікувальних грязей є різноманітні водоймища: моря, затоки, озера, стариці річок, болота, а також ділянки земної кори, в яких внаслідок тектонічних причин виникають зони виносу на поверхню подрібнених глинистих порід, підземних вод і газів, які обумовлюють утворення сопочних грязей. За генезисом, який відображає умови утворення і визначає головні особливості складу і властивості, лікувальні грязі поділяються на чотири генетичних типи: торфові, мулові сульфідні, сапропелеві, сопочні.

Різнманітні за походженням лікувальні грязі мають складну фізіологічну і терапевтичну дію на організм через їх комплексний температурний, хімічний і механічний вплив. Здебільшого грязі використовують шляхом накладання місцевих або рідше суцільних аплікацій.

Торфові грязі - це болотні відклади, які складаються, переважно, з розкладених чи напіврозкладених рослинних залишків. Торфоутворення відбувається внаслідок накопичення залишків різних рослин, які схильні до переробки, здійснюваної численними мікроорганізмами в умовах надмірного зволоження і утрудненого доступу кисню.

Торфові поклади в Україні формуються, переважно, в лісовій і лісостеповій медико-географічних зонах. Найбільшим серед родовищ вважається Моршинське, де запаси грязей становлять 239 тис. м³. Основний показник, який обумовлює лікувальне застосування торфових грязей, є ступінь його розпаду. Торфи зі ступенем розпаду 40% і вище з урахуванням інших вимог, які ставляться до них, відносяться до лікувальних. Торфові грязі використовуються в курортах Шкло, Моршин, Миргород, Хмільник.

Мулові сульфідні грязі здавна відомі своїми лікувальними властивостями і мають широке застосування в практиці грязелікування в Україні. Сульфідні грязі

—це тонкодисперсні мулові відклади в основному солоних водоймищ, переважно мінерального складу, з вмістом невеликої кількості (до 10% на суху речовину) органічних речовин, різною мірою збагачених водорозчинними солями і сульфідами заліза.

Морські сульфідні мулові грязі — це мулові відклади, які накопичуються на дні морських заток і характеризуються незначною концентрацією сульфідів, високим вмістом глинистих речовин, постійним іонним складом і середньою мінералізацією грязьового розчину, які близькі за своїм складом і мінералізацією до морських вод. Представниками цього підтипу мулових грязей є родовища пелоїдів Обіточної, Бердянської, Таганрозької (Маріупольської), Новоазовської, Ялтинської заток.

Приморські сульфідні мулові грязі — це мулові відклади приморських озер та заток, які повністю чи частково відмежувались від моря піщано-гравійними пересипами чи косами. За мінералізацією і іонним складом грязьового розчину приморські грязі, близькі до морських вод, які живлять їх, але в значній мірі залежать від гідролого-гідрохімічного режиму водоймища, ґрунтового та поверхневого стоку. До цього підтипу пелоїдів

відносяться родовища мулових грязей цілої низки озер і лиманів Північного і Кримського Причорномор'я та Приазов'я (Куяльницький, Хаджибейський, Алібей, Шагани (Одеська обл.)

Будацький, Тілігульський, Березанський (Миколаївська обл.), Сакське, Чокрацьке, Узунларське, Кояське, Велике, Тобечицьке озера та багато інших).

Материкові сульфідні мулові грязі - це донні відклади солоних континентальних озер. На Україні вони приурочені до озер-стариць, які розташовані в заплаві річок і до суфוזійних озер, які утворилися внаслідок розчинення і вимивання поверхневими і ґрунтовими водами солей з порід (наприклад, оз. Гопри в Херсонській обл.).

Озерно-джерельні мулові грязі - це мулові відклади невеликих водоймищ різного походження, які живляться, переважно, за рахунок підземних мінеральних вод. Місцем формування відомих в Україні родовищ є карстові озера (наприклад, озера Сліпне та Ріпне, які входять до групи Словянських озер в Донецькій обл.).

Сапропелеві грязі - це донні органо-мінеральні відклади з вмістом не менше 10% органічних речовин (на суху речовину), в основному, прісноводних об'єктів, які утворюються внаслідок розкладу флори і фауни водоймищ під впливом мікробної діяльності. Сапропелі відносяться до так званих «м'якодіючих» лікувальних грязей. Великий відсоток органічних речовин, висока вологоємність, тонкий механічний склад і малий вміст водорозчинних солей обумовлюють високу теплоутримуючу здатність сапропелевих грязей і їх щадливу дію на організм хворого. Розповсюдження сапропелевих грязей, які утворюються, переважно, в прісноводних водоймищах, підпорядковано зональності самих озер. Сапропелеві відклади мають найбільше розповсюдження в лісовій медико-географічній зоні (Шацькі озера). Розвідані запаси сапропелів лише на Волині становлять 61,2 млн. т. Треба відзначити, що сьогодні сапропелеві грязі в Україні в санаторно-курортній чи клінічній практиці не застосовуються.

Сопочні грязі являють собою напіврідкі глинисті відклади неоднорідного механічного складу, які утворюються внаслідок витискання на поверхню під тиском вуглеводневих газів та води подрібненого глинистого матеріалу у вигляді розрідженої маси. Вони містять в собі підвищену концентрацію мікроелементів і малу кількість органіки. В Україні сопочні грязі розповсюджені на Керченському півострові (Булганацькі сопки) і в санаторно-курортній практиці практично не застосовуються.

Озокерит (від грецьк. йею - пахну і хтірос - віск), гірський віск - органогенна гірська порода, горюча корисна копалина нафтового ряду. Являє собою суміш високомолекулярних вуглеводнів, смол і асфальтенів. Колір від жовтого до чорного, консистенція від пластичної до твердої. Озокерит утворюється випаданням з нафти при її міграції в порах або тріщинах гірських порід. Родовища озокериту трапляються рідко. Озокерит широко застосовують у медицині як лікувальний засіб хвороб опорного апарату та руху. В Україні родовища озокериту відкриті в Передкарпатті. Саме тут знаходяться найбільші у світі Бориславське (експлуатується з 1856 р.) і Трускавецьке родовища. В основі дії озокериту на організм лежать його унікальні фізичні властивості як теплоносія, а також хімічні і біологічні властивості. Озокерит спричиняє протизапальну дію, вгамовує біль, стимулює регенерацію тканин. Методика лікування озокеритом – аплікації.

Спелеологія – галузь науки, що комплексно досліджує безпосередньо доступні для людини порожнини у товщі гірських порід. Відповідно *спелеологічні ресурси* можливо визначити як ресурси печер і порожнин. Використання даних ресурсів в якості лікувальних почалося порівняно недавно. В лікуванні використовується мікроклімат

карстових печер і соляних шахт. Його фізіологічна дія обумовлюється вдиханням помірно-прохолодного повітря, постійною відносною вологістю повітря, температурою та атмосферним тиском в печерних камерах, вмістом аерозолів хлориду натрію (соляні шахти), відсутністю шкідливих домішок і мікроорганізмів, що сприяє вентиляції і обміну кисню в легенях, посиленню вологовіддачі з поверхні легенів. Спелеотерапія показана хворим на хронічні неспецифічні хвороби легенів, бронхіальну астму, алергію. В Україні в смт. Солотвина (Закарпатська обл.) і м. Соледар (Донецька обл.) на основі соляних шахт діють спелеологічні санаторії.

Лікувальне значення мають *води морів*. Ці води високо мінералізовані, складаються з більш як 60 хімічних елементів, у тому числі натрію, калію, магнію, кальцію, бром, бору, літію та ін. Сполуки цих елементів позитивно впливають на організм людини, морські купання, як і повітря приморських районів, насичене парами морської води, мають значуще лікувальне значення.

Водні ресурси відіграють виключну роль в розвитку рекреаційної діяльності. Численні рекреаційні заняття пов'язані з водними об'єктами: купання, сонячні ванни, катання на човнах і інших моторних і безмоторних засобах, рибальство, полювання, водні спортивні заняття, дайвінг і інші. Наявність водних об'єктів відіграє вирішальну роль в розміщенні рекреаційних закладів – абсолютна більшість санаторіїв, пансіонатів, будинків відпочинку, туристичних баз, готелів та інших рекреаційно-оздоровчих закладів знаходиться на берегах водойм або в безпосередній близькості до водних об'єктів. Наявність різного роду водних рекреаційних ресурсів значно підвищує рекреаційний потенціал місцевості. До водних рекреаційних ресурсів належать моря, озера, річки, водосховища, ставки, придатні для водних видів відпочинку, туризму і спорту. Найпотужніші рекреаційні комплекси формуються на узбережжях теплих океанів, морів, заливів і проливів. Основне значення для розвитку рекреації має зона шельфу і материкової обмілини оскільки саме вона, звичайно при наявності інших сприятливих факторів, є головною умовою для розвитку оздоровчого (пляжно- купального) відпочинку, спортивного і круїзного, екстремального туризму, яхтингу. При рекреаційній характеристиці і оцінці ресурсів морських узбереж слід враховувати склад гірських порід і рельєф дна, зміну глибин, порізаність берегової лінії (численні заливи і острови створюють додаткові умови для розвитку рекреації), температуру та її зміну за сезонами року, солоність води, течії і хвилювання, біологічне розмаїття, яке виступає об'єктом полювання, риболовлі, спостереження, дайвінгу.

На Україні морські рекреаційні ресурси представлені узбережжями теплих Чорного та Азовського морів. Чорноморське узбережжя сприятливе для організації рекреаційної діяльності через невеликі прибережні глибини, сприятливі літні температури – середня температура води в літній період становить $+20-24^{\circ}\text{C}$, переважно низовинні береги, за винятком Південного берегу Криму, солоність поверхневих вод також незначна – $14\text{ }^0/00$. Вода в Чорному морі прозора і в поєднанні з порівняно багатими біологічними ресурсами, цікавими формами рельєфу, техногенними об'єктами є потужним ресурсом для дайвінгу.

Узбережжя Азовського моря можуть бути оцінені як найсприятливіші для різноманітних рекреаційних занять, оскільки характеризується мілководністю, високою температурою поверхневого шару води влітку, яка становить $+25-32^{\circ}\text{C}$, комфортною температурою повітря ($+22-24^{\circ}\text{C}$) та вологістю (55-77%) повітря у прибережній смузі в літній період. Середня солоність води – $13,8\text{ }^0/00$, максимальна (в затоці Сиваш) – $200\text{ }^0/00$. Особливу рекреаційну цінність мають піщані коси з чудовими пляжами. Сукупність цих

факторів сприяє спеціалізації Азовського узбережжя на обслуговуванні певного контингенту відпочиваючих – батьки з дітьми. Ропа затоки Сиваш має важливе бальнеологічне значення. Прозорість води в Азовському морі низька, тому для дайвінгу воно практично не використовується. Тривалість купального сезону в Азово-Чорноморському басейні перевищує 4 місяці — з кінця травня до початку жовтня.

В континентальних районах головними водними рекреаційними ресурсами виступають ріки і споруджені на них водосховища. З точки зору використання рік для цілей рекреації найбільш вагомими їх характеристиками виступають ширина річкової долини, ширина русла, швидкість течії, тривалість сприятливого періоду для різних видів рекреаційного використання, характер течії (гірська чи рівнинна, багато або маловода), берегів. Значний вплив на організацію окремих видів рекреаційних занять робить режим ріки і характер русла (наявність порогів, перекатів, водоспадів). За розмірами річки бувають великі, середні і малі. Найбільша кількість річок – малі ріки, довжина яких не перевищує 10 км, відповідно вони не мають необхідних показників для організації рекреаційної діяльності, проте їх значення полягає у підвищенні естетичної рекреаційної оцінки території. В основному в рекреаційному використанні задіяні великі, повноводні рівнинні ріки і організовані на них водосховища, які здебільшого стають центрами тяжіння рекреантів. По берегах великих рік і водосховищ формуються крупні рекреаційні комплекси в основному сезонного (переважно літнього) функціонування, які задовольняють здебільшого рекреаційні потреби місцевих жителів. Важливе рекреаційне значення мають і гірські річки, придатні для організації активних видів рекреаційних занять, зокрема, сплавляння на байдарках і каное, рафтингу. Також річки утворюють велику кількість водоспадів, каньйонів і тому виступають цікавими екскурсійними об'єктами.

Розподіл рік територією України нерівномірний. Найбільша густота річкової мережі в Українських Карпатах і менша на півдні та південному сході степової зони. З-понад 63 тис. річок лише 4 тис. мають довжину понад 10 км. Найбільші річки – Дніпро, Дунай, Дністер, Південний буг, Прип'ять, Десна, Сіверський Донець. Найбільше навантаження припадає на Дніпро та його притоки і Сіверський Донець, оскільки вони протікають по найбільш густонаселених районах держави. По берегах цих річок та споруджених на них водосховищ сформувалися значні рекреаційні зони, в яких діють численні дитячі оздоровчі табори, бази відпочинку, санаторії-профілакторії. На сонові поєднання багатих історико-культурних ресурсів і можливостей судноплавства на Дніпрі була розроблена національна програма туристсько-екскурсійних маршрутів «Намисто Славутича». Перспективним районом для інтенсивного рекреаційного використання на основі наявних водних ресурсів є долина Південного Бугу. Важливе значення для проведення спортивних водних видів туризму мають порожисті ріки Поділля та гірські ріки Карпат.

Для рекреаційної оцінки і характеристики озер визначними є такі їх параметри, як площа водного дзеркала, характер берегової лінії, глибина, температура і прозорість води, характер оточуючого рельєфу і берегової рослинності. Рівнинні озера здебільшого придатні для купання, рибалки, водних видів спорту, пізнавального туризму. Гірські озера є малоприсадними для купання, відзначаються своєю атрактивністю.

Озера в Україні відіграють значну роль в розвитку рекреаційної діяльності. Всього їх налічується близько 20 тис., з них лише 43 мають площу понад 10 км². Озера використовуються для організації відпочинку місцевих жителів, розвитку різних видів туризму. Здебільшого озера придатні для купання, рибалки, водних видів спорту, пізнавального туризму. Найбільш інтенсивно використовуються озера Волині – Шацькі

озера і гірських Карпат. Найбільші озера України: Сасик, Ялпуг, Кагул, Кугурлуй, Катлабуг, Китай, Донузлав, Актаське, Світязь.

Звичайно по берегах великих озер і рік формуються поселення, які є цікавими історико-культурними центрами, що за наявності можливостей для судноплавства дає змогу для організації річкових і озерних круїзів, проведення екскурсій на водних видах транспорту.

Невід'ємною частиною водних рекреаційних ресурсів є пляжі. Пляжними можна вважати більшість прирічних і приморських територій, які забезпечують хоча б мінімум доступу до водної поверхні. Пляж – частина луки, що створена накопиченням наносів на її опуклому березі, або акумулятивна форма рельєфу, утворена в береговій зоні моря під впливом прибійних потоків. Проте для цілей рекреаційного використання пляж виступає природно-антропогенним об'єктом до складу якого входять як природні (прирічні території, водні акваторії), так і штучно створені (насипи, об'єкти облаштування) елементи. Незважаючи на значну кількість водних об'єктів, пляжні ресурси мають обмежене розповсюдження, поява пляжних територій здебільшого пов'язана з розвитком засобів розміщення, організованої рекреації і значними населеними пунктами. Пляжі розрізняють:

- за видом акваторії (морські, річкові, озерні, на штучних водоймах);
- за функціональним призначенням (спеціалізовані, загальні);
- за походженням пляжі поділяються на природні і штучні;
- за складом (піщані, гравійні, галькові і черепашкові).

В Україні проблема рекреаційного благоустрою пляжних територій та відповідний спектр додаткових послуг (прокат водного транспорту, пляжного обладнання, спортивного інвентарю, пункти харчування, туалети) має різні рівні прояву в залежності від місця розташування. Більшість пляжів, особливо річкових, потребує додаткового облаштування, оскільки більша їх частина являє собою розчищені території з мінімальним набором засобів благоустрою. Перспективними напрямками стосовно цієї проблеми є: створення штучних пляжів шляхом розчищення річищ, намівом у сприятливих місцях; покращення рівню облаштування пляжів; регулювання відвідування пляжів, у тому числі через платне користування; поєднання пляжної рекреації з іншими видами рекреаційних занять; покращення санітарно-гігієнічних умов і контролю на пляжних територіях.

Рекреаційні ресурси рельєфу.

Рельєф – сукупність нерівностей (форм) земної поверхні, що утворюються на межі літосфери з атмосферою та гідросферою. Здебільшого рельєф виступає в якості умов розвитку або навпаки обмеження рекреаційної діяльності, з точки зору рекреаційного ресурсу він має значення для організації активних видів рекреації (гірськолижний туризм, пішохідний туризм, альпінізм, скелелазіння), урізноманітнення ландшафтної структури і відповідно пейзажного розмаїття певної території. При оцінці рельєфу використовують такі його характеристики, як панорамність, мальовничість, крутизна схилів. Частиною ресурсів рельєфу виступають вже визначені *спелеологічні ресурси*, їх використання в практиці санаторно-курортного лікування було розглянуто вище. Печери та порожнини, доступні для огляду, мають і пізнавальне значення, використовуються для організації екскурсій і окремого спеціалізованого виду спортивного туризму – спелеологічного туризму.

Рельєф України переважно (95 %) рівнинний, і тільки 5 % припадає на гірські території Українських Карпат і Кримських гір. В організації рекреаційної діяльності

досить активно використовуються гірські частини держави. Так в Карпатах активно розвивається пішохідний і гірськолижний туризм і діють сучасні його центри – Буковель, Славське, Ворохта, Яремча, Косів та ін. Гірські території Криму здавна використовуються для організації пішохідного, спелеологічного туризму, скелелазіння. Ресурси для розвитку спелеологічного туризму в Україні є в Гірсько-Кримській, Подільсько-Буковинській та Передгірно-Кримській карстових областях.

Ресурси живої природи (рослинні і тваринні ресурси), що сприяють лікуванню, оздоровленню, задоволенню духовних потреб людини та організації окремих видів рекреаційних занять, прийнято називати **біотичними або біологічними**. Значення рослинних ресурсів для розвитку рекреації досить високе, вони є одним з найважливіших компонентів природи, який визначає загальний вигляд території, задовольняє прагнення людини відчувати єднання з природою, зміну обстановки, оточуючого середовища, задовольнити естетичні потреби, заняття добуваторськими видами рекреації. Провідна роль в задоволенні рекреаційних потреб належить лісам, найбільшу привабливість мають сухі, світлі ліси зі значним розмаїттям видового складу та багаторусні ліси зі складним породним складом. Лісові території використовуються для прогулянок, пікніків. На другому місці серед всіх типів рослинності належить лісостепу, саванам і рідколіссям. Значення для добуваторських видів рекреації має розповсюдження промислових і лікарських рослин.

Рекреаційні ліси — це один із компонентів природних рекреаційних ресурсів, що є невід'ємною частиною лісових екосистем, призначеною для задоволення потреб населення у лікуванні, відпочинку і туризмі. До власне рекреаційних лісів належать зелені зони міст і приміських територій (в основному сквери, сади, парки, лісопарки, дендропарки), ліси лікувально-оздоровчих закладів (т.зв. курортні ліси). Крім того, рекреаційні функції здійснюють спеціальні зони природоохоронних об'єктів, ліси вздовж туристських маршрутів, автомобільних шляхів, а також водоохоронні, ґрунтозахисні, експлуатаційні ліси державного лісового фонду тощо.

Основними характеристикам рекреаційних лісів які визначають їх цінність і придатність до використання є структура і склад деревостану, наявність підліску, корисних видів рослин і грибів, стійкість до рекреаційних навантажень і ступінь порушення (рекреаційна дигресія), наявність елементів рекреаційного благоустрою (організовані площадки для стоянки і розпалення вогнищ, оглядові майданчики).

Тваринний світ – сукупність усіх особин тварин різних видів, які постійно або тимчасово мешкають у межах будь-якої території чи акваторії. Для рекреаційної діяльності тваринний світ здебільшого виступає як фон певної території, а також в якості ресурсів для розвитку мисливства. Біологічними ресурсами для пізнавальних видів рекреації, зокрема екологічного туризму виступають рідкі, ендемічні та реліктові рослини і тварини.

Болотні угіддя здебільшого представляють інтерес для рекреації з точки зору добуваторських і промислових видів рекреаційних занять, оскільки є середовищем життя мисливської фауни та флори – ягоди, гриби, дикорослині лікарські рослини.

В Україні середня лісистість території (визначається відношенням вкритої лісом площі до загальної площі) становить 14,2 % при цьому розміщення лісів вкрай нерівномірне, що пов'язано як з особливостями природних умов, так і з господарською діяльністю людини протягом тривалого історичного періоду, внаслідок чого в Українських Карпатах ліси займають 40,5% загальної території, Криму -32%, в зоні мішаних лісів – 26,1%, лісостепу – 12,2%, степу – 3,8%. Переважаючими породами є

хвойні та листяні. Площа болотних угідь в Україні становить понад 1 млн. га. Деякі з них належать до об'єктів, що підлягають охороні. Мисливська фауна доволі багата і різноманітна представлена ссавцями і авіафауною, проте мисливство є суворо контрольованим видом рекреації і можливе виключно в певні сезони і на визначених територіях мисливських угідь, площа яких в Україні становить – 47341,4 тис. га). Флора України також багата на лікарські рослини та їстівні гриби.

Природні пейзажі та краєвиди – пейзажні ресурси.

Виявлення й оцінка впливу візуальних якостей природних територій і елементів природи на психоемоційний стан людини й комфортність відпочинку є новітнім аспектом дослідження в рекреаційній географії. З погляду споживача (суб'єкта) найважливішим елементом візуального сприйняття є пейзаж як краєвид, що відкривається з певної точки спостереження. Вигляд пейзажу місцевості обумовлюється її ландшафтом.

Поняття ландшафт в перекладі з німецької позначає краєвид. В географії ландшафт – природний чи антропогенний територіальний або аквально-ландшафтний комплекс, що являє собою генетично однорідну ділянку ландшафтної сфери з єдиним геологічним фундаментом, однотипним рельєфом, гідрокліматичним режимом, поєднанням ґрунтів і біоценозів. Таким чином, головними елементами природних ландшафтів, що підлягають візуальному спостереженню і утворюють пейзаж як єдину візуальну цілісність виступають рельєф, водні об'єкти, рослинний покрив.

Слід зазначити, що сприйняття людиною ландшафту відзначається рядом особливостей:

По-перше, потужною гуманістичною спрямованістю, в тому розумінні, що людина не є лише «фактором», який впливає на навколишнє середовище, а є особистістю з характерним індивідуальним баченням світу й власними цінностями, які значно змінюються в залежності від освіти, віку, фізіологічного і психологічного стану індивіда, його приналежності до певної соціальної групи. Звідси випливає необхідність ретельного виявлення індивідуальних рис людини.

По-друге, міждисциплінарний характер проблеми обумовлює необхідність залучення ряду підходів та методів як дисциплін географічного циклу, так і досить віддалених від географії наук (психології, соціології, естетики, культурології).

По-третє, результати досліджень часто не мають вигляду однозначних точних оцінок, а здебільшого формулюються у нечітко визначеній, розмитій формі, в окресленні загальних тенденцій та закономірностей. Проте, значення цих результатів не є меншим.

Більшість дослідників за основну проблему у даному напрямку оцінки відзначають складність виявлення об'єктивних властивостей пейзажу, що забезпечує його привабливість. Тому різні методи оцінки пропонують враховувати лише пейзажеутворююче значення окремих компонентів ландшафту, або навпаки оцінювати ландшафт не за його окремими елементами, а як єдине ціле. Другим важливим вихідним моментом є урахування при оцінці специфіки об'єкта і предмета дослідження, в зв'язку з чим пропонують все пейзажне розмаїття розподіляти на пейзажі рівнин, гірські пейзажі і пейзажі узбережжя, оскільки тільки в межах названих груп можлива їх адекватна оцінка і порівняння.

Сучасні методи дослідження закономірностей сприйняття людиною ландшафту розподіляються на чотири групи:

1. Експертні методи полягають в оцінці перцепційних якостей ландшафту фахівцем-експертом. Виходячи з власних уявлень про красу, чи з існуючих в естетиці теорій про неї, він дає кількісні оцінки привабливості, естетичності чи краси

ландшафтам.

2. Психофізичні методи зводяться до пошуку фізично вимірюваних характеристик ландшафту, які корелюють із суб'єктивною оцінкою його сприйняття. За такі характеристики приймаються стрімкість схилу, відносні перевищення рельєфу, його горизонтальна розчленованість, площа рослинності та інші фізіономічні параметри. Як довели дослідження, найбільший ефект тяжіння рекреантів забезпечують крайові зони. Під крайовими зонами розуміють суміжні смуги між двома різнорідними середовищами, наприклад, вода-суша, ліс-галявина, пагорб-рівнина. На основі таких міркувань підраховується показник насиченості території крайовими ефектами, фокусними пунктами.

Деякі автори вважають, що естетична цінність залежить від морфологічної структури ландшафту, розмаїття елементів пейзажу і вводять поняття *«пейзажне розмаїття»*, під яким розуміють якісну характеристику, що визначає потенційне багатство зорових образів, які розкриваються в межах природного комплексу. Наприклад, для рівнинних районів у якості домінуючої ознаки при оцінці пейзажного розмаїття природних комплексів виступає лісистість території. В залежності від відсотку лісистості виділяють відкриті, полувідкриті і закриті ділянки. Вважається, що при лісистості 50% естетичні властивості різко знижуються. При рекреаційній характеристиці земель в Україні враховуються такі показники як: щільність дерев, зімкненість крон, середній діаметр деревостану, кількість повалених дерев, кількість пеньків та ін.

Серед інших психофізичних методів оцінки природних комплексів відомі такі як екзотичність – ступінь контрастності місця відпочинку та місця постійного проживання та унікальність – ступінь зустрічаємості чи неповторності об'єктів і явищ.

Недоліки психофізичних методів: 1) урахування лише тих об'єктивних характеристик ландшафтів, які можна оцінити кількісно; 2) суб'єктивність дослідника при доборі цих параметрів; 3) оцінювання ландшафту за його окремими характеристиками, а не як цілого; 4) неврахування тих суб'єктивних значень і цінностей, які людина надає ландшафтам.

3. Експериментальні методи зводяться до детального, «глибинного» опису взаємозв'язків індивідів із конкретним ландшафтом. Цей опис виконується у вербальній формі. Здебільшого у вигляді усе, і не містить прогностичних та кількісних оцінок. Основу цього методу оцінки становить якісний опис естетичних властивостей ландшафту і засновується на твердженні про неможливість визначення естетичних характеристик природних комплексів за допомогою кількісних показників. Але подібний підхід не має практичної реалізації, оскільки некоректно аналізувати властивості природних комплексів і порівнювати привабливість територій на основі лише емоційних епітетів. Проте така оцінка якості пейзажів має широке утилітарне застосування при створенні реклами і формуванні іміджу рекреаційних територій.

4. Когнітивні методи домінують у сучасній енвайронментальній психології та перцепційній географії і ґрунтуються на оцінюванні респондентом емоційної привабливості, естетичної цінності, чи інших близьких до них показників сприйняття ландшафту. Дійсно, у сприйнятті об'єкту основна роль належить візуальним характеристикам, а психологами доведено, що 87 % людського сприйняття засновано на зорі. Для одержання достовірних оцінок у сприйнятті ландшафту необхідною є вибірка респондентів досить значного обсягу (наприклад, для виявлення специфіки сприйняття різними соціальними групами більше 200 осіб). У сучасній практиці оцінки прийнято оцінювання ландшафтів як натурним способом так і за фотокартками. Дослідженнями

питання відповідності оцінок сприйняття людиною реального ландшафту та його фотозображень доведено, що ефект від заміни реального ландшафту його фотозображенням достатньо малий і не впливає на оцінки отримані різними способами сприйняття. Головна вимога до роботи з фотозображенням – їх висока якість, однаковий формат і тип друку. Методи роботи з фотозображеннями ландшафтів мають декілька модифікацій: метод семантичного диференціала, метод парних порівнянь, метод сортування, метод «найкращого фотографа», метод аналізу та оцінювання привабливості ландшафту С. та Р. Капланів, метод бальної оцінки.

Унікальність, збереженість, екологічний стан, естетична і пізнавальна цінність особливо охоронюваних природних об'єктів і територій обумовлює їх високу цінність для організації рекреаційної діяльності, що дозволяє розглядати їх як важливу складову природних рекреаційних ресурсів. Слід зауважити, що поняття природно-заповідний фонд (ПЗФ), як сукупність охоронюваних державою природних територій, притаманне практиці природоохоронної діяльності України, в інших державах склад, структура, мета створення, дозволені види використання особо охоронюваних природних територій і об'єктів будуть відрізнятися. Розглянемо особливо охоронювані природні території та об'єкти як частину рекреаційних ресурсів на прикладі ПЗФ України.

Природно-заповідний фонд включає ділянки гео- та акваторії, окремі об'єкти, що мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність і виділені з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду тваринного та рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу, забезпечення моніторингу довкілля. В Україні виділяється 11 категорій об'єктів ПЗФ:

- Національні природні парки
- Регіональні ландшафтні парки
- Біосферні резервати
- Природні заповідники
- Заповідні урочища
- Пам'ятки природи
- Парки — пам'ятки садово-паркового мистецтва
- Ботанічні сади
- Дендрологічні парки
- Зоологічні парки
- Заказники

Всі об'єкти природно-заповідного фонду, за винятком природних заповідників, поряд з природоохоронними, науково-дослідними та моніторинговими цілями використовують в оздоровчих, освітньо-виховних та рекреаційних цілях, для організації мисливства і рибальства. Рекреаційна діяльність на природно-заповідних територіях приурочена до відповідних функціональних зон і ведеться з дотриманням режиму охорони заповідних природних комплексів та об'єктів.

Природні заповідники – природоохоронні, науково-дослідні установи загальнодержавного значення, що створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних для даної ландшафтно-зони природних комплексів з усією сукупністю їх компонентів, вивчення природних процесів і явищ, що відбуваються в них, розробки наукових засад охорони навколишнього природного середовища, ефективного використання природних ресурсів та екологічної безпеки. Використання цих об'єктів з метою рекреації відповідно до основних завдань можливе виключно для організації

поширення екологічних знань – екскурсії з науковою метою. На Україні створено 17 природних заповідників.

Біосферні заповідники – природоохоронні, науково-дослідні установи міжнародного значення, що створюються з метою збереження в природному стані найбільш типових природних комплексів біосфери, здійснення фонового екологічного моніторингу, вивчення навколишнього природного середовища, його змін під дією антропогенних факторів.

Біосферні заповідники створюються на базі природних заповідників, національних природних парків з включенням до їх складу територій та об'єктів природно-заповідного фонду інших категорій та інших земель і належать до всесвітньої глобальної мережі біосферних заповідників. Для біосферних заповідників установлюється диференційований режим охорони, відтворення та використання природних комплексів згідно з функціональним зонуванням: заповідна зона, буферна зона, зона антропогенних ландшафтів, яка включає території традиційного землекористування, лісокористування, водокористування, місць поселення, рекреації та інших видів господарської діяльності. На сьогодні в Україні до біосферних заповідників належать Асканія-Нова ім. Фальц-Фейна, Чорноморський, Карпатський і Дунайський. Поряд із ними до світової мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО включено Ужанський національний природний парк із Надсянським регіональним ландшафтним парком у складі українсько-польсько-словацького транскордонного резервату «Східні Карпати». Дунайський біосферний заповідник також є частиною транскордонного румунсько-українського біосферного резервату «Дельта Дунаю».

Національні природні парки (НПП) є природоохоронними, рекреаційними, культурно-освітніми, науково-дослідними установами загальнодержавного значення, що створюються з метою збереження, відтворення і ефективного використання природних комплексів та об'єктів, які мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову, освітню та естетичну цінність. Серед головних завдань національних природних парків – збереження цінних природних та історико-культурних комплексів і об'єктів та створення умов для організованого туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах з додержанням режиму охорони заповідних природних комплексів та об'єктів.

На території НПП з урахуванням природоохоронної, оздоровчої, наукової, рекреаційної, історико-культурної та інших цінностей природних комплексів та об'єктів, виділяють заповідну зону, зону регульованої рекреації, зону стаціонарної рекреації та господарську зону. В межах зони регульованої рекреації проводяться короткостроковий відпочинок та оздоровлення населення, огляд особливо мальовничих і пам'ятних місць; у цій зоні дозволяється влаштування та відповідне обладнання туристських маршрутів і екологічних стежок. Зона стаціонарної рекреації призначена для розміщення готелів, мотелів, кемпінгів, інших об'єктів обслуговування відвідувачів парку;

На території зони регульованої рекреації, стаціонарної рекреації та господарської зони забороняється будь-яка діяльність, яка призводить або може призвести до погіршення стану навколишнього природного середовища та зниження рекреаційної цінності території національного природного парку.

Зонування території національного природного парку, рекреаційна та інша діяльність на його території провадяться відповідно до Положення про національний природний парк та Проекту організації території національного природного парку, охорони, відтворення та рекреаційного використання його природних

комплексів і об'єктів, що затверджується Кабінетом Міністрів України.

Рекреаційна діяльність на території національних природних парків організовується спеціальними підрозділами адміністрації парків, а також іншими підприємствами, установами та організаціями на підставі угод з адміністрацією парку.

Мережа національних парків України включає понад 40 об'єктів, які репрезентують усі природні зони країни (крім Гірського Криму), проте ступінь їх використання в рекреаційній діяльності вкрай незначний і потребує інтенсифікації.

Регіональні ландшафтні парки є природоохоронними рекреаційними установами місцевого чи регіонального значення, що створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних природних комплексів та об'єктів, а також забезпечення умов для організованого відпочинку населення. Головним їх завданням є: збереження цінних природних та історико-культурних комплексів та об'єктів; створення умов для ефективного туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах з додержанням режиму охорони заповідних природних комплексів і об'єктів; сприяння екологічній освітньо - виховній роботі.

На території регіональних ландшафтних парків проводиться зонування з урахуванням вимог, встановлених для територій НПП. В Україні створено понад 40 регіональних ландшафтних парків.

Заказники. Заказниками оголошуються природні території (акваторії) з метою збереження і відтворення природних комплексів чи їх окремих

компонентів. На території заказника обмежується або забороняється діяльність, що суперечить цілям і завданням, передбаченим положенням про заказник. Господарська, наукова та інша діяльність, що не суперечить цілям і завданням заказника, проводиться з додержанням загальних вимог щодо охорони навколишнього природного середовища. Заказники поділяються на ботанічні, лісові, загальнозоологічні, ентомологічні, орнітологічні іхтіологічні. В них зберігається видове різноманіття флори і фауни, охорона рідкісних та зникаючих видів, в першу чергу тих, які занесені до Червоної книги України. Сьогодні цей перелік досягає 382 видів тваринного і 541 видів рослинного світу і охоплює багато ендемічних та реліктових видів. Загальна чисельність цієї категорії об'єктів в Україні становить 2632.

Пам'ятками природи оголошуються окремі унікальні природні утворення, що мають особливе природоохоронне, наукове, естетичне пізнавальне значення, з метою збереження їх у природному стані.

В цілому в Україні під охороною держави перебуває понад три тисячі пам'яток природи. Такі об'єкти є основою для розвитку екскурсійної діяльності, пізнавального і наукового туризму. Така велика кількість об'єктів пояснюється тим, що серед пам'яток природи досить багато поодиноких дерев – екзотичних, еталонних, багатовікових, а також пов'язаних із життям видатних людей.

Заповідними урочищами оголошуються лісові, степові, болотні та інші відокремлені цілісні ландшафти, що мають важливе наукове, природоохоронне і естетичне значення, з метою збереження їх у природному стані. На території заповідних урочищ забороняється будь-яка діяльність, що порушує природні процеси, які відбуваються у природних комплексах, включених до їх складу, відповідно до вимог, встановлених для природних заповідників. Їх кількість в Україні становить – 774, використовуються аналогічно пам'яткам природи.

Ботанічні сади – науково-дослідні природоохоронні установи, які створюються з метою збереження, вивчення, акліматизації, розмноження в спеціально створених умовах

та ефективного господарського використання рідкісних і типових видів місцевої і світової флори шляхом створення, поповнення та збереження ботанічних колекцій, ведення наукової, навчальної і освітньої роботи. У межах ботанічних садів для забезпечення необхідного режиму охорони та ефективного використання можуть бути виділені зони: наукова, заповідна, адміністративно-господарська та експозиційна, яка саме і використовується для організації обслуговування відвідувачів саду, проведення екскурсій. В Україні функціонує 22 ботанічних сади державного значення в різних ландшафтно-кліматичних зонах.

Дендрологічні парки – науково-дослідні, природоохоронні установи, які створюються з метою збереження і вивчення у спеціально створених умовах різноманітних видів дерев і чагарників та їх композицій для найбільш ефективного наукового, культурного, рекреаційного та іншого використання. На території дендрологічних парків може бути проведено зонування відповідно до вимог, встановлених для ботанічних садів.

В Україні функціонує 39 дендропарків, з них 20 – загально державного значення.

Зоологічні парки – природоохоронні культурно-освітні установи, які створюються з метою організації екологічної освітньо - виховної роботи, створення експозицій рідкісних, екзотичних та місцевих видів тварин, збереження їх генофонду, вивчення дикої фауни і розробки наукових основ її розведення у неволі. На території зоологічних парків з метою забезпечення виконання поставлених перед ними завдань виділяються наукова, господарська, рекреаційна і експозиційна зони. Організація відпочинку і культурно-просвітницька робота є головними завданнями зоопарків. В Україні функціонує 13 зоопарків, у т. ч. 7 – державного значення: у Миколаєві, Одесі, Рівному, Харкові, Черкасах, Києві, Мені Чернігівської обл.

Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва є природоохоронними рекреаційними установами. Такий статус надається найбільш визначним та цінним зразкам паркового будівництва з метою їх охорони і використання в естетичних, виховних, наукових, природоохоронних та оздоровчих цілях. На території парків-пам'яток садово-паркового мистецтва забезпечується проведення екскурсій та масовий відпочинок населення. На території парків-пам'яток садово- паркового мистецтва може проводитися зонування відповідно до вимог, встановлених для ботанічних садів. В Україні до числа об'єктів ПЗФ віднесено 538 парків – пам'яток садово-паркового мистецтва, з них 88 – загальнодержавного значення.

Як рекреаційний ресурс об'єкти ПЗФ оцінюються за такими параметрами як унікальність, екзотичність, щільність, співвідношення їх сумарної площі і площі району (області, країни). Щільність є показником, що визначає різноманітність природних ландшафтів та їх науково-пізнавальну цінність і – опосередковано – доступність для рекреантів. Найбільша щільність об'єктів ПЗФ має місце в Тернопільській (3,92), Чернівецькій (3,69), Івано-Франківській (3,15), Чернігівській (2,03) областях і Києві (16,7). Нижче середньої по Україні (1,08) є щільність ПЗФ у дванадцяти областях, у т.ч. Луганській (0,47), Одеській (0,37), Дніпропетровській (0,36). Низьким є цей показник в Криму (0,54), в Херсонській (0,27 – найнижча) і Закарпатській (0,56) областях, хоча це певною мірою компенсується площею заповідних територій та їх залученням до числа природних об'єктів світового значення.

Основні види рекреації на територіях ПЗФ регулюються «Положенням про рекреаційну діяльність у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України». До основних видів рекреаційної діяльності на територіях об'єктів ПЗФ

належать:

- Відпочинок (загальнооздоровчий, культурно-пізнавальний, короткостроковий 5-10 годин до 1- 2 днів; розбиття наметів і розкладання вогнищ у спеціально обладнаних та відведених для цього місцях);
- Екскурсійна діяльність – екскурсії (прогулянки) маркованими екологічними стежками, а також на виставки, в музеї, засновниками яких є установи ПЗФ, інші суб'єкти рекреаційної діяльності;
- Туристична діяльність: науково-пізнавальний пішохідний туризм, орнітологічний туризм (спостереження за птахами), етнографічний туризм, лижний і гірськолижний туризм, велосипедний туризм (прогулянки, подорожі на велосипедах), кінний туризм (прогулянки, подорожі на конях), водний туризм (спуск гірською річкою на надувних плотах, човнах, катамаранах (рафтинг), подорожі на яхтах, катання на водних лижах, віндсерфінг, прогулянки на човнах), спелеотуризм, підводний туризм (підводне плавання з аквалангом, екскурсії до підводних печер і гротів), парашутизм, дельтапланеризм, балунінг (прогулянки і подорожі на повітряних кулях);
- Оздоровлення – використання рекреантами природних лікувальних ресурсів ПЗФ з метою відновлення розумових, духовних і фізичних сил.
- Любительське і спортивне полювання і рибальство.

Загальна кількість об'єктів ПЗФ в Україні досягає 7 тисяч, а частка заповідних територій від загальної площі країни становить 4,6 % і динамічно зростає. При цьому не всі з категорій об'єктів активно використовуються в рекреаційних цілях. Найбільш задіяними в рекреаційній діяльності країни є природні національні парки, парки — пам'ятки садово-паркового мистецтва, ботанічні сади і зоопарки.

7.Історико-культурні рекреаційні ресурси

Культура як фактор мотивації рекреаційної діяльності

Головним завданням рекреаційної діяльності є відновлення і розвиток духовного потенціалу людини. Задовольнити потребу людини у нових відчуттях, враженнях, емоціях, духовному зростанні, знаннях, потребу в приєднанні до світу мистецтва, розвитку творчого потенціалу можуть культурно-історичні ресурси. Такі потреби виступають одним з головних мотивів здійснення короткочасної рекреації, отримавши загальну назву культурний відпочинок, і довготривалої, завдяки чому сформувався окремий вид туризму – культурно – пізнавальний туризм. Природна допитливість людини відносно різних куточків своєї країни та світу і народів, що їх населяють, утворюють один з найбільш сильних спонукальних мотивів до здійснення рекреаційної діяльності. Туризм – найкращий спосіб знайомства з іншою культурою. Сполучення відпочинку з пізнанням життя, історії й культури іншого народу і відповідними розвитком особистості – це те гуманітарне завдання яке повною мірою здатний вирішувати туризм.

На конференції в Мехіко (1981р.) було проголошено два визначення культури. Перше визначення – загального характеру, засноване на культурній антропології й охоплювало все, що створила людина додатково до природи: суспільну думку, господарську діяльність, виробництво, споживання, літературу й мистецтво, спосіб життя й людське достоїнство. Друге визначення – спеціалізованого характеру, побудоване на «культурі культури», тобто на моральних, духовних, інтелектуальних і художніх аспектах життя людини.

Загальнофілософське визначення культури звучить як – історично визначений рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, який виражений в типах і формах

організації життя і діяльності людей, в їх

Середньовіччя сформувався окремий вид туризму – замковий туризм, а інтерес до національної кухні спонукає організацію турів для гурманів, з подальшою їх спеціалізацію – винні тури, пивні тури.

Найбільший інтерес викликають такі елементи культури як історія, мистецтво (художня культура), етнографія, релігія.

Культурний потенціал території виражений у його історичній спадщині. Історичне минуле і конкретне матеріальне його вираження це пам'ятники, архітектурні об'єкти, пам'ятні місця, реконструкції, музеї і ін. Знайомство з історичними об'єктами – найсильніший спонукальний туристський мотив, а наявність унікальних історичних об'єктів є запорукою успішного розвитку туризму в регіоні. Історична спадщина регіону має потребу в просуванні на ринок. Тому національні туристські організації повинні займатися поширенням інформації про історичний потенціал місцевості.

До великого масиву елементів художньої культури, за яким головним чином характеризують загальний рівень розвитку культури в державі, належать: музичне, театральне, образотворче мистецтво, архітектура й література.

Музика. Музичний потенціал регіону є одним із привабливих елементів культури. У деяких країнах музика виступає як основний фактор залучення рекреантів. Відомі музичні фестивалі щорічно збирають тисячі учасників, працюють філармонії, концертні зали і консерваторії.

Театральне мистецтво найбільш багатий і різноманітний ресурс – драматичні театри, театри опери і балету, театри пантоміми, театри ляльок, театри драми і комедії, традиційні національні театри. Важливими складовими частинами феномену театру є режисери, актори, творчі робітники, результатом діяльності яких стає підготовка і реалізація репертуару спектаклів і вистав і звичайно глядачі. Відвідання театрів є традиційним видом рекреаційних занять характерним для проведення короткочасного відпочинку місцевих жителів.

Образотворче мистецтво – один з важливих елементів культури, здатний сформувати переконливий мотив до туристської поїздки. До основних видів образотворчого мистецтва належать живопис, скульптура, графіка. Знайомство з видатними зразками образотворчого мистецтва дозволяє збагачувати і відновлювати духовний потенціал людини.

Література. Літературні пам'ятники мають більш обмежену в порівнянні з іншими елементами культури привабливість, але все-таки становлять істотний мотив і основу організації туристських програм. Літературні твори мають силу створювати враження про країну та її культуру. Так, у рамках культурно-пізнавального туризму рекомендується організовувати літературні тури по місцях, пов'язаних з життям і діяльністю авторів, місцевостях, описаних в літературних творах.

Архітектура – будівлі і споруди, які організовують матеріальне і просторове середовище для життя і діяльності людей; це мистецтво створювати споруди відповідно до потреб, технічних можливостей і естетичних уподобань даного суспільства. Розрізняють три види архітектури:

- створення об'ємних споруд (житлові будинки, світські і виробничі споруди, об'єкти культового призначення);
- створення ландшафтних об'єктів (сади, парки, сквери, бульвари, малі архітектурні форми);
- монументальні споруди.

Знайомство з пам'ятниками архітектури є невід'ємною частиною будь-якої пізнавальної подорожі.

Етнографічна культура – це також досить ємний ресурсний сегмент у який входять різномірні групи ресурсів, які в цілому утворюють єдину тканину неповторної самобутності і національного колориту. До їх числа відносять – традиційні форми господарювання, звичаї, традиції,

обряди, свята, народні промисли, національну кухню, традиційні житла, одяг, танці, народну творчість та ін. На основі збереженості етнографічних особливостей місцевості формуються відповідні рекреаційні установи, наприклад, музеї архітектури і побуту під відкритим небом (скансени), центри народної творчості, організовуються масові подійові заходи – ярмарки, фестивалі, святкування національних свят, народні гуляння, які привертають увагу численної аудиторії і виступають цікавою і змістовною формою проведення дозвілля.

Релігія, особливо традиційні релігії, практично у всіх груп рекреантів викликають безпосередній інтерес. Релігійні уподобання відображаються на всі сфери життя і діяльності людини як в теперішньому, так і в історичному минулому. Відбиття релігійних уподобань відчувається найбільш яскраво в мові, мистецтві, особливо образотворчому, народному мистецтві, традиціях і масовій культурі. Саме поняття релігія неоднозначне і складається з таких елементів як: віровчення – певне світосприйняття і світогляд; віра – особлива область духовного життя людей; культ – комплекс ритуалів, обрядів, традицій; конфесії – організації і людські спільноти, які дотримуються тієї або іншої релігійної традиції; церков – в тому числі, будівлі, споруди, витвори живопису, скульптури культового призначення, церковний одяг та начиння, які мають значну художню цінність.

Всі ці аспекти релігії дозволяють розглядати її і як важливий компонент культури, частину історико-культурного потенціалу, і як сильний спонукальний мотив до здійснення подорожі, на основі якого сформувався окремий спеціалізований вид туризму, який називається релігійний. При цьому релігійні об'єкти мають значну архітектурну і художню цінність і становлять достатньо значний прошарок рекреаційних ресурсів, наприклад у Парижі культові об'єкти становлять 44%.

До елементів культури, які також відіграють роль у формуванні рекреаційних мотивів (здебільшого туристських) входять індустрія й бізнес, наука й освіта.

Рівень індустріального розвитку регіону є серйозним мотивом для залучення певної категорії туристів, особливо іноземних, що цікавляться станом економіки іншої країни, промисловістю, виробленою продукцією та ін. На основі цього мотиву сформувався окремий вид туризму – діловий туризм.

Високий рівень освіти збільшує прагнення людини до знань. Жителі однієї країни, як правило, виявляють цікавість до системи освіти іншої країни. Тому освітянські установи (коледжі, університети) дедалі стають істотними привабливими елементами культури. Всесвітньо відомі університети Оксфорд і Кембридж давно стали туристськими визначними пам'ятками й самостійними екскурсійними об'єктами. Крім того, заклади освіти, пропонуючи різноманітні навчальні програми залучають певну кількість туристів і формують такий його напрям як освітній туризм. Одержала розвиток тенденція організації й проведення конференцій, зустрічей, семінарів на базі навчальних закладів.

Науковий потенціал може виступати спонукальним мотивом для відвідування регіону, особливо тими, хто безпосередньо зайнятий наукою або пов'язаний із цією областю діяльності. У століття науково-технічної революції наукові комплекси є

важливим ресурсом культурно-пізнавального туризму. До числа найбільш популярних наукових об'єктів варто віднести спеціалізовані музеї й виставки, обсерваторії, планетарії, космічні центри, океанаріуми та ін. Екскурсії до наукових об'єктів можуть бути організовані як для фахівців у конкретній області знань, так і для широкого загалу рекреантів.

Таким чином, історія та культура здатна викликати найсильніший спонукальний мотив до здійснення рекреаційної діяльності. Тому збереження історико-культурних ресурсів, їх раціональне використання, мають визначальне значення для стійкого залучення рекреаційних потоків і збереження популярності конкретної рекреаційної території.

Все викладене вище стало передумовою до відокремлення в самостійну групу рекреаційних ресурсів – історико-культурних ресурсів і відповідно формування окремого виду численних рекреаційних занять, які отримали назву культурні або культурно-пізнавальні типи рекреаційних занять.

Щодо поняття історико-культурних ресурсів то існує досить велика кількість їх визначень, але слід зазначити, головне – більшістю науковців вони обов'язково виділяються в окрему групу рекреаційних ресурсів і посідають провідне місце при визначенні потенційної придатності території щодо розвитку рекреації.

Історико-культурні рекреаційні ресурси – це історичні особливості, об'єкти і явища матеріальної і духовної культури, які були створені в процесі історичного розвитку і створюються в сучасних умовах, певної території і можуть бути використані для задоволення духовних, пізнавальних і інтелектуальних рекреаційних потреб.

Класифікувати історико-культурні ресурси можливо за декількома ознаками:

- За генезисом: матеріальні і духовні;
- За рухомістю: рухомі й нерухомі.

Так історико-культурні ресурси за генезисом підрозділяються на матеріальні й духовні.

Матеріальні охоплюють сукупність засобів виробництва й інших матеріальних цінностей суспільства на кожній історичній стадії його розвитку, а *духовні* – сукупність досягнень суспільства в освіті, науці, мистецтві, літературі, в організації державного й суспільного, життя, у праці й побуті. Фактично не вся спадщина минулого належить до історико-культурних рекреаційних ресурсів: до них прийнято зараховувати тільки ті культурно-історичні об'єкти, які науковими методами досліджені й оцінені як

такі, що мають суспільне значення й можуть бути використані при існуючих технічних і матеріальних можливостях для задоволення рекреаційної потреби деякої великої кількості людей протягом певного часу.

Серед культурно-історичних об'єктів провідна роль належить пам'ятникам історії й культури, які відрізняються найбільшою привабливістю й на цій основі служать головним засобом задоволення культурно-пізнавальних потреб.

Пам'ятниками історії й культури є спорудження, пам'ятні місця й предмети, пов'язані з історичними подіями в житті народу, з розвитком суспільства й держави, добутку матеріальної й духовної творчості, що представляють історичну, наукову, художню або іншу культурну цінність.

Наукова класифікація пам'ятників, відбиває сформований порядок і форми державного обліку цього виду ресурсів, потреби практики й має на увазі специфіку кожного виду. Залежно від їхніх основних ознак пам'ятники історії й культури підрозділяються на п'ять основних видів: історії, археології, містобудування й

архітектури, мистецтва, документальні пам'ятники. Розглянемо найбільш типові об'єкти по кожному виду пам'ятників. Так, до *пам'ятників історії* можуть бути віднесені будівлі/споруди, пам'ятні місця й предмети, пов'язані з найважливішими історичними подіями в житті народу, розвитком суспільства й держави, революційним рухом, визвольним рухом, війнами, а також з розвитком науки й техніки, культури й побуту народу, з життям видатних політичних, державних діячів, народних героїв, діячів науки, літератури й мистецтва.

Пам'ятники археології – це городища, кургани древніх поселень, укріплень, виробництв, каналів, древні місця поховань, кам'яні статуї, наскальні зображення, стародавні предмети, ділянки історико- культурного шару древніх населених пунктів. Найбільш характерні для *пам'ятників містобудування й*

архітектури наступні об'єкти: архітектурні ансамблі й комплекси, історичні центри, квартали, площі, вулиці, залишки древнього планування й забудови міст і інших населених пунктів, спорудження цивільної, промислової, військової, культової архітектури, народного зодчества, а також пов'язані з ними добутки монументального та садово-паркового мистецтва.

До *пам'ятників мистецтва* належать добутки монументального, образотворчого, декоративно-прикладного й інших видів мистецтва.

Документальні пам'ятники – це акти органів державної влади й органів державного керування інші письмові й графічні документи, кінофотодокументи й звукозаписи, а, також древні й інші рукописи й архіви, записи фольклору й музики, рідкі друковані видання.

Класифікувати історико-культурні ресурси за ознакою рухомості можливо по двох групах – *нерухомі й рухомі*. Першу групу становлять пам'ятники історії, містобудування й архітектури, археології й монументального мистецтва й інші спорудження, у тому числі й ті пам'ятники мистецтва, які становлять невід'ємну частину архітектури. З позицій пізнавально-культурної рекреації важлива та обставина, що об'єкти цієї групи являють собою самостійні одиночні або групові утворення.

До другої групи належать пам'ятники мистецтва, археологічні знахідки, мінералогічні, ботанічні й зоологічні колекції, документальні пам'ятники й інші речі, предмети й документи, які можна легко переміщати. Споживання рекреаційних ресурсів цієї групи пов'язане з відвідуванням музеїв, бібліотек і архівів, де вони звичайно концентруються.

Окрім вище розглянутих видів історико-культурних ресурсів деякі автори справедливо визначають ще й категорії подієвих ресурсів, етнографічних ресурсів, біографо-соціальних ресурсів.

Так, категорія *подієвих ресурсів* стала виділятися порівняно недавно, поряд з формуванням цього спеціалізованого виду туризму, зростанням кількості різного роду культурних подій, які мають ярко виражений рекреаційний – пізнавальний, розважальний, відпочинковий характер. Тому ця категорія ресурсів ще не є достатньо дослідженою і розвиненою. В загальному сенсі до подієвих ресурсів відносять масові заходи культурно-розважального характеру, наприклад, карнавали, конкурси, фестивалі, ралі, виступи відомих музичних і театральних колективів, святкування різноманітних свят, наприклад, Дні міст, ярмарки тощо.

Етнографічні ресурси – традиційна складова історико-культурного потенціалу, проте останнім часом стала відігравати більш важливу роль, внаслідок підвищення національної свідомості суспільства, введення спеціалізованих освітніх програм в

загальноосвітніх навчальних закладах. До етнографічних ресурсів, як вже відзначалося вище, входять різноманітні групи ресурсів, які в цілому утворюють єдину тканину неповторної самобутності і національного колориту. До числа таких ресурсів відносять традиції, обряди, свята, народні промисли, національну кухню, традиційні житла, одяг, танці й ін.

Біографо-соціальні ресурси – специфічна складова історико-культурних ресурсів, яка об'єднує об'єкти та місцевості пов'язані з певним життєвим циклом (епізодом) тієї чи іншої видатної особи (народження, діяльність, перебування, смерть, загибель, поховання).

До історико-культурних рекреаційних ресурсів також слід віднести і культурні установи, які задовольняють відповідні рекреаційні потреби як місцевих рекреантів, так і туристів:

- Музеї, картинні галереї, виставкові зали, які спеціалізуються на збереженні, демонстрації і пропаганді витворів мистецтва, науки, техніки та ін. Музей – постійно діюча некомерційна установа культури, яка створена для збереження, вивчення і публічного представлення музейних предметів і музейних колекцій. Виділяються такі групи музеїв: художні, мистецтвознавчі, літературні, архітектурні, природничо-наукові, технічні, галузеві, комплексні;

- Театри, кіно-концертні зали;
- Філармонії;
- Планетарії;
- Цирки та ін.

Методи оцінки історико-культурних ресурсів

Основними характеристиками для оцінки історико – культурних ресурсів виступають:

- Інформативність;
- Атрактивність;
- Місце у світовій і вітчизняній культурі;
- Стійкість/ємність культурного комплексу;
- Стабільність.

Інформативність культурно-історичних об'єктів для рекреаційних цілей може бути виміряна кількістю необхідного й достатнього часу на їхній огляд. Для визначення часу огляду об'єкта необхідно оцінити об'єкт по двох ознаках: ступінь організації об'єкта для показу й місце положення екскурсантів стосовно об'єкта огляду.

За ступенем організації об'єкти підрозділяються на спеціально організовані й неорганізовані для показу. Організовані об'єкти вимагають більше часу огляду, тому що вони є метою огляду й становлять основу для проведення екскурсій. Неорганізовані об'єкти використовують для надання супутньої екскурсійної інформації, охоплюються одним поглядом без детального розгляду.

За місцем положення об'єкти підрозділяються на інтер'єрні (внутрішній огляд об'єкта) і екстер'єрні (зовнішній огляд об'єкта). Сумарний час огляду екстер'єрних об'єктів завжди більше часу огляду інтер'єрних об'єктів (за винятком музеїв і подібних установ).

Атрактивність культурних комплексів визначається їх художньою й історичною цінністю, модою й доступністю стосовно місць попиту для широкого кола рекреантів.

Ранжирування культурних комплексів за їхнім місцем у світовій і вітчизняній

культури здійснюється експертним шляхом: встановлюються об'єкти місцевого, районного, регіонального, національного й всесвітнього значення.

Сукупність природних й антропогенних об'єктів і породжуваних ними факторів оздоровчої, культурної й іншої властивості, здатних викликати туристський інтерес, називається національним надбанням. Особливу значимість мають об'єкти, внесені ЮНЕСКО до Списку Всесвітньої природної й культурної спадщини, до якого можуть бути включені:

- природні пам'ятники, що складаються з фізичних і біологічних утворень або груп таких утворень, що мають видатну універсальну цінність з погляду естетики й науки;
- геологічні й фізіографічні утворення й точно обмежені зони, що представляють ареал видів тваринних рослин, які знаходяться під загрозою знищення, що мають видатну універсальну цінність з погляду науки або консервації;
- природні визначні місця або строго обмежені природні зони, що мають цінність з погляду науки, консервації або природної краси;
- пам'ятники (витвори архітектури, монументальної скульптури та живопису, елементи й структури археологічного характеру, написи, печерні поселення й групи елементів, які мають видатну універсальну цінність з погляду історії, науки або мистецтва);
- ансамблі (групи ізольованих або об'єднаних будівель архітектури, єдність або зв'язок з пейзажем яких представляє видатну універсальну цінність з погляду історії, науки або мистецтва), визначні місця (об'єкти, які представляють собою діяльність людських рук або спільні витвори природи й людини, а також зони, до яких входять археологічні визначні місця, що представляють видатну цінність з точки зору історії, естетики, етнології або антропології).

Розроблено систему критеріїв оцінки спадщини. Відносно культурних об'єктів, що претендують на включення до Списку Всесвітньої природної й культурної спадщини, вказується, що об'єкт повинен:

- являти собою шедевр творчого генія людини;
- показувати важливість процесу передачі в часі або географічному культурному ареалі загальнолюдських цінностей в області культури, архітектури, монументального мистецтва, містобудування або ландшафтного дизайну;
- бути унікальним або винятково важливим свідомством існування або зникнення якоїсь цивілізації або культурної традиції;
- являти собою видатний приклад архітектурного або ландшафтного ансамблю, що знаменує один з періодів історії розвитку людства;
- являти видатний приклад формування людиною ландшафту або поселення, характерний для деякої культури, особливо, якщо ця культура виявилася беззахисною перед обличчям незворотних історичних змін;
- бути пов'язаним з подіями, традиціями, ідеями, віруваннями або творчими актами світового значення.

Природний об'єкт має підстави для включення до Списку Всесвітньої природної й культурної спадщини, якщо:

- представляє собою видатний приклад одного з етапів розвитку Землі, охоплюючи період зародження життя й основних геологічних процесів формування ландшафту;

- демонструє найважливіші геоморфологічні або фізіографічні ознаки;
- являє собою видатний приклад розвитку якого-небудь поточного екологічного (біологічного) процесу, включаючи материкові, прісноводні, прибережні й морські екосистеми;
- містить у собі найцікавіші природні явища або місця виняткової природної краси, що мають естетичне значення;
- містить найбільш важливі й істотні (з точки зору науки й біологічного відтворення) природні ареали, пристосовані для плідного біологічного обміну, включаючи ареали, що мають загальносвітове значення й перебувають під погрозою знищення.

Для культурних комплексів, також як і для природних, важливими характеристиками є стійкість (ємність) та стабільність.

Стійкістю до рекреаційних навантажень історико-культурних комплексів є потік рекреантів, який може витримати даний культурний комплекс.

Стабільність історико-культурного комплексу визначається його відповідністю ціннісним критеріям, що сформувалися в населення і пов'язані з тривалістю інтересу рекреантів до даного культурного об'єкта.

Основними напрямками оцінки історико-культурних комплексів є визначення їх потенціалу та бальна оцінка пізнавальної цінності. Розвиток саме цих видів оцінювання обумовлюється об'єктивними факторами і практичною спрямованістю даних оцінок. Так, об'єктивно, що лише кількісні показники наявності історико-культурних об'єктів не дають уяви про рівень їх пізнавальної цінності і привабливості, а також про їх придатність для організації пізнавальних рекреаційних занять або включення у відповідні туристичні маршрути. Так само важливим показником є потенційна пропускна спроможність відповідних історико-культурних об'єктів, яка визначається тією кількістю відвідувачів, яку може прийняти певний історико-культурний комплекс (об'єкт) за певний відрізок часу.

Існують і інші методи та критерії оцінки історико-культурного потенціалу. Наприклад, при розробці концепції екскурсійної діяльності в АР Крим вчені пропонують визначати «потенціал екскурсійних ресурсів». При розрахунку екскурсійного потенціалу пам'ятників історії, культури й архітектури необхідно враховувати кількість днів у тиждень, відкритих для відвідування (режим роботи) та дорожній коефіцієнт, який отримується розрахункових шляхом і враховує погодні умови, відповідний стан дороги і швидкість переміщення автотранспорту (формула 4.2):

де,

$$P_{\text{іст.компл}} = (t_{\text{іст компл}} / K_{\text{дор.}}) \times K_{\text{konst}} \times n \quad (4.2)$$

$P_{\text{іст.компл}}$ – екскурсійний потенціал історичного комплексу (утис. екскурсантів);

$t_{\text{іст компл}}$ – час, відведений для відвідування пам'ятника історії, культури й архітектури (у хв.);

n – кількість осіб в екскурсійній групі;

K_{konst} – число днів доступних для відвідування екскурсійними групами історичного об'єкта

$K_{\text{дор.}}$ – коефіцієнт доріг

Потенціал музеїв розраховується за формулою 4.3:

$$P_{\text{муз}} = (T_{\text{муз}} / J) \times K \times n \quad (4.3)$$

де
 $P_{\text{муз}}$ – потенціал музею;
 $T_{\text{муз}}$ – час роботи музею протягом доби (у хвилинали);
 J – необхідний для огляду експозиції з врахуванням час, інтервалу між групами;

K – кількість днів роботи музею протягом року; n – наповнюваність груп (чол.).

Доволі розповсюдженим методом оцінки історико-культурних рекреаційних ресурсів є бальна оцінка, яка проводиться, як за певними територіальними одиницями, так і за окремими складовими історико-культурних ресурсів. Серед визначних праць щодо застосування бальних оцінок при визначення цінності історико-культурних ресурсів можливо відзначити публікації Бейдика О. О., Мацоли В. І., Кузика С. П. і Касянчук З. О., Кравціва В. С., Гриніва Л. С., Копача М. В., Кузика С. П. та ін. Розглянемо деякі з них. Так, В. І. Мацолою пропонується оцінювати рекреаційну значимість території за щільністю пам'яток історії та культури на 100 км² площі. При цьому пропонується визначати щільність пам'яток найвищого класу (загальнонаціонального і міжнародного значення). За базову основу приймаються показники в Україні, де щільність всіх фіксованих пам'яток складає 7,9 одиниць на 100 км², пам'яток загальнонаціонального значення – 0,7 і відповідно по Львівській області – 18 і 1,8. Виходячи з таких даних, В. Мацолла пропонує оцінювати одним балом території, де ці показники складають менше 8, двома балами – 8-18 і трьома – понад 18 од./100 км². Такий підхід може використовуватись для оцінки історико- культурних ресурсів великих регіонів.

Сутність бального підходу в оцінці історико-культурних ресурсів, запропонованого в науковому виданні «Науково-методичні засади реформування рекреаційної сфери» базується на загальноприйнятих теоретичних позиціях

бальних оцінок. Спочатку оцінюються окремі видові компоненти історико-культурних ресурсів (авторами методики виділено всього 5 підвидів та 13 підгруп) для кожного з яких розроблені відповідні оціночні шкали. Наступний етап оцінки пов'язаний з об'єднанням покомпонентних балів окремих компонентів оцінок, які отримані по блоках історико-культурних ресурсів, в інтегральну величину. У результаті отримують загальну суму балів, яка і характеризує пізнавальну цінність історико-культурних ресурсів окремого поселення, або місцевості (формула 4.4)

$$A = \sum_{i=1}^f P_i = \sum_{i=1}^n T_i = \sum_{i=1}^k S_i = \sum_{i=1}^m R_i = \sum_{i=1}^g F_i \quad (4.4)$$

$$i \in 1 \quad i \quad i \quad i \quad i \in 1$$

$$\in 1 \quad \in 1 \quad \in 1$$

де,
 A – інтегральний показник пізнавальної цінності історико-культурних ресурсів;

P_i - пам'ятки історії;

T_i - історико – архітектурні пам'ятки;

S_i - визначні місця сучасної архітектури;

R_i - традиційні промисли і ремесла;

F_i - пам'ятки народного фольклору.

Для співставлення і порівняння оціночних параметрів вводиться «коефіцієнт пізнавальної цінності» (K_p), який дорівнює відношенню суми отриманих балів оцінки окремого поселення, місцевості до максимально можливої кількості балів, яка наведена в шкалі оцінок – формула 4.5.

$$K_p = \frac{K}{A_{max}} \quad (4.5)$$

де,

A – сума балів пізнавальної цінності історико-культурних туристських ресурсів окремого поселення, території (блоку);

A_{max} – максимально можлива сума балів за шкалою бальної системи оцінок.

Виходячи із значення K_p , можна провести наступне ранжування рівнів пізнавальної цінності окремих поселень, територій:

0,86-1,00 – унікальні

0,65-0,85 – високоатраактивні

0,45-0,64 – середньоатраактивні

0,25-0,44 – малоатраактивні менше 0,25 – неатраактивні.

Розширення залучення різних видів історико-культурних ресурсів в сферу рекреаційного використання потребує подальшого пошуку і вдосконалення показників і видів оцінювання пізнавальної цінності, привабливості та придатності цих ресурсів для окремих видів рекреаційних занять.

Історико-культурні ресурси України відзначаються великою різноманітністю і включають об'єкти за всіма описаними вище класифікаційними групами, тому характеризувати їх вичерпно в рамках даного посібника не має можливості, тому далі наводиться лише їх коротка характеристика.

В Україні налічується близько 53,6 тис. історико-культурних пам'яток, з яких 12 тис. становлять інтерес як об'єкти пізнавальної рекреації і туризму, хоча в реальній діяльності задіяні менше 5,5 тис. (за деякими джерелами – 8 тис). Загалом за насиченістю, різноманітністю історико-культурних ресурсів і перспективами їх залучення до рекреаційної сфери за підрахунками В. Стафійчука області України можна поділити на такі типи:

з високим потенціалом – м. Київ; Львівська, Хмельницька, Закарпатська обл.,

АР Крим, Івано-Франківська, Черкаська, Київська обл.;

із середнім потенціалом – Чернівецька, Донецька, Чернігівська, Вінницька, Харківська, Одеська, Тернопільська, Полтавська, Житомирська обл.;

із низьким потенціалом – Сумська, Запорізька, Дніпропетровська, Луганська, Херсонська, Миколаївська, Рівненська, Кіровоградська, Волинська обл.

Найважливішою складовою історико-культурної спадщини є пам'ятки архітектури і містобудування. В Україні на державному обліку перебуває 16 237 архітектурно-історичних пам'яток (з них національного значення – 3541 місцевого значення – 12 696). На базі найбільш значимих пам'яток створено 60 історико – архітектурних та історико-культурних заповідників і музеїв.

До Списку Всесвітньої спадщини Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки й культури (ЮНЕСКО) в Україні входить п'ять об'єктів: Софійський собор і Києво-Печерська Лавра в Києві, історичний центр Львова, незаймані букові ліси Карпат і пункти геодезичної дуги Струве.

Всього в Україні 39 історичних міст, вік яких перевищує тисячу років, а понад 500 міст і містечок мають 900-річну історію. Налічується також 1399 міст і селищ та близько 8 тисяч сіл, які мають цінну історико-культурну спадщину. Список історичних міст України включає 401 населений пункт, у яких історико- культурна спадщина збереглася в найбільш сконцентрованому вигляді.

За даними довідника «Музеї України», сьогодні в країні функціонує понад 550 офіційно зареєстрованих музеїв, з яких 18 мають статус національних. Значна кількість музеїв зосереджена в Києві, Львові, Кам'янець-Подільському, Чернігові, Одесі, Переяслав-Хмельницькому. Багато музейних установ у Черкаській, Чернігівській, Вінницькій, Донецькій областях та АР Крим. Кожне, навіть невелике, містечко і чимало сіл України мають свої краєзнавчі музеї, експонати яких присвячені місцевій історії. Всього на громадських засадах функціонує близько 7 тис. музеїв.

Серед туристичних ресурсів важливу роль відіграють місця, пов'язані з життям і діяльністю видатних людей, де створено меморіальні музеї-садиби. Регіональні особливості культури і побуту, збережені в етнографічних областях України: Волинь, Галичина, Закарпаття, Буковина, Поділля, Полісся, Середня Наддніпрянщина, Сіверщина, Слобожанщина, Запоріжжя, Донщина, Таврія, Новоросія. Етнографічним особливостям регіонів України присвячені експозиції музеїв архітектури і побуту під відкритим небом.

Історико-культурні ресурси України достатньо досліджені і вичерпно характеризовані в численних літературних, в тому числі навчальних картографічних, краєзнавчих (путівники) та інтерактивних джерелах, перелік яких наведений наприкінці даного розділу. Проте використання історико-культурних ресурсів України в рекреаційних цілях ще знаходиться не на достатньому рівні. Головними факторами які стримують цей процес є: незадовільний стан об'єктів, неналежний рівень рекламування, низький рівень розвитку інфраструктури. Потребує подальшого вдосконалення методика залучення історико-культурної спадщини до рекреаційної сфери та впровадження механізмів залучення інвестицій у об'єкти історико-культурної спадщини з орієнтацією на закордонний досвід в цій сфері.

8. Соціально-економічні рекреаційні ресурси

До **соціально-економічних ресурсів рекреації** прийнято відносити всю сукупність підприємств, закладів та організацій матеріального виробництва та невиробничої сфери, відповідні трудові ресурси, які забезпечують виробництво, розподіл, реалізацію та споживання товарів та послуг, здатних задовольняти рекреаційні потреби. Ці

підприємства, заклади та організації належать до різних галузей і беруть безпосередню участь в задовольненні рекреаційних потреб (первинні підприємства) або забезпечують нормальне функціонування і умови для здійснення рекреаційної діяльності (вторинні підприємства). Перші підприємства надають клієнтам виключно послуги, які задовольняють різноманітні рекреаційні потреби і відповідно отримують доходи тільки від цієї діяльності, а для других – це лише один з напрямів комерційної діяльності і одне з джерел отримання доходу. Сукупність перших підприємств формують рекреаційне господарство, а другі підприємства прийнято називати підприємствами рекреаційної інфраструктури. Іноді дуже складно розподілити підприємства за цим принципом, тоді рекомендується скористатися прийомом, сутність якого полягає у спробі уявити, що рекреація не існує як масове явище, і визначити доцільність існування тих чи інших підприємств і організацій. Якщо існування суб'єкта господарювання в умовах відсутності рекреації недоцільне, то його слід віднести до рекреаційного господарства, якщо в зазначених умовах суб'єкт господарювання лише несуттєво скоротить обсяги своєї діяльності, то його слід віднести до рекреаційної інфраструктури.

В будь-якому випадку всі названі підприємства виступають невід'ємною і необхідною складовою рекреаційних ресурсів, перелік яких складається з:

- підприємства, які надають послуги розміщення, в тому числі санаторно-курортні заклади;
- заклади ресторанного господарства;
- транспортні підприємства і мережа шляхів сполучення;
- туристські підприємства, які займаються розробкою і реалізацією туристського продукту – туристичні оператори і туристичні агенти;
- екскурсійні підприємства;
- підприємства сфери дозвілля та розваг;
- підприємства роздрібної торгівлі;
- рекламно-інформаційні організації;
- навчальні заклади;
- органи управління;
- наукові і проектні установи;
- підприємства невиробничої сфери – зв'язок, транспорт, страхування, медичне обслуговування, побутове обслуговування;
- підприємства виробничої сфери, які беруть участь у створенні рекреаційних об'єктів, випускають товари рекреаційного призначення.

Виходячи з розподілу основних форм рекреації на короткочасний відпочинок і туризм, можливо зауважити, що зазначені вище підприємства спеціалізуються на наданні послуг цим окремим групам рекреантів. Туризм на сучасному етапі розвитку здебільшого розглядається як окрема галузь економіки, яка включає більшість з перерахованих підприємств організацій та установ, що об'єднуються для створення власного продукту – туристського продукту. При цьому віднесення до сфери туризму засобів розміщення та підприємств, які здійснюють туроператорську і турагентську діяльність, транспортне обслуговування туристів є незаперечним. А такі первинні підприємства, як заклади харчування, екскурсійні підприємства, заклади дозвілля і розваг, видовищні установи, установи спортивного призначення надають рекреаційні послуги як місцевим жителям, так і приїжджим рекреантам.

Характеристика, класифікація, технологія роботи та управління, взаємозв'язки між цими підприємствами достатньо повно висвітлені в численних публікаціях як

українських, так і закордонних авторів і становлять самостійну тему окремого дослідження, тому в цьому підрозділі посібника буде подано лише коротку характеристику первинних рекреаційних підприємств.

Розміщення займає центральне місце в комплексі туристських послуг, що надаються туристам у подорожі та є невід'ємною частиною кожного туристського продукту.

Засіб розміщення – будь-який об'єкт, який регулярно або час від часу надає послуги з розміщення для ночівлі.

Класифікація засобів розміщення, запропонована Всесвітньою туристською організацією (UNWTO) і фактично покладена в основу класифікації засобів розміщення, прийнятій в Україні, визначається державним стандартом ДСТУ 4268 : 2003 «Національний стандарт України. Послуги туристичні. Засоби розміщення. Загальні вимоги». Згідно з даним стандартом засоби розміщення поділяють на колективні та індивідуальні.

Різноманіття засобів розміщення дає можливість туристам робити вибір, оцінюючи умови проживання та рівень послуг, аби найбільш повно задовольнити попит відповідно до доходу, індивідуальних вимог і потреб та виду туризму.

Всі засоби розміщення зобов'язані надавати мінімальний перелік послуг, а саме: їжі;

цілодобове приймання;

послуги громадського харчування або умови для самостійного готування

- щоденне прибирання житлової кімнати та санвузла (крім гуртожитків, таборів праці та відпочинку, гірських притулків тощо);

- переміна постійної білизни – не менше одного разу на п'ять діб, переміна рушників – не менше одного разу на три доби;

- відправлення, отримування і доставка листів і телеграм;

- зберігання цінностей та багажу;

- медична допомога: виклик швидкої допомоги, користування аптечкою першої допомоги;

- туристична інформація.

Відповідно до типу засобів розміщення та їх спеціалізації перелік послуг може бути значно розширений, за рахунок введення послуг інформаційно – комунікаційного, спортивного, оздоровчого, розважального, побутового характеру. Особливим складом послуг відрізняються заклади розміщення санаторно-курортного типу (санаторії і пансіонати з лікуванням), в яких основний перелік послуг доповнюється наданням комплексу лікувально-оздоровчих послуг. Найбільш поширений тип засобу розміщення – готельне підприємство.

Готель – підприємство будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, яке складається з номерів, надає готельні послуги, які не обмежуються щоденним прибиранням ліжка, прибиранням кімнат та санвузлів. Готелі характеризуються мінімальною кількістю номерів, мають єдине управління та групуються за категоріями у відповідності до переліку надаваних послуг та наявної матеріально-технічної бази (таблиця 4.2).

В Україні діє державний стандарт ДСТУ 4269:2003 «Послуги туристичні. Класифікація готелів», згідно з яким готелі класифікуються за системою зірок. Даний стандарт визначає вимоги до готелів різних категорій, загальні вимоги щодо урахування потреб інвалідів та вимоги до якості устаткування та оснащення готелів.

Таблиця 4.2

Класифікаційні ознаки готелів

Ознаки	Типи готелів
Місткість (за кількістю койко-місць, або номерів)	- малі; - середні, - великі; - мега - готелі
Рівень комфорту	Визначається відповідних до: - якості номерного фонду; - рівня обслуговування; - набору основних і додаткових послуг згідно з умовами національних стандартів (існує більше 30 систем класифікації – системи букв, корон, балів категорій, зірок)
Рівень цін	- бюджетні; - економічні; - середні; - першокласні; - апартаменти; - фешенебельні
Режим експлуатації	- цілорічні; - двосезонні (літні і зимові); - одно сезонні (літні або зимові)
Контингент	- курортні; - спортивні; - молодіжні; - сімейні; - представницькі
Місце розташування	- міські; - приміські; - гірські; - сільські; - приморські
Форма власності	- приватні; - колективні; - змішаної форми власності

Громадське харчування є невід’ємною складовою надання рекреаційних послуг. Під громадським харчуванням розуміють сукупність підприємств різних організаційно – правових форм власності, які займаються виробництвом, реалізацією і організацією споживання кулінарної продукції. Послуга громадського харчування – результат діяльності відповідних підприємств по задоволенню потреб населення в харчуванні і проведенні дозвілля. Таке визначення послуги громадського харчування вказує на її безпосередню причетність до задоволення рекреаційних потреб.

В Україні для позначення терміну громадське харчування використовується термін ресторанне господарство. *Ресторанне господарство* – вид економічної діяльності суб'єктів господарської діяльності з надання послуг щодо задоволення потреб споживачів в харчуванні з організацією дозвілля або без нього. Суб'єкти господарської діяльності здійснюють діяльність в ресторанному господарстві через заклади ресторанного господарства.

Заклад ресторанного господарства – організаційно-структурна одиниця в сфері ресторанного господарства, яка здійснює виробничо-торгівельну діяльність: виробляє і

(або) доготовлює, продає і організує споживання продукції власного виробництва і купувальних товарів, може організовувати дозвілля споживачів.

В Україні класифікація закладів ресторанного господарства здійснюється за державним стандартом – ДСТУ 4281:2004 «Заклади ресторанного господарства. Класифікація». Класифікація закладів ресторанного господарства базується на комплексі вимог до:

- асортименту продукції;
- рівню обслуговування й надаваних послуг.

Відповідно до цих вимог заклади ресторанного господарства поділяють на такі групи:

- Продаж блюд і напоїв, як правило, призначених для споживання на місці з показом розважальних програм або без них. Ця група охоплює: ресторан, ресторан – бар, кафе, кав'ярню, кафе – бар, кафе – пекарню, чайний салон; кафетерій; закусочну; шинок.

- Продаж напоїв і блюд до них, як правило, призначених для споживання на місці, з показом розважальних програм або без них. Ця група охоплює: бар, нічний клуб, пивний зал.

- Продаж блюд і напоїв для споживачів, об'єднаних за професійними ознаками. До цієї групи належать їдальні та буфети.

- Доставка блюд, приготовлених централізовано, для споживання в інших місцях. Ця група охоплює: фабрику -заготовочну, фабрику – кухню; ресторани за спеціальним замовленням (catering).

Загальні вимоги до установ ресторанного господарства визначаються за такими основними характеристиками:

- місце розташування установи й стан прилеглої території;
- вид, тип і особливості будівлі;
- комфортність, зовнішній і внутрішній дизайн приміщення;
- рівень оснащення закладу встаткуванням, меблями, посудом, столовими приладами, білизною;

- процес обслуговування;
- асортименти продукції й вимоги до оформлення меню, преїскуранта й карти вин;

- освітньо-кваліфікаційний рівень персоналу;
- номенклатура додаткових послуг.

Для розвитку рекреації велике значення мають *транспортні ресурси*, до яких належать мережа шляхів сполучення, транспортні підприємства та їх рухомий склад. Транспортна мережа об'єднує залізниці, автомобільні шляхи, морський, річковий, авіаційний види транспорту. Транспорт як ресурс для розвитку рекреаційної діяльності можна розглядати з декількох позицій:

- по-перше, розвинута транспортна мережа дозволяє дістатися до необхідних рекреантові рекреаційних об'єктів. Нерозвиненість шляхів сполучення, їх низька якість робить незручним, а іноді унеможливорює користування рекреаційними ресурсами;

- по-друге, як невід'ємну складову обслуговування при туристичних подорожах. Транспортне забезпечення входить до основного комплексу послуг, що включають до складу туристського продукту, на нього припадає значна частина вартості туру (в залежності від тривалості та дальності подорожі вона коливається від 20 до 60%). Під транспортним перевезенням розуміють доставку туристів від місця постійного проживання до місця призначення та у зворотному напрямі, трансфер, транспортне

обслуговування під час екскурсій і програмних заходів;

- по-третє, на основі використання різних видів транспорту сформувалися окремі види рекреаційних занять та різновиди туризму, наприклад, залізничний, круїзний, в яких транспортні засоби одночасно виступають засобами розміщення туристів.

Перевезення рекреантів і туристів здійснюються як регулярними рейсами, так і спеціально організованими на замовлення туристських підприємств – чартерними рейсами. При здійсненні короткочасного відпочинку та відпочинку наприкінці тижня рекреанти здебільшого користуються автомобільним (автобусним і власними автомобілями) та приміським залізничним транспортом. При здійсненні туристських подорожей використовуються всі види транспорту.

Туристське підприємство – це самостійний господарюючий статутний суб'єкт, який має права юридичної особи, здійснює комерційну та науково – дослідну діяльність з метою отримання прибутку. Основною функцією туристських підприємств як складової туристської індустрії є виробництво (комплектування), надання та реалізація туристського продукту.

Під туристським продуктом розуміють комплекс послуг, який отримує турист під час подорожі. Згідно з Законом України «Про туризм» *турпродукт*

– це попередньо розроблений комплекс туристських послуг, який поєднує не менш ніж дві таких послуги, що пропонуються для реалізації або реалізуються за певною ціною, до складу якого входять послуги з перевезення, послуги розміщення та інші туристські послуги, не пов'язані з перевезенням і розміщенням (послуги з організації відвідування об'єктів культури, відпочинку, розваг, реалізації сувенірної продукції тощо).

Можливий перелік видів послуг, що входить до турпродукту достатньо широкий: транспортні послуги; розміщення в різних за рівнем, типом та містом розташування готелях; харчування, екскурсії; досугово-розважальні послуги; спортивні послуги; курортні послуги; візові послуги; послуги страхування, послуги гідів-перекладачів, послуги побутового обслуговування та ін.

За змістом та характером своєї основної діяльності туристські підприємства є своєрідним посередниками між споживачами (туристами) та виробниками окремих туристських послуг (засобами розміщення, транспортними організаціями, підприємствами ресторанного господарства, екскурсійними підприємствами та ін.).

На практиці за функціональною ознакою виділяють такі типи комерційних туристських підприємств, які функціонують і розвиваються за власні фінансові кошти, за рахунок отримання прибутку: туроператори, турагенти. Ці підприємства функціонують у різних організаційно-правових формах, на різних сегментах ринку туристських послуг (в'їзний туризм, виїзний туризм, внутрішній туризм).

Туристські оператори – юридичні особи, створені згідно із законодавством України, для яких виключною діяльністю є організація та забезпечення створення туристського продукту, реалізація та надання туристських послуг, а також посередницька діяльність із надання характерних та супутніх послуг і які в установленому порядку отримали ліцензію на туроператорську діяльність.

Туроператор є свого роду оптовим підприємством, продукти якого реалізуються через мережу роздрібних турагенцій.

Туристські агенти – юридичні особи, створені згідно із законодавством України, а також фізичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності, які здійснюють посередницьку діяльність з реалізації

туристського продукту туроператорів та туристських послуг інших суб'єктів туристської діяльності, а також посередницьку діяльність щодо реалізації характерних та супутніх послуг.

Туристські агентства – підприємства, що займаються роздрібною реалізацією турпродуктів, створених туроператорами, та окремих туристських послуг (транспортних, екскурсійних та інших). Основними функціями турагентств є надання туристських послуг, інформування клієнта, надання консультацій щодо мети подорожі та організації подорожі.

Екскурсійні підприємства – це комерційні підприємства, основною метою діяльністю яких є організація екскурсійної діяльності для широких верств населення. Під організованою екскурсійною діяльністю розуміється діяльність з організації ознайомлення туристів і екскурсантів з екскурсійними об'єктами без надання послуг розміщення (нічлігу). Основним продуктом екскурсійних підприємств є екскурсія. В широкому розумінні екскурсія – це цілеспрямований та запрограмований наочний процес пізнання особистістю оточуючого світу, побудований на поєднанні зорових, слухових та інших вражень, який проходить під керівництвом кваліфікованого фахівця – екскурсовода.

Екскурсія як вид послуг – рекреаційна послуга тривалістю до 24 годин у супроводі екскурсовода за заздалегідь затвердженим маршрутом для забезпечення задоволення духовних, естетичних, інформаційних потреб споживачів. Екскурсійні підприємства розробляють, організовують та проводять екскурсії. Надаватися можуть як окремі екскурсії, так і стандартизовані екскурсійні програми (цикли екскурсій). Головні функції екскурсії – організація змістовного дозвілля, розширення кругозору і формування інтересів особистості, надання інформації та пропаганда наукових знань цілком збігаються з функціями рекреаційної діяльності.

Розваги активні і пасивні, організовані і самодіяльні є невід'ємною частиною рекреаційної діяльності людини, відповідно підприємства і об'єкти, на яких ці потреби можуть бути реалізовані, становлять частину соціально-економічних рекреаційних ресурсів. *Підприємства сфери дозвілля та розваг*

являють собою дуже ємну категорію різномірних підприємств, основною метою діяльності яких є задоволення потреб рекреантів у організації розваг і змістовного проведення відпочинку у вільний час. До таких підприємств належать: клуби, дискотеки, культурно-розважальні центри, ігрові центри, парки відпочинку, тематичні парки, парки атракціонів, аквапарки, клуби за інтересами (наприклад, танцювальні, військово-історичні, професійні і ін.), заклади спортивно – оздоровчого спрямування – ковзанки, стадіони, басейни, спортивні клуби, боулінг

– центри, тенісні корти, гольф-поля, лижні центри. Деякі дослідники виділяють шопінг, як один з видів сучасних розваг.

Оцінка соціально-економічних рекреаційних ресурсів проводиться на основі якісних, кількісних та економічних показників, які характеризують діяльність підприємств, що входять до складу рекреаційного господарства та суміжних галузей. Здебільшого проводиться збір статистичної інформації щодо діяльності засобів розміщення, туристських підприємств та туристських потоків, щодо України в цілому та її окремих адміністративно-територіальних одиниць.

Так, динаміку розвитку засобів розміщення в Україні на сьогоднішній день можна оцінити як позитивну. Зростає інтерес до готельного бізнесу з боку страхових, будівельних компаній, збільшується обсяг прямих іноземних інвестицій у розбудову

готелів, який становить понад 160 млн. дол. США і складає 1,0 % від загального обсягу прямих інвестицій в економіку України. У містах – мільйонерах і туристичних центрах один за одним будуються нові та реконструюються існуючі готелі. Базу розміщення на даний момент складають понад 1,2 тис. підприємств готельного господарства. З них сертифікацію пройшли понад 80 % готельних підприємств в тому числі понад 30 % мають сертифікат на відповідність певному класу – зірки. Решта закладів розміщення отримали сертифікат за вимогами безпеки. Загальна кількість номерів перевищує 52 тис., а кількість місць становить понад 106,0 тис. Проте коефіцієнт завантаженості номерного фонду має доволі низьке значення – 0,33. Доходи від діяльності підприємств розміщення в Україні становлять майже 1,5 млрд. грн., а середньооблікова чисельність штатних працівників перевищує 31 тис. осіб. Готельними підприємствами України щорічно обслуговується понад 4 млн. туристів, в тому числі близько 800 тис. іноземних громадян.

Наявна територіальна диференціація готельного господарства в розрізі адміністративних областей має незначні варіаційні відмінності, хоча помітною залишається значна диспропорція між міською та сільською місцевістю. Високим рівнем розвитку готельної мережі вирізняються м. Київ, АР Крим (міста Південного узбережжя та Севастополь), Одеська, Закарпатська області. Найнижчі показники мають Кіровоградська та Луганська області.

Мережа санаторно-курортних і оздоровчих закладів в Україні налічує понад 3 тис. підприємств. До мережі входять санаторії (14,9%), санаторії-профілакторії (11,7%), пансіонати з лікуванням (2,1%), бальнеологічні та грязьові лікарні (0,2%), курортні поліклініки (0,1%), будинки, пансіонати та бази відпочинку (70,5%), дитячі санаторні та оздоровчі заклади (2,2% від загальної кількості санаторно-курортних установ). Загальна місткість закладів становить понад 480 тис. місць. Протягом року в них оздоровлюється понад 3,5 млн. осіб (з них 11 % – іноземні громадяни), при цьому основну частку становлять особи, оздоровлені протягом тривалого часу (біля 90 %). Середньооблікова кількість працівників в санаторно-курортних і оздоровчих закладах становить 120 тис. осіб.

Санаторна база значно рівномірніше розподілена територією країни. Найбільше закладів санаторного типу сконцентровано у Криму, Донецькій, Одеській та Дніпропетровській, а найменше у Чернівецькій та Тернопільській областях. Найбільшою популярністю користуються санаторні заклади Криму, Одеської та Львівської областей. Нині в Україні діє 45 курортів загальнодержавного та міжнародного і 13 курортів місцевого значення, де функціонує 544 санаторії та пансіонати з лікуванням, загальною одноразовою чисельністю понад 150 тисяч місць. Існує також перелік з 265 територій, зарезервованих для організації зон лікування, відпочинку та туризму.

Більшість оздоровчих закладів становлять різноманітні заклади відпочинку переважно сезонної дії, розраховані на тривалий відпочинок протягом відпустки, але за кількістю оздоровлених (34 %) вони поступаються санаторіям (39%), які працюють цілорічно. Найбільша кількість рекреантів оздоровлюється на базах відпочинку в Криму, Донецькій, Миколаївській, Запорізькій, Київській, Одеській та Херсонській областях.

Спеціалізована мережа дитячих санаторних закладів (місткістю 26,1 тис. ліжок з можливістю розгортання в місяць максимального завантаження до 35 тис. ліжок) становить 38,5% від загальної чисельності санаторіїв і розрахована переважно на тривале лікування та оздоровлення дітей різного віку. Щорічно в санаторіях оздоровлюється понад 220 тис. дітей і більшість з них в санаторіях Криму, Одеської, Київської та Житомирської областей. Ще понад 55 тис. дітей щорічно проходять профілактично-

санаторне лікування у позаміських санаторно- оздоровчих закладах, яких найбільше у Криму, Київській, Одеській, Донецькій та Рівненській областях.

В Україні дуже розвинена мережа дитячих оздоровчих закладів (таборів), більшість з яких функціонують під час літнього сезону, їх кількість поступово зростає і становить зараз понад 18 тис., одноразова кількість місць – 225 тис., загальна кількість дітей, оздоровлених впродовж літнього періоду – понад 2 млн. Найбільша кількість місць і відповідно найбільша кількість оздоровлених в дитячих оздоровчих таборах спостерігається в АР Крим, Дніпропетровський, Донецький, Запорізький, Луганський, Одеський, Харківський та Херсонській областях.

За статистичними даними, отриманими згідно з рекомендаціями Всесвітньої туристської організації (UNWTO) та національною Методикою розрахунку обсягів туристичної діяльності, у 2008 році Україну відвідали 25,4 млн. іноземних туристів (приріст порівняно з 2007 р. становить 10 %); 15,5 млн. туристів з України подорожували за кордоном, що на 11 % більше, ніж у 2007р.

На українському туристичному ринку в 2008 р. туристичні послуг надавали 3880 ліцензіатів, з них: туроператорів – 1 733 і турагентів – 2147,

відповідно 45 % та 55 %. Найбільша кількість туристичних підприємств (частка у % від загальної кількості підприємств становить понад 5 %) працює в м. Києві, АР Крим, Харківській, Львівській, Донецькій та Дніпропетровській областях. Середньооблікова кількість працівників туроператорів та турагентів дорівнює 22,2 тис. осіб, що на 7 % більше, у порівнянні з 2007 року. Пріоритетними видами туристичної діяльності є виїзний та внутрішній туризм. В цілому по Україні на внутрішній туризм припадає 47 % туристів, обслуговуваних ліцензіатами, на виїзний туризм – 42 % та в'їзний – 11 %. Ця тенденція продовжується з 2005 р. У 2003-2004 рр. турфірми України віддавали перевагу в'їзному туризму, який за чисельністю потоку перевищував виїзний туризм. Всього протягом року туристичними підприємствами обслуговано 3,7 млн. туристів та 1,7 млн. екскурсантів. По кількості обслугованих в'їзних туристів перші місця в рейтингу займають м. Київ, АР Крим, м. Севастополь, Одеська та Запорізька області, найменші показники у Тернопільської, Сумської, Луганської, Київської та Житомирської області. За кількістю обслугованих виїзних туристів лідерами є м. Київ, Донецька, Харківська, Львівська і Одеська області, найнижчі показники у Черкаській, Тернопільської, Київської та Житомирської областях. За кількістю обслугованих внутрішніх туристів відзначаються м. Київ, Івано-Франківська область, АР Крим, а найнижчі значення зафіксовані в Сумській, Житомирській, Київській областях. За кількістю екскурсантів перші місця в рейтингу посідають АР Крим, м. Київ, м. Севастополь, Львівська і Запорізька області, найменша кількість екскурсантів у Миколаївській, Херсонській, Житомирській та Київській областях.

За обсягом наданих послуг, який становив 5,2 млрд. грн. найбільшими показниками відрізняються м. Київ (57 %), АР Крим (11,6 %), Донецька область (5,2 %), найменшими – Вінницька, Сумська і Житомирська області (по 0,2 %).

Завдяки своєму географічному положенню Україна володіє значними транзитними якостями території, що сприяє її розвитку через будівництво комунікаційних транспортних коридорів, можливостей переміщення вантажів, людей, капіталів, інформації, можливостей здійснення широкомасштабних економічних, в тому числі туристичних, зв'язків. Україна займає вигідне транспортно-географічне положення, на її території розвинуті всі види сучасного транспорту. Через Україну проходить дев'ять

залізниць, держава має розгалужену мережу автомобільних магістралей, що з'єднують Росію з країнами Європи, на основі яких діють 6 міжнародних транспортних коридорів. Через практично незамерзаючі порти Чорного та Азовського моря здійснюються водотранспортні зв'язки з багатьма країнами, які активно використовуються з метою розвитку туризму. При цьому відстань до багатьох країн незначна: морем від Одеси до Констанци (Румунія), наприклад, – 180 км, від Одеси до Варни (Болгарія) – 340 км, від Одеси до Стамбула (Турецька Республіка) – 630 км. Для організації річкового круїзного туризму використовуються Дунай і Дніпро. Останніми роками активно розвиваються авіаційні чартерні перевезення туристів в масових напрямках на більш віддалені відстані.

Для більш інтенсивного використання вигідного транспортного потенціалу

України для цілей туризму розроблена Програма розбудови туристичної інфраструктури за напрямками національної мережі міжнародних транспортних коридорів та основних транспортних магістралей.

Центральним органом виконавчої влади, який регулює діяльність у сфері туризму в нашій державі є Державне агентство України з туризму та курортів (Держтуризмкурорт України), діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Віце-прем'єр-міністра України – Міністра інфраструктури України, входить

до системи органів виконавчої влади і забезпечує реалізацію державної політики у сфері туризму та курортів, міжнародного співробітництва, виставкової діяльності, збереження, охорони, популяризації, належного обліку і використання, створення соціально необхідного комплексу закладів і об'єктів в галузі туризму, курортів, визначає перспективи і напрями їх розвитку та ін.

В Україні діє понад 50 вищих навчальних закладів різного рівня акредитації та форм власності, які займаються як вузькоспеціалізованою підготовкою кадрів для цілей туризму, готельно-ресторанної справи та соціально-культурної сфери, так і в напрямках підготовки: менеджмент, економіка, географічні і спортивні спеціальності. Головними центрами підготовки є Київ, Харків, АР Крим. Слід зазначити, що вищі навчальні заклади окрім підготовки фахівців, ведуть активну науково-дослідну та методичну роботу у даній галузі. Крім того, в Україні створений і працює Науковий центр розвитку туризму (НЦРТ), яким розроблено Стратегію сталого розвитку туризму і курортів України, метою якої є забезпечення розвитку в'їзного та внутрішнього туризму, а також екскурсійної діяльності, впровадження та належне ведення державного реєстру туристських ресурсів, раціональне використання туристських ресурсів і туристського районування. Впровадження Стратегії має створити сприятливі передумови для концентрації наявних організаційно-фінансових, матеріально-технічних та інших ресурсів держави на розв'язанні найгостріших проблем сфери туризму, розвитку найцінніших туристських ресурсів, забезпеченні захисту економічних інтересів держави від реальних та потенційних загроз у сфері туризму на внутрішньому та міжнародному туристських ринках.

Запитання для самоперевірки

1. Порівняйте поняття «потенціал» і «ресурси». Зробіть висновок.
2. З якою метою оцінюється рекреаційний потенціал територій?
3. З чого складається рекреаційний потенціал територій?
4. Дайте визначення поняття «рекреаційні умови».
5. Дайте визначення поняття «природні рекреаційні ресурси». Яким критеріям

вони повинні відповідати?

6. Що належить до культурно-історичних ресурсів? Чим відрізняються матеріальні ресурси від духовних?
7. Що належить до соціально-економічних рекреаційних ресурсів?
8. Схарактеризуйте найважливіші особливості рекреаційних ресурсів
9. Яке місце в рейтингу країн за бізнес-потенціалом у туризмі посідає Україна?
10. Які внутрішні й зовнішні чинники впливають на розвиток рекреації і туризму в Україні?
11. Які регіональні диспропорції характерні для рекреаційно-туристичного потенціалу України та його використання?
12. Які проблеми насамперед має розв'язати Україна для забезпечення розвитку її курортно-рекреаційної сфери?
13. Які світові тенденції доцільно враховувати в плануванні розвитку національного туризму?
14. Які фактори впливають на визначення поняття «рекреаційні ресурси»?
15. Які є види класифікацій рекреаційних ресурсів? На які групи поділяються рекреаційні ресурси в кожній з них?
16. Дайте визначення природним рекреаційним ресурсам.
17. Перелічіть категорії об'єктів природно-заповідного фонду, які можуть бути використані з метою організації рекреаційної діяльності.
18. Охарактеризуйте розвиток первинних рекреаційних підприємств на Україні.

Тема 5. Рекреаційне природокористування і охорона природи

План

1. *Сутність і функціональна модель рекреаційного природокористування*
2. *Охорона природи як одна з функцій рекреаційного природокористування*
3. *Рекреаційне зонування - с/р*
4. *Рекреаційне навантаження – с/р*
5. *Рекреаційна ємність – с/р*

5.1

Сутність і функціональна модель рекреаційного природокористування

Природокористування – це основна форма взаємодії суспільства і природного середовища, яка реалізується через систему заходів, спрямованих на освоєння, використання, перетворення, відновлення і охорону природних ресурсів, і відображає зв'язки між виробництвом, населенням та оточуючим середовищем. В процесі рекреації природа виступає одним з провідних факторів відпочинку і оздоровлення, відновлення фізичних і нервово-психічних сил людини. Історична закономірність взаємодії суспільства і природи проявляється в розширенні впливу людини на природу при зростанні темпів економічного розвитку й усвідомленні необхідності збереження природного середовища як основи існування людства.

Природокористування являє собою виробничо-наукову діяльність людини, що спрямована на комплексне вивчення, освоєння, використання, перетворення, відновлення та охорону природного середовища.

На відміну від інших, усталених видів природокористування, рекреаційне природокористування відзначається рядом специфічних особливостей. По-перше, рекреаційне господарство в значною мірою орієнтоване на використання природних ресурсів і на відміну від більшості інших галузей господарства, продукція яких транспортується до споживача, для отримання рекреаційних послуг споживач повинен дістатися до місця знаходження рекреаційних ресурсів, що викликає значні міграційні потоки. Відповідно споживання рекреаційних ресурсів відбувається в місці їх локалізації і не супроводжується їх вилученням з природного середовища. По – друге, природні ресурси є провідним фактором, який визначає рекреаційне використання території: від того, яким набором природних ресурсів володіє

територія, залежить організація видів і форм рекреаційної діяльності. По-третє, на долю рекреації припадає провідна роль у використанні природних комплексів та їх елементів, які раніше не були задіяні у господарському обігу (гірські території, особливі ландшафти, печери і порожнини, гейзери, водоспади, підводний світ).

По- четверте, рекреація – це багатоцільовий вид природокористування. Задовольняючи вимоги різних груп рекреантів, рекреація висуває різні вимоги до природних комплексів і оптимально взаємодіє з іншими видами природокористування. Узагальнюючи специфічні особливості рекреаційного природокористування, можна говорити про комплексність, повсюдність, додатковість, які йому притаманні.

Спираючись на визначення поняття природокористування, **рекреаційне природокористування**, у більш загальному визначенні даного поняття, виступає як раціональне використання природних ресурсів для задоволення рекреаційних потреб людини. Воно являє собою цілісний процес, що поєднує в собі організацію рекреаційної діяльності на основі використання природних ресурсів і умов, задоволення рекреаційних потреб населення і попередження негативних змін у довкіллі під впливом рекреаційної

діяльності. Рекреаційне природокористування має певні регіональні особливості і має розглядатися у контексті регіональної господарської діяльності.

Рекреаційне природокористування реалізується через комплекс заходів, пов'язаних із використанням природних ресурсів з метою оздоровлення людини, відновлення її фізичного та психологічного самопочуття, розширення екологічного і культурного світогляду.

Головним завданням рекреаційного природокористування на сьогодні повинно виступати вивчення структури, динаміки та прогноз розвитку ландшафтів, як природних, так і культурних, у відповідності до інтересів рекреантів. Рекреаційне природокористування є складовою частиною загальної системи природокористування, яка заснована на врахуванні соціально-економічних та екологічних законів.

Рекреаційне природокористування можна визначити як область теорії й практики, що пов'язана з пошуком оптимальних режимів використання природних ресурсів у рекреаційних цілях. При цьому функціональна модель рекреаційного природокористування концентрується навколо природного комплексу (рис. 6.1).

В даній моделі, природний комплекс, на відміну від базисної моделі ТРС, є центральною підсистемою. Стан природного комплексу вимірюється такими параметрами, як площа, ємність, навантаження (чол./га) і характеризується специфічними властивостями: стійкість, стабільність, атрактивність, надійність. Ця функціональна модель дозволяє не тільки систематизувати зв'язки та відносини, які існують між її підсистемами, але й використовувати їх в практичній діяльності, наприклад, при проектуванні та експлуатації рекреаційних об'єктів.

Зв'язки природного комплексу з іншими підсистемами в представленій моделі реалізуються через:

- управління технологічним впливом на природний комплекс з боку рекреаційних підприємств та рекреаційної інфраструктури, передбачає розробку екологічно ефективних технологій будівництва об'єктів інженерних мереж та комунікацій в рекреаційних зонах, впровадження екологічно – придатних технологій експлуатації засобів розміщення, транспорту, та ін., а також через правовий та господарський механізми регулювання;

правління рекреаційними впливами на природні комплекси передбачає удосконалення програм відпочинку рекреантів та розробку циклів рекреаційної діяльності в напрямку зростання їх екологічної ефективності (розвиток активних видів туризму, природничих екскурсій, екологічне виховання туристів та залучення їх до природоохоронних заходів під час відпочинку), рекреаційний благоустрій території, проведення функціонального зонування територій, вдосконалення організаційного, правового та економічного регулювання поведінки рекреантів;

- управління побутовими антропогенними впливами на природний комплекс передбачає впровадження та удосконалення екологічно безпечних побутових технологій, зниження частки людської праці в обслуговуванні, розповсюдження технологій самообслуговування, підвищення рівня кваліфікаційних вимог та критеріїв відбору персоналу рекреаційних установ;
- управління виробничими впливами на природні комплекси й рекреаційні ресурси передбачає удосконалення та впровадження сучасних безвідходних технологій, оцінка та охорона природних рекреаційних ресурсів, раціональне територіальне планування, впровадження системи реального платного природокористування.

Рекреаційне природокористування має три основні функції (рис. 6.2). *Соціальна*

функція рекреаційного природокористування – це задоволення специфічних потреб населення у відпочинку, оздоровленні, спілкуванні з природою, що сприяє зміцненню фізичного і розумового здоров'я суспільства. *Економічна функція* полягає, головним чином, у відновленні робочої сили. Завдяки рекреації підвищується працездатність, збільшується фонд робочого часу, що сприяє зростанню продуктивності праці. До економічної функції належать також розширення сфери застосування праці й прискорений розвиток соціальної і виробничої інфраструктури на територіях інтенсивного рекреаційного природокористування. *Природоохоронна функція* полягає в попередженні деградації природних рекреаційних комплексів під впливом антропогенної діяльності, в тому числі і рекреаційної.

СОЦІАЛЬНА
ЕКОНОМІЧНА

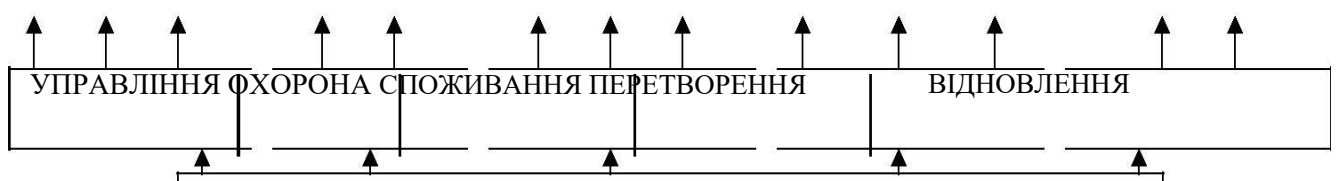
ПРИРОДООХОРОННА

Рис. 6.2 Основні функції рекреаційного природокористування

Природні рекреаційні ресурси – незамінна умова розвитку рекреації. Тому раціональне їх використання, відновлення та охорона є одним з важливих завдань. Основні підсистеми і напрями удосконалення природно-ресурсної бази рекреації наведені на рис. 6.3. Виділення саме цих напрямів удосконалення природно-ресурсної бази рекреації є необхідною умовою як збереження, так і сталого розвитку галузі. Треба зауважити, що ці напрями мають впроваджуватись планомірно та послідовно, а їх ієрархічність є необхідною умовою для отримання найбільш оптимальних результатів.

Слід підкреслити, що рекреаційне природокористування викликає необхідність охорони і відновлення не тільки природних ресурсів, але і природних умов, які складають середовище існування людей.

НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ПРИРОДНО-РЕСУРСНОЇ БАЗИ РЕКРЕАЦІЇ

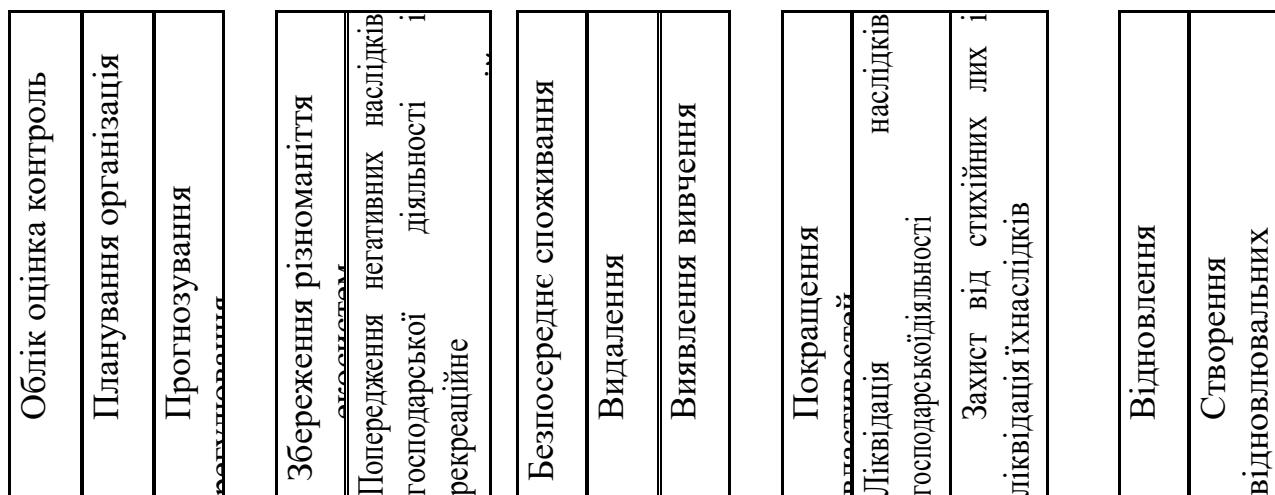

Рис. 6.3 Основні підсистеми і напрями удосконалення природно-ресурсної бази рекреації

5.2 Охорона природи як одна з функцій рекреаційного природокористування

Головна сутність охорони природи – турбота про те, щоб природа не втратила здатності самовідновлюватися; турбота про підтримку продуктивності й привабливості природи для наступних поколінь. Виходить, охорона природи і її використання не тільки не суперечать одна одній, але й тісно зв'язані між собою, як дві сторони одного явища. Охорона природи здійснюється, насамперед, для того, щоб можна було її використовувати.

Отже, природа охороняється не від людей, а для людей і різних галузей промисловості, сільського господарства, транспорту, рекреації. Завданнями охорони природи у сучасних умовах розвитку рекреаційної діяльності постають:

- Забезпечення раціонального господарського використання ресурсів, оскільки рекреаційне господарство є ведучою галуззю сучасної економіки і так само, як і інші галузі промисловості є споживачем природних ресурсів, виступає однією з форм природокористування. Таким чином, охорона природи певною мірою здійснюється і для її раціонального використання в рекреації. Досягнення раціонального використання природних ресурсів в рекреації повинно ґрунтуватися на принципі стійкого розвитку, який пропагандує використовувати природні ресурси в обсязі, який не перевищує природної здатності їх відновлення або самовідтворення.

- Забезпечення запитів охорони здоров'я. Охорона природи для підтримки на необхідному рівні здорових природних умов існування людини викликана зростанням негативних впливів індустріалізації, ростом народонаселення і міст, небезпечним забрудненням навколишнього середовища. Нейтралізація цієї шкоди може йти у двох напрямках, не виключаючи один одного. Один шлях — усунення чи часткове зменшення негативних факторів цивілізації, що вимагає значних капіталовкладень через екологізацію виробничої діяльності. Другий шлях — періодичне оздоровлення організму людини під впливом природних ресурсів, що за своєю суттю співпадає з завданнями

рекреаційної діяльності.

- Охорона природи з метою пізнання навколишнього світу і розвитку науки – диктується зникненням ряду тваринних і рослинних видів, їхньою зміною під впливом людини, а також необхідністю більш поглибленого вивчення об'єктів природи. Вивчення природи необхідне й в освітніх інтересах, для задовольняння пізнавальних запитів, що також характерно для змісту рекреаційної діяльності.

- Задоволення духовних запитів людини в красотах природи, мальовничих ландшафтах, тиші лісу, гуркоті водоспаду, морському просторі, досконалих формах тварини чи рослини. Охорона природної краси є неодмінною умовою для здійснення рекреаційної діяльності. Вона неможлива без використання естетичних якостей природи і заспокійливої краси природного середовища.

- Виховання через відчуття власної причетності до долі усієї планети, власної відповідальності перед майбутніми поколіннями людей і боргу стосовно

«братів менших» — тваринного і рослинного світу. Охорона природи вчить комплексному, вдумливому підходу до оцінки «гарного» і «поганого»,

«шкідливого» і «корисного», розширює світогляд.

Таким чином, охорона природи переслідує різноманітні задачі. Виникла як один із засобів забезпечення людини предметами першої життєвої необхідності (продукти харчування, сировина для виробництва одягу, будівельний матеріал), розвитку рослинництва і тваринництва, охорона природи в наш час здійснюється значною мірою з метою забезпечення охорони здоров'я, задовольняння науково- пізнавальних, виховних та естетичних інтересів.

Цілком очевидно є зацікавленість рекреаційної галузі у збереженні навколишнього середовища. Рекреаційні вимоги до стану навколишнього середовища повністю співпадають з екологічними потребами кожної людини. Разом з тим масовий і неконтрольований розвиток рекреації останнім часом завдає відчутної шкоди природному середовищу. Загрозу для природи становлять, зокрема, розбудова туристсько-рекреаційних комплексів та супутньої інфраструктури; безпосередній вплив рекреантів, особливо неорганізованих (витоптування рослин, ущільнення ґрунту, пожежі тощо);

технологічні процеси в рекреаційній сфері (експлуатація та вичерпання рекреаційних ресурсів, їх забруднення, активізація несприятливих природних процесів і т. ін.); забезпечення побутових потреб обслуговуючого персоналу та рекреантів.

Подолання суперечностей між необхідністю задоволення зростаючих рекреаційних потреб населення та охорони природи обумовило появу і впровадження в системі природокористування інструментів охорони природи, які представлено на рис. 6.4

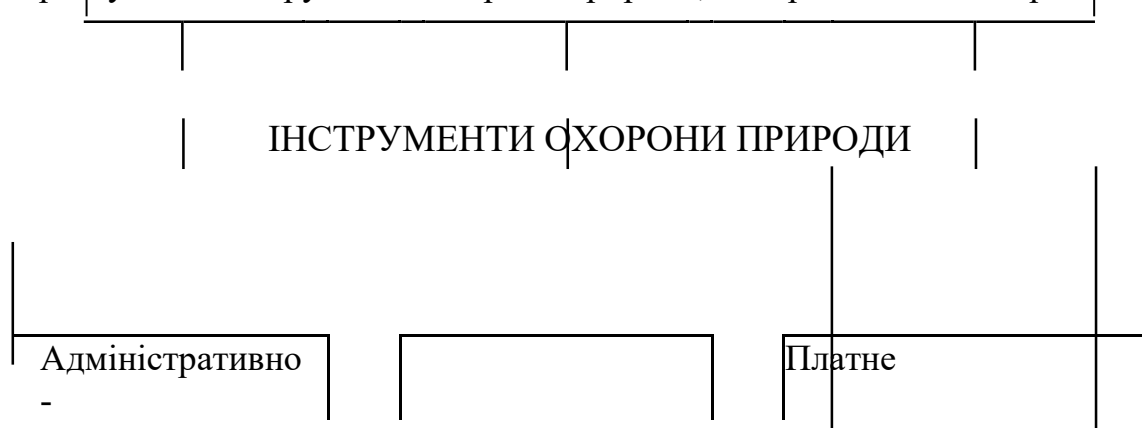

Рис. 6.4 Інструменти охорони природи в системі природокористування

Основою дії адміністративно правового механізму виступає впровадження системи обмежень природокористування, яке викликане ненормованим рекреаційним використанням ландшафтів, що часто призводить до порушення ґрунтового і рослинного покривів, погіршення умов проживання і безпосереднього винищення диких тварин, забруднення середовища, порушення зв'язків в біогеоценозах. Навіть при дуже помірних дозах рекреація приводить до суттєвих змін видового складу і чисельності рослин і тварин. Постійний вплив цього фактора спрощує структуру фітоценозу і біоценозу в цілому. В процесі змін, що відбуваються, зменшується різноманіття і кількість тварин. В кінцевому результаті, наприклад, в лісі, де систематично відпочивають люди, витоптується трав'яний покрив; спочатку рідшає, а потім повністю гине підлісок і підріст. Розрідження підліскового ярусу і порушення надґрунтового покриву різко знижують кормові ресурси і погіршують умови розмноження тварин і птахів.

Стихійне рекреаційне освоєння може призводити до повної втрати природними комплексами їх лікувальних, оздоровчих пізнавальних, естетичних чи інших, цінних з точки зору рекреації, властивостей. Ці процеси мають назву рекреаційної дигресії.

Багато вітчизняних і зарубіжних дослідників вважають основним індикатором стійкості природного комплексу кількісну і якісну зміну трав'яного покриву та ущільнення ґрунту. На основі даного критерію виділено 5 стадій дигресії природних комплексів:

1. Корінні незмінні – діяльність людини не внесла в лісовий комплекс ніяких помітних змін.
2. Мало змінні – рекреаційний вплив людини виявляється у встановленні розрідженої мережі стежок, у появі серед трав'янистих рослин деяких світлолюбних видів, у початковій фазі руйнування підстилки.
3. Помірно змінні – стежкова мережа порівняно густа, у трав'янистому покриві переважають світлолюбні види, починають з'являтися й лугові трави, потужність підстилки зменшується, на позастежкових ділянках поновлення лісу усе ще задовільне.
4. Сильно змінні – густа мережа стежок, у складі трав'янистого покриву кількість характерних лісових видів незначна, життєздатного підліску молодого віку (до 5-7 років) фактично не має, підстилка зустрічається фрагментарно навколо стовбурів дерев.

5. Дигресія – повна відсутність підстилки й підліску, окремими екземплярами на вибитій площі представлені бур'янисті й однолітні види трав.

Границя стійкості природного комплексу, тобто межа, після якої настають незворотні зміни, проходить між третьою і четвертою стадіями. Отже за гранично припустиме приймається те навантаження, що відповідає третій стадії дигресії. Незворотні зміни в природному комплексі починаються на четвертій стадії, а загроза загибелі лісових насаджень – на п'ятій стадії.

Таким чином, рекреаційна територія при неправильному її використанні досить швидко втрачає своє значення і стає малопридатною для відпочинку. Потік відпочиваючих направляється в інші місцевості, які також проходять весь цикл рекреаційної дигресії.

Інструментами регулювання чисельності відпочиваючих виступають:

- функціональне зонування рекреаційних територій;
- визначення, виходячи з фізико-географічних умов місцевості, допустимого рекреаційного навантаження;
- рекреаційний благоустрій території в тому числі, прокладка оптимальної мережі рекреаційних стежок;
- розробка і впровадження заходів спрямованих на корегування поведінки відпочиваючих у природних комплексах;
- раціональна просторово-територіальна організація рекреаційних закладів.

5.3

Рекреаційне зонування

Рекреаційне зонування – процес, в ході якого ідентифікуються ділянки територій з різним призначенням для рекреаційного використання, з відповідними режимами і інтенсивністю рекреаційної діяльності. Наприклад, для об'єктів ПЗФ, таких як НПП та РЛП виділяють такі функціональні зони:

- заповідна зона — призначена для охорони та відновлення найбільш цінних природних комплексів, режим якої визначається відповідно до вимог, встановлених для природних заповідників;
- зона регульованої рекреації — в її межах проводяться короткостроковий відпочинок та оздоровлення населення, огляд особливо мальовничих і пам'ятних місць; у цій зоні дозволяється влаштування та відповідне обладнання туристських маршрутів і екологічних стежок; тут забороняються рубки лісу головного користування, промислове рибальство й мисливство, інша діяльність, яка може негативно вплинути на стан природних комплексів та об'єктів заповідної зони;
- зона стаціонарної рекреації — призначена для розміщення готелів, мотелів, кемпінгів, інших об'єктів обслуговування відвідувачів парку;
- господарська зона — у її межах здійснюється господарська діяльність, спрямована на виконання покладених на парк завдань, знаходяться населені пункти, об'єкти комунального призначення парку, а також землі інших землевласників та землекористувачів, що входять до складу парку, на яких господарська діяльність здійснюється з дотриманням загальних вимог щодо охорони навколишнього природного середовища.

Для кожної з цих зон встановлюється диференційований режим щодо охорони, відтворення та використання їх природних ресурсів.

5.4

Рекреаційне навантаження

Рекреаційне навантаження — це показник безпосереднього впливу рекреантів та функціонування рекреаційного господарства на природні комплекси. Воно обчислюється за кількістю рекреантів, які відвідали певну ділянку природного комплексу за одиницю часу. Розрізняють критичне (що викликає незворотні зміни у природному комплексі) і гранично-допустиме (що визначається тією кількістю рекреантів, яка не призводить до незворотних змін у природному комплексі) навантаження.

Незважаючи на складність розрахунків, наукою напрацьований досить значний, хоча й до певної міри суперечливий, матеріал пов'язаний з методикою визначення нормативів рекреаційного навантаження на природні комплекси.

Існує кілька методик визначення рекреаційного навантаження на певну територію, хоча жодна з них не має нормативного характеру. Норми рекреаційного навантаження не мають достатньої чіткості навіть для одного й того самого типу ландшафту. Це пов'язано з тим, що стійкість природних комплексів залежить від багатьох взаємопов'язаних природних чинників, сезону, видів рекреаційної діяльності. Тому достовірні дані стосовно критеріїв і показників припустимих навантажень на ту чи іншу територію можна отримати на основі екологічних (стійкість природного комплексу до рекреаційних навантажень), фізичних (безпосередні фізичні вимоги до природного комплексу), психофізіологічних (вимоги до психофізіологічного комфорту відпочиваючих), порівняльно-аналітичних (аналогія з більш детально вивченими функціональними структурами) та експериментальних методів.

Для прикладу наведемо розраховані показники рекреаційного навантаження найбільш поширених нормативів, зібраних на основі різних інформаційних джерел:

- Надмірно сухі сосняки (сосновий сухий бір) – 0,5-0,1 чол./га;
- Сухі хвойні ліси – 1-2 чол./га;
- Сухі мішані та листяні ліси – 2-3 чол./га;
- Зволожені ліси (широколистяний вологий ліс) – 3-5 чол./га;
- Сухі луки – 10-20 чол./га;
- Луки нормального зволоження – 20-50 чол./га;
- Акваторії для купання: поверхня води при глибині до 1,5 м при проточних водоймах – 1000-2000 чол./га; при непроточних водоймах – 500-1000 чол./га; акваторія для купання в морі та річках — 300-500 чол./га (окремі джерела — 2 тис. чол./га, максимальне рекреаційне навантаження на прибережні акваторії завширшки до 50 м становить 1100 чол./га);
- Розміри території річкових і озерних пляжів треба приймати не менш 8 м^2 на одного відвідувача, довжину берегової смуги 0,25 м, площу акваторіальної зони – 5 м^2 , інші джерела – пляжі завширшки до 100 м – 1050 чол./га;
- Акваторії для організації катання на човнах (2 особи на човні): гребні суда – 2-5 чол./га; парусні суда – 1-2 чол./га; моторні суда – 0,5-1,0 чол./га;
- Зона розбивки палаток (3 особи на палатку): прибережні табори – 300 чол./км; глибинні табори – 300 чол./га; території рекреаційної забудови – 50-200 чол./га;
- Прибережна акваторія для рибної ловлі – 10-20 чол./га;
- Приміські зони відпочинку, ігрові майданчики — $80 \text{ м}^2 / \text{чол.}$;

Кожний окремий ресурс – це елемент цілісного природного комплексу. Розрахунки рекреаційного навантаження на кожний з видів ресурсів в сумі дають можливість визначити показник рекреаційної ємності території

Під **рекреаційної ємністю** розуміють число осіб (рекреантів), які без істотного збитку для природного комплексу можуть знаходитися на певній території за одиницю часу.

Суміжними поняттями рекреаційна ємність території, ϵ – природний рекреаційний потенціал, природна продуктивна спроможність природного комплексу.

В. Ханбековою запропоновано визначати рекреаційну ємність як суму припустимих навантажень окремих рекреаційних зон, див. формулу 6.1

$$E_{\text{р}} = \sum N_i S_i \quad (5.1)$$

де: N_i — припустиме рекреаційне навантаження на i -ту зону, яке призводить до 2-ї або початку 3-ї стадії дигресії; люд.-дн./га;

S_i — площа i -тої ділянки у прийнятій системі зонування рекреаційних навантажень, га.

За М.М. Блага, продуктивна спроможність рекреаційних ресурсів залежить від об'єктивних і суб'єктивних факторів. Найважливішими з них є кількісні і якісні можливості використання самих ресурсів. Та чи інша територія спроможна, виходячи з наявних запасів рекреаційних ресурсів, надати рекреаційні послуги певній кількості осіб. Іншими словами, вона має певну пропускну спроможність, яка відповідає можливостям окремих її рекреаційних ресурсів, кожний з яких займає певну площу. Визначивши площу, обсяг, а також період експлуатації кожного з ресурсів, визначають сумарний природно-рекреаційний потенціал (ПРП) всієї території.

ПРП окремих видів рекреаційних ресурсів підраховується за формулою

6.2:

$$\text{ПРП}_i = S_i \cdot \epsilon_i \cdot T_i \quad (5.2)$$

де, ПРП_i – ПРП i -го ресурсу, люд./год

S_i – площа, (обсяг), i -го ресурсу, га (м^3 , часах)

ϵ_i – ємність i -го ресурсу, люд/добу (люд / $\text{м}^3 \cdot \text{добу}$, люд./час·добу)

T_i – період експлуатації i -го ресурсу, днів/рік.

Сумарний ПРП території обчислюється за формулою 6.3:

$$\text{ПРП} = \sum_{i=1}^n S_i \cdot \epsilon_i \cdot T_i \quad (5.3)$$

З цієї формули видно, що при визначенні ПРП території за основу беруть сумарний потенціал окремих природних рекреаційних ресурсів.

Рекреаційна ємність території значною мірою залежатиме від рівня підготовленості рекреаційних ресурсів до їх використання з метою відпочинку (ступінь благоустрою), та характером рекреаційного процесу (організований чи неорганізований).

При необлаштованості територій, непідготовленості рекреаційних ресурсів до використання, стихійності рекреаційного процесу, допустимі рекреаційні навантаження, і відповідно рекреаційна ємність буде порівняно невеликою, але вона може бути значно підвищена за умови благоустрою і організації рекреаційного процесу і розраховуватиметься як прогнозована рекреаційна ємність. За умови благоустрою ємність території може бути підвищена в декілька разів у порівнянні з природною ємністю природного комплексу.

Обчислення ємності природного комплексу вимагає врахування не лише тривалості перебування рекреантів в даній місцевості, міри їх організованості, благоустрою території, а й психофізіологічної комфортності, що визначається можливістю одночасного проведення в межах даної території будь-яких рекреаційних занять певним числом людей без шкоди для їх психофізіологічного комфорту, забезпеченні основних гігієнічних потреб та з урахуванням збереження натуральної природи. Так, наприклад, показники психофізіологічної комфортності для рекреаційних лісів – 0,5 -1,0 чол./га; для водоймищ 0,005 – 1,0 чол./га; для катання на човнах: моторні суда – 0,05 – 1,0, парусні суда – 0,1-0,2, гребні суда – 0,2-0,5 чол./га; для купальних акваторій до глибини 1,5 м – 200-500 чол./га; пляжі – 100-2000 чол./га (при цьому площа водного дзеркала для пляжів за санітарними нормами повинна становити 5 м² на одного відпочиваючого при проточних водоймах і 10-15 м² при непроточних, а площа відкритої берегової смуги 5-10 м² на одного відпочиваючого або 0,5 погонних метрів при ширині пляжу 15 м; для морських пляжів норма становить 5-10 м² берега і 5-20 м² акваторії).

Розробка і впровадження заходів, спрямованих на корегування поведінки відпочиваючих у природних комплексах, базується на засадах здійснення різноманітних навчально-виховних заходів: масово-роз'яснювальна й пропагандистська робота, виховання й придбання через туризм і екскурсії природоохоронних знань, навичок і вмінь. У комплексі навчально-виховних заходів виділяється 4 види: інформаційні, навчальні, виховні й пропагандистські.

Наприклад, для усвідомлення туристом правильної поведінки в природному середовищі, Міжнародною організацією екотуризму (TIES) розроблено десять заповідей екотуриста:

- 1) пам'ятати про уразливість Землі;
- 2) залишати тільки сліди, нести тільки фотографії;
- 3) пізнавати світ, у який потрапив: культуру народів, географію;
- 4) поважати місцевих жителів;
- 5) не купувати вироби виробників, що піддають небезпеці навколишнє середовище;
- 6) завжди ходити тільки протоптаними стежками;
- 7) підтримувати програми захисту навколишнього середовища;
- 8) де можливо, використовувати методи збереження навколишнього середовища;
- 9) підтримувати (патрунувати) організації, що сприяють захисту природи;
- 10) подорожувати з фірмами, що підтримують принципи екотуризму.

Економічні інструменти охорони природи доповнюються адміністративно- правовими та полягають у виборі оптимального з можливих варіантів багатоцільового природокористування. Будь-який природний комплекс може бути використаний для різних цілей природокористування (руральне, урбанізоване, промислове), для

знаходження оптимального варіанту застосовують методи економічної оцінки.

Іншим інструментом охорони природи виступає платне природокористування, засноване на платі за використання природних ресурсів з метою рекреації, яке реалізується на двох рівнях: перший – рівень рекреаційних підприємств, які здійснюють відрахування за користування природними рекреаційними ресурсами та другий – споживачі, які сплачують за надання загальних та спеціальних рекреаційних послуг, які виробляються з використанням природних рекреаційних ресурсів та територій.

Наприклад, згідно з Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися бюджетними установами природно-заповідного фонду», оплата передбачена за такі послуги:

I. Послуги, які можуть надаватися установами природно-заповідного фонду згідно з їх функціональними повноваженнями:

1. Послуги, пов'язані із забезпеченням провадження рекреаційної діяльності на території установ природно-заповідного фонду: екскурсії маркірованими маршрутами, екологічними стежками, на виставки, до музеїв, еколого-просвітницьких центрів, засновниками яких є зазначені установи; екскурсії до карстових печер.

2. Організація та проведення освітньо-виховних і природоохоронних заходів.

3. Послуги, пов'язані з науково-дослідницькою діяльністю з охорони, відтворення та раціонального використання природних ресурсів, проведенням експертизи та лабораторних аналізів.

II. Послуги, які можуть надаватися установами природно-заповідного фонду у сфері господарської діяльності:

1. Послуги, пов'язані із створенням умов для організованого туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах, з додержанням режиму територій та об'єктів природно-заповідного фонду: короткостроковий відпочинок; любительське (спортивне) рибальство; прогулянки (подорожі) на велосипеді, на конях; полювання ті ін.

2. Фотопослуги, послуги з проведення громадянами та організаціями відео-, кіно- та телевізійних зйомок у межах територій, установ природно-заповідного фонду.

3. Перевезення туристів, відпочиваючих; користування автостоянками, пристанями (причалами), що належать установам природно-заповідного фонду.

4. Розміщення, проживання та харчування туристів, відпочиваючих.

5. Рекламно-видавнича діяльність та інші послуги.

Плата за надані послуги диференціюється в залежності від якісного і кількісного стану рекреаційних ресурсів, їх поширеності, цінності, унікальності, дефіцитності, ефективності, можливості відновлення, доступності, комплексності, продуктивності, вартості і частки витрат, пов'язаних з утриманням об'єкта.

Безумовно, що вплив відпочинку і туризму на екологічну ситуацію всіх регіонів світу зростає. Але завдяки стійкому зростанню обсягів прибутків і масштабу цієї діяльності, збільшенню інвестицій, залученню нових трудових ресурсів, розширенню спектра додаткових послуг, рекреаційне господарство отримує новий імпульс розвитку, що одночасно призводить до укріплення екологічної безпеки відвідуваних регіонів, оскільки безпечне в екологічному відношенні середовище вже давно стало одним з критеріїв вибору місця відпочинку. При раціональній організації, рекреаційна діяльність здатна забезпечити фінансову підтримку охороні природи та підвищити важливість тих природних об'єктів, які повинні зберегтися в первозданному вигляді. Наприклад, на межі природоохоронних, економічних та соціальних проблем виникла концепція екологічного

туризму як одного з важливих засобів стійкого розвитку природних територій.

Враховуючи масштаби розвитку рекреаційної діяльності, функції рекреаційного природокористування та, зокрема, охорони природи, основними напрямками природоохоронної діяльності в процесі рекреаційного використання ресурсів на сучасному етапі є:

- попередження деградації природних рекреаційних комплексів та їх компонентів під впливом антропогенної діяльності, в тому числі і рекреаційної;
- розробка норм рекреаційних навантажень, базових нормативів плати за надання загальних та спеціальних рекреаційних послуг;
- збереження нормального функціонування і максимальної різноманітності екосистем природних комплексів. При цьому важливо приділяти увагу охороні не лише власне рекреаційних територій, але й навколишніх місцевостей, оскільки рекреація та екологічно шкідливе середовище несумісні;
- збільшення капіталовкладень в охорону природи і удосконалення моніторингу якості навколишнього природного середовища і використання ресурсів;
- проведення роз'яснювальної та виховної роботи, формування екологічного світогляду населення.

Запитання для самоперевірки

1. В чому виявляється вплив рекреаційної діяльності на природне середовище?
2. Дайте визначення поняттю «рекреаційне природокористування».
3. Які специфічні особливості притаманні рекреаційному природокористуванню?
4. Накресліть схему функціональної моделі рекреаційного природокористування. Охарактеризуйте взаємозв'язки між її елементами. В чому полягають відмінності даної моделі від моделі ТРС?
5. Охарактеризуйте три основні функції рекреаційного природокористування.
6. Які напрями вдосконалення природно-ресурсної бази?
7. Які задачі охорони природи ? Як вони співвідносяться з завданнями рекреаційної діяльності?
8. Сутність поняття «рекреаційна дигресія», її стадії.
9. З якою метою проводиться функціональне зонування рекреаційних територій?
10. Який зміст поняття «рекреаційне навантаження», якими методами воно вимірюється?
11. В чому полягає зміст і як співвідносяться поняття «природний рекреаційний потенціал» і «рекреаційна ємність»?
12. В чому полягають економічні інструменти охорони природи?
13. На яких рівнях здійснюється платне рекреаційне природокористування?
14. Назвіть основні напрями природоохоронної діяльності в процесі рекреаційного використання ресурсів на сучасному етапі

Тема 6. Характеристика туристичних районів світу

План

- 1. Особливості міжнародних рекреаційних потоків*
- 2. Європа – провідний рекреаційний регіон світу*
- 3. Характеристика Американського рекреаційного регіону*
- 4. Характеристика Азіатсько-Тихоокеанського рекреаційного регіону*
- 5. Характеристика Африканського рекреаційного регіону*
- 6. Характеристика Близькосхідного рекреаційного регіону*

1. Особливості міжнародних рекреаційних потоків

Рекреаційні процеси здійснюються у світі вкрай нерівномірно, що пояснюється в першу чергу різними рівнями соціально-економічного розвитку країн і регіонів. У самому загальному вигляді територіальна нерівномірність відбиває різні рівні соціально-економічного розвитку Півночі й Півдня (Центра й Периферії світового господарства). Так, згідно даним UNWTO, на розвинені країни припадає більше 50 % всіх туристських прибуттів, але країни, що розвиваються, стрімко збільшують свою присутність на світовому туристському ринку.

Розвиток рекреації і туризму характеризується постійним географічним розширенням і урізноманітненням напрямків подорожей. В 1950 р. 15 найбільших за обсягами обслуговувань маршрутів — до 97% туристів — проходили в межах Західної Європи й Північної Америки. Наприкінці ХХ ст. тут зосереджувалося близько 80 % туристських потоків. А починаючи з 1990-х рр. до лідерів упевнено приєднався Азіатсько-Тихоокеанський регіон, частка якого перевищила 10 %, а темпи росту туристських потоків виявилися найвищими в світі. Зараз на три цих макрорегіони доводиться 88,8 % всіх світових туристських прибуттів (у тому числі на Європу – 52,2 %, на Америку – 16 %, АТР – 20,6 %) і 91,8 % всіх грошових надходжень від міжнародного туризму. Для всіх шести туристських макрорегіонів світу характерна позитивна тенденція збільшення туристських потоків.

Протягом останніх років близько 51 % міжнародних туристських подорожей здійснюється з метою відпочинку, дозвілля й рекреації, на поїздки з діловими й професійними цілями доводиться 15 %, а 27 % доводяться на специфічні цілі: відвідування знайомих і родичів, паломництво, лікування; 7 % – на інші цілі.

Важливою тенденцією розвитку світового туризму є значна доля внутрішньорегіональних подорожей. Найбільш потужні потоки виїзду в інші регіони формуються в країнах Європи, Північної й Південної Америки, Східної Азії й Тихоокеанського регіону. Південна Азія, Близький Схід, Африка значною мірою залежні від прибуттів з інших регіонів. Для Північної Америки й країн Карибського басейну головними напрямками є США, Мексика, Канада, Коста-Ріка й Домініканська Республіка, а найбільш потужні виїзні потоки формуються в США й Канаді.

Провідними країнами, що приймають рекреантів у Європі, є Франція, Іспанія, Італія, Великобританія, Російська Федерація, Німеччина, Австрія, Польща, Угорщина, Греція, Португалія, Швейцарія. В Азії туристи найбільш часто відвідують Китай, особливо Гонконг і Макао, Малайзію, Таїланд, Республіку Корея, Індонезію, Японію, Тайвань, В'єтнам, Індію. Багато рекреантів залучає Австралія, Нова Зеландія. Основні країни виїзду рекреантів зі Східної Азії й Тихоокеанського регіону – Японія, Китай, Австралія, Сінгапур і Республіка Корея.

Стають популярними й ростуть поїздки рекреантів у такі країни Середземномор'я,

як: Туреччина, Хорватія, Єгипет, Туніс і Марокко. Основними країнами формування виїзного туризму в Європі (разом із Середземномор'ям) є Німеччина, Великобританія, Франція, Італія, Нідерланди, Бельгія, Австрія, Швеція, Російська Федерація, Швейцарія й Іспанія.

На сьогодні сформувалися такі туристичні ринки: традиційні країни- монополісти (США, Франція, Іспанія, Італія, Великобританія, Австрія), нові регіони (Китай, Туреччина, Польща, Угорщина, Чехія, Хорватія, острівні країни), найбільш перспективні країни (Мексика, Малайзія, Таїланд, Тайвань, Гонконг) та країни-апліканти (Росія, Україна, Казахстан, Болгарія, Румунія, Саудівська Аравія, ОАЕ).

Серед найбільш характерних тенденцій світового рекреаційного процесу першого десятиліття ХХІ століття відзначаються:

- Уповільнення темпів росту туристського потоку;
- Велика конкуренція регіонів і країн, що бажають приймати рекреантів;
- Усвідомлення зростаючого впливу на туризм економічних, соціокультурних і пов'язаних з навколишнім середовищем факторів;
- Висока поінформованість споживача;
- Високі вимоги до якості туристських продуктів і послуг.

Докорінних змін зазнала й видова структура міжнародного ринку рекреації. Поряд із традиційними видами туризму (культурно-пізнавальний, лікувально- оздоровчий, релігійний) за останні два десятиліття широкого поширення набули неординарні та специфічні види (зелений, екологічний, екстремальний, сільський, дайвінг, гольф-туризм та інші).

Загальною тенденцією є поляризація туристських переваг: з одного боку, що характеризується з одного боку зміцненням позицій масового туризму в розвинених туристських країнах, а з іншого – збільшенням попиту на індивідуальний або спеціалізований туристський продукт.

За прогнозами UNWTO, наведеними у доповіді «Туризм – панорама 2020» (Tourism: 2020 Vision), високі стійкі темпи зростання економічних показників у сфері туризму збережуться й до 2020 року. У 2020 р. кількість міжнародних прибуттів складе 1,56 мільярда, з них 1,2 мільярди складуть внутрішньорегіональні поїздки й 0,4 мільярди складуть подорожі на далекі відстані (табл. 8.3). До 2020 р. найбільш популярними рекреаційними регіонами світу будуть залишатися Європа, Східна Азія й Тихоокеанський регіон та Америка. Число туристів, що прибувають в Африку може зрости до 75 млн., на Близький Схід – до 70 і в Південну Азію – до 20 млн.

Таблиця 8.1 Прогноз розподілу обсягів в'їзного туризму по регіонах світу (міжнародні туристські прибуття, млн. осіб)

Регіони світу	Базовий рік	Прогноз		Середньо-річний темп росту, %	Частка, %	
	1995	2010	2020	1995 – 2020	1995	2020
Увесь світ	565	1,006	1,561	4,1	100	100
Африка	20	47	77	5,5	3,6	5,0
Америк (Північна і Південн	109	190	282	3,9	19,3	18,1

a)						
Східна Азія Тихоокеанський регіон	81	195	397	6,5	14,4	25,4
Європа	338	527	717	3,0	59,8	45,9
Близький Схід	12	36	69	7,1	2,2	4,4
Південна Азія	4	11	19	6,2	0,7	1,2
Внутрішньорегіон альні прибутт я	464	791	1 183	3,8	82,1	75,8
Туризм на далекі відстані	101	216	378	5,4	17,9	24,2

Очікується поступовий зсув акцентів у розвитку туризму від традиційних ринків Західної Європи, США, Японії й Канади до альтернативних ринків, таких як Центральна й Східна Європа, включаючи Росію, Китай, Південну Корею, Мексику, а також деякі країни Близького Сходу.

У своїй діяльності UNWTO використовує наступний розподіл світу на туристські регіони: Африка, Америка, Азія й Тихоокеанський регіон, Європа, Близький Схід. Всі регіони окрім Близького Сходу поділяються на менші таксономічні одиниці – субрегіони, які об'єднують відповідні держави, що наведено у табл. 1.

Таблиця 1

Туристичне районування світу за UNWTO

Субрегіони	Держави
А Ф Р И К А	
Північна Африка	Алжир, Марокко, Судан, Туніс
Західна Африка	Бенін, Буркіна-Фасо, Гана, Гамбія, Гвінея, Гвінея – Бісау, Кабо-Верде, Кот-д'Івуар, Ліберія, Мавританія, Малі, Нігер, Нігерія, Сенегал, Сьєрра-Леоне, Того, о-в Св. Єлени (Брит.)
Центральна Африка	Ангола, Габон, Демократична республіка Конго, Екваторіальна Гвінея, Камерун, Конго, Сан-Томе і Принсіпі, Центральноафриканська республіка, Чад
Східна Африка	Бурунді, Джибуті, Еритрея, Ефіопія, Кенія, Коморські о-ви, Мадагаскар, Малаві, Маврикій, Мозамбік, Реюньон, Руанда, Сейшельські о-ви, Сомалі, Танзанія, Уганда, Замбія, Зімбабве
Південна Африка	Ботсвана, Лесото, Намібія, Південн о-
	Африканська Республіка, Свазіленд
А М Е Р И К А	
Північна Америка	Гренландія (Данія), Гавайські о-ви (США), Канада, Мексика, Сент-П'єр і Мекелон, США

Центральна Америка	Беліз, Гватемала, Гондурас, Коста-Ріка, Нікарагуа, Панама, Сальвадор
Південна Америка	Аргентина, Болівія, Бразилія, Венесуела, Гайана, Гвіана (Фр.), Еквадор, Колумбія, Парагвай, Перу, Суринам, Уругвай, Чилі, Фолклендські о-ви
Карибська Америка	Ангілья, Антигуа и Барбуда, Аруба, Багамські о-ви, Барбадос, Бермудські о-ви (Брит.), Віргінські о-ви (Брит.), Віргінські о-ви (США) Гаїті, о. Гваделупа (Франція), Гренада, Домініка, Домініканська республіка, Кайманові о-ви, Куба, Малі Антильські о-ви, Мартініка, Монтсеррат, Пуерто-Ріко, Сент-Вінсент и Гренадіни, Сент-Кітс и Невіс, Сент-Люсія, Тринідад и Тобаго, Теркс і Кайкос, Ямайка
АЗІЯ І ТИХООКЕАНСЬКИЙ РЕГІОН	
Північно-Східна Азія	Китай, Гонконг (Сянган, Китай), Монголія, Демократична народна республіка Корея (північна Корея), Республіка Корея (південна Корея), Тайвань (Китай), Макао (Аоминь, Китай), Японія
Південно-Східна Азія	Бруней, Східний Тімор, В'єтнам, Індонезія, Камбоджа, Лаос, Малайзія, М'янма, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни
Південна Азія	Афганістан, Бангладеш, Бутан, Індія, Іран, Мальдіви, Непал, Пакистан, Шрі-Ланка
Австралія і Океанія	<i>Австралазія:</i> Австралія, Нова Зеландія <i>Мікронезія:</i> Гуам (США), Кірибаті, Маршаллові о-ви, Федеративні штати Мікронезії, Науру, північні марсіанські о-ви (США), Палау <i>Меланезія:</i> Фіджі, Нова Каледонія (Фр.), Папуа-Нова Гвінея, Соломонові о-ви, Вануату <i>Полінезія:</i> Американське Самоа (США), Самоа, Тонга, Тувалу, Французька Полінезія
Є В Р О П А	
Центральна і Східна Європа	Азербайджан, Білорусія, Болгарія, Вірменія, Грузія, Естонія, Казахстан Киргизстан, Латвія, Литва, Молдова, Польща, Росія, Румунія, Словаччина, Таджикистан, Туркменістан,
	Угорщина, Україна, Узбекистан, Чехія
Західна Європа	Австрія, Бельгія, Ліхтенштейн, Люксембург, Монако, Нідерланди, Франція, Федеративна Республіка Німеччина,

	Швейцарія
Північна Європа	Данія, Великобританія, Ірландія, Ісландія, Норвегія, Фінляндія, Швеція
Південна Європа	Албанія, Андорра, Боснія і Герцеговина, Ватикан, Греція, Іспанія, Італія, Македонія, Мальта, Португалія, Сан-Марино, Сербія, Словенія, Хорватія, Чорногорія
Східно- Середземноморська Європа	Кіпр, Ізраїль, Туреччина
Б Л И З Ь К И Й С Х І Д	
	Бахрейн, Єгипет, Ірак, Йорданія, Йемен, Катар, Кувейт, Ліван, Лівія, Палестинські території, Оман, Об'єднані Арабські Емірати, Саудівська Аравія, Сирія

2. Європа – провідний рекреаційний регіон світу

Ряд важливих географічних, економічних, політичних і культурних передумов сприяє тому, що Європа була й залишається найбільш розвиненим рекреаційним регіоном світу:

- 1) Високий рівень життя основної маси населення;
- 2) Розвинена мережа транспортного сполучення і комунікацій;
- 3) Географічна близькість європейських країн;
- 4) Значна порізаність берегової лінії й наявність бухт, заток і внутрішніх морів;
- 5) Висока щільність міського населення;
- 6) Велике зосередження історичних, культурних і природних пам'яток на порівняно невеликій території;
- 7) Велика кількість різноманітних районів зі сприятливими умовами для відпочинку, лікування, організації екскурсій і подорожей;
- 8) Значний досвід в організації туризму: саме в Європі в середині XIX ст. туризм стає зоною підприємництва, перетворюючись поступово з елітного в заняття широких верств населення.

Високий рівень економічного розвитку більшості європейських країн, доходи населення і його соціальна структура (перевага середнього класу) дозволяють реалізувати потребу у відпочинку переважно більшій частині населення країн, в тому числі і за межами своїх країн. Про це свідчить той факт, що серед 10 держав світових лідерів за витратами на туризм, шість держав – європейські. Серед них на першому місці як в Європі, так і в світі стоїть Німеччина, де загальні витрати становлять 91,0 млрд. \$ на рік, а середні витрати на душу населення на рік – 1108 \$. За цими показниками відрізняються також Великобританія (68,5 млрд. \$ та 1211 \$), Франція (43,1 млрд. \$ та 693 \$), Італія (30,8 млрд. \$ та 519 \$), Росія (22,1 млрд. \$ та 175\$), Нідерланди (21,7 млрд. \$ та 1103 \$).

Чисельність населення Європи — понад 700 млн. чоловік, 75 % населення мешкають у міських агломераціях. Високий рівень урбанізації та щільності населення, що

відрізняються стрімким і напруженим ритмом життя, впливають на підвищення туристської активності населення. Крім того, населення Європи відрізняє етнічна й релігійна мозаїчність, високий рівень освіти й духовної культури, що є додатковим спонукальним мотивом до здійснення подорожей.

Розвитку туризму в Європі сприяє економічна й політична стабільність у регіоні, високий рівень співробітництва країн, у тому числі й в області туризму. Величезне значення має підписання Шенгенської угоди, введення єдиної валюти країн Європейського співтовариства — Євро, спільні туристичні проекти держав по освоєнню та збереженню рекреаційних ресурсів.

Більшість із європейських держав невеликі за розмірами. Деякі країни мають площу менш 50 тис. кв. км, наприклад: Люксембург, Мальта, Бельгія, Нідерланди, Данія, Швейцарія, Словаччина, Словенія, Македонія, Албанія, Естонія. Обмеженість території — фактор, що сприяє росту інтенсивності туристських вибуттів. Тільки такі країни як Росія, Казахстан, Україна, Франція й Іспанія, мають площу більш 500 тис. кв. км. При цьому Європейські країни більш-менш зручно розташовані, оскільки мають загальні кордони, які в основному проходять через легко переборні природні бар'єри. Географічна близькість і густа мережа різноманітних транспортних комунікацій роблять поїздки з країни в країну зручними й доступними.

Розвитку туризму в Європі сприяють природно-географічні особливості регіону. Його береги відрізняються значною порізаністю, наявністю внутрішніх морів, заток, бухт, що в сукупності зі сприятливими кліматичними умовами, сприяє створенню та бурхливому розвитку на узбережжях численних курортних приморських зон. Відповідно значна кількість європейських країн має приморське положення, володіє островними територіями, що сприяє розвитку круїзного морського туризму.

Кліматичні природні рекреаційні ресурси регіону дуже різноманітні. Більша частина Європи розташована в помірному кліматичному поясі, лише північ Скандинавського півострова — в арктичному поясі. Південна частина регіону (Піренейський, Апеннінський, Балканський, Кримський півострова) — у субтропічному кліматичному поясі. У цілому природно – кліматичні умови сприятливі для різноманітних видів як літніх, так і зимових рекреаційних занять.

На території Європи переважають низинні, горбкуваті й гірські райони. Серед гір переважають середні за висотою, вони не є перешкодою для налагодження транспортного сполучення і для переміщення рекреаційних потоків, проте є потужним ресурсом для розвитку гірськолижного туризму і альпінізму. Найбільш освоєними в цьому відношенні є Альпи, Карпати, Судети, Піреней, Скандинавські гори.

Природні ландшафти на більшій території Європи майже не збереглися. З усіх частин світу Європа найбільш «окультурена». Проте природне середовище зберігається в межах численних особо охоронюваних природних територій. Особливо цінними і унікальними в цьому відношенні є Фінляндія, Норвегія, Швеція, Росія.

Перетворенню Європи в провідний туристський регіон сприяли й культурно-історичні фактори. Саме Європа зробила величезний вклад у світову цивілізацію. Ніде в світі немає такої високої насиченості різноманітними історичними й архітектурними пам'ятниками різних епох — неоліту, Прадавнього Світу, Епохи Відродження, Епохи Великих географічних відкриттів, Промислових переворотів і революцій Європа — основний туристський регіон світу й надалі зберігатиме своє лідерство, незважаючи на те, що її частка в туристських прибутках неухильно знижується: 1970 р. — 68,2 %; 2000 — 57,7 %;

2008 – 53,1 %; 2020 (прогноз)— 44,8 %). Подібна ситуація спостерігається й з доходами від туризму. Бурхливий розвиток ринку нетривалих поїздок з невисокими душевими витратами веде до зниження питомої ваги Європи в доходах від міжнародного туризму: 1970 р. — 61,5 %; 2008 р. — 50,2 %.

Неоднозначним виявляється вклад окремих субрегіонів. Так за даними 2008 року за доходами і за кількістю прибуттів лідируюче положення займала Південна Європа, за нею йде Західна Європа. За кількістю прибуттів третє місце займає субрегіон Східна і Центральна Європа, а четверте – Північна; за доходами туризму ці регіони міняються позиціями (таблиця 8.2). У прибуттях лідирують Південна й Західна Європа – більш 60 прибуттів на 100 осіб. Для поїздок за кордон (вибуття) – Північна й Західна Європа – більш 70 осіб.

Таблиця 8.2 Динаміка міжнародних туристських прибуттів у млн. осіб.

Субрегіон	1990	1995	2000	2005	2007	2008	2009
Північна Європа	28,6	35,8	43,7	52,8	58,1	56,4	53,1
Західна Європа	108,6	112,2	139,7	141,7	153,9	153,2	146
Центральна й Східна Європа	33,9	58,1	69,3	87,5	96,6	100	89,5
Південна й Середземноморська Європа	93,9	103	139,5	159,1	176,8	177,7	171,1

Серед десяти держав-лідерів за кількістю міжнародних туристичних прибуттів багато років поспіль лідируючу позицію в світі посідає Франція. Серед інших держав – лідерів до європейських країн належать – Іспанія, Італія, Великобританія, Україна, Туреччина, Німеччина (3 – 8 місця відповідно).

Серед 10 держав світу з найвищим доходом від міжнародного туризму 7 розташовані у Європі: Іспанія, Франція, Італія (2,3,4 місця), Німеччина, Великобританія (6,7 місця), Туреччина, Австрія (9-10 місця).

Серед найбільш характерних особливостей рекреаційних потоків в європейському регіоні можна відзначити, такі:

- в Європі переважає внутрішньо-регіональний туризм, тобто обмін рекреаційними потоками між європейськими країнами вище, ніж між Європою й іншими континентами;

- у європейських рекреаційних потоках простежується тенденція «антиподності», що виражається в подорожах рекреантів з північних країн на південь і навпаки, жителів рівних районів на гірські курорти, городян – у сільську місцевість. Наприклад, основна причина меридіональної спрямованості рекреаційних потоків полягає у різниці кліматичних умов і розмаїтості ландшафтів, що, в свою чергу, наклало істотний відбиток на побут, культуру й традиції населення півдня й півночі регіону;

- концентрація рекреантів навколо Середземноморського басейну (включаючи прилеглі райони Азії й Африки);
- значна кількість подорожей у сусідні країни, що, як правило, пояснюється більш низькими витратами на поїздку, а також прагненням рекреантів ознайомитися з

історією, культурою, традиціями розташованих поряд держав. Так, наприклад, в Італії більшість рекреантів становлять громадяни Німеччини, Швейцарії й Франції, в Україні – громадяни Російської Федерації;

- особливістю туристських пізнавальних маршрутів в регіоні, є те, що туристи за одну поїздку відвідують кілька Європейських країн.

Основними туристськими об'єктами в регіоні Західної Європи є: Альпи (зимові види спорту в Швейцарії та Франції); морські курорти узбережжя Франції; зони відпочинку в Арденнах (Бельгія, Люксембург) і Піренеях (Франція), долинах Рейну, Мозеля; озера в Німеччині; численні джерела цілющих вод (Німеччина, Франція, Швейцарія); культурні центри світового значення, в яких розташовані найвідоміші музеї (Британський, Національна галерея і Галерея Тейт у Великій Британії), картинні галереї (Будинок Рембрандта в Амстердамі), концертні зали (Шекспірівський і Ковент-Гарден в Англії); королівські палаци, замки, історичні й архітектурні пам'ятки; ре- ліквії Реформації в Німеччині, бібліотеки й університети (Британська бібліотека, Оксфордський і Кембриджський університети у Великій Британії); ландшафтні парки. У Німеччині протягом багатьох десятиліть проводять традиційні торгові ярмарки в Ганновері, Франкфурті-на-Майні, Лейпцизі. У країнах Західної Європи до списку культурної спадщини ЮНЕСКО внесено 110 об'єктів.

Країни Північної Європи відрізняються значними, в першу чергу, природними ресурсами для розвитку туристсько-рекреаційної діяльності: гірські ландшафти, фіорди, сприятливі умови для зимових видів спорту (наприклад Лахті у Фінляндії цілком справедливо вважається столицею лижного спорту), прибережні острови, озерні ландшафти, заполярне літо. Культурною спадщиною є численні пам'ятники епохи вікінгів. Незважаючи на відносно суворий клімат, кількість рекреантів, які відвідують цей регіон, неухильно зростає, насамперед через популярність таких видів туризму, як екологічний (практично третина регіону це незаймана і не порушена діяльністю людини природа), відпочинок у сільській місцевості, рибна ловля, заняття різними видами зимового спорту, як традиційними: лижний всі його види, так і новітні, як сноуборд, катання на мотосанях, забіги на собачих запряжках. Крім того, цей регіон активно відвідується в період Різдвяних свят, тому що тут знаходиться єдине місце в світі, де можна поспілкуватися з живим Санта-Клаусом (Фінляндія, а саме в Лапландії за полярним колом, містечко Рованіємі, село Санта Клауса).

Субрегіон Центральної і Східної Європи має досить різноманітний рекреаційний потенціал: гірські курорти Карпат, Криму, Кавказу, Судет, , Татрів; морські узбережжя Чорного, Азовського і Балтійського морів; унікальні ландшафти, особливо Карелії й Уралу, озерні ландшафти Білорусії, Польщі, оз. Балатон та Хевіз в Угорщині; джерела цілющих мінеральних вод в Чехії, Угорщині, Україні, Росії; багаті етнографічні традиції; релігійні святині православ'я; крупні історико-культурні центри – Москва, Санкт-Петербург, Київ, Львів, Прага, Будапешт та ін. У списку ЮНЕСКО понад 60 об'єктів.

Слід відзначити, що на Європейському туристському ринку активність країн Східної й Центральної Європи, постійно зростає. Тенденція підвищення як кількості міжнародних туристів так і доходів від нього зберігається вже кілька років поспіль. Незважаючи на світову економічну кризу, цей субрегіон в 2008 році збільшив в'їзд іноземних туристів на 3%. Найбільшими темпами відзначилося зростання в таких країнах як: Болгарія, Україна, Киргизстан, Грузія, Вірменія. При цьому найбільшою популярністю користуються рекреаційні комплекси Росії, Польщі, Угорщини, Чехії, Болгарії.

Але при загальнопозитивних тенденціях, слід відзначити, що за розвитком рекреаційного господарства цей регіон значно відстає від інших європейських субрегіонів. Це пояснюється рядом факторів:

- 1) туристська інфраструктура, а також рівень сервісу країн Східної Європи за багатьма показниками не відповідає сучасним міжнародним вимогам і стандартам, прийнятим у Західній Європі;
- 2) недостатність реклами туристського продукту багатьох східноєвропейських країн на західному ринку;
- 3) відносно невисока купівельна спроможність основної маси населення ряду країн Східної Європи стримує зростання туристського потоку з цих країн;
- 4) на міжнародному туристському ринку зі східноєвропейськими країнами успішно конкурують такі традиційно туристські країни, як Греція, Туреччина, Кіпр, Мальта, Єгипет, Іспанія.

Регіон Південна Європа, поряд з Західною Європою, є найбільш відвідуваним туристським регіоном світу. В країнах цього регіону туризм є однією з головних галузей господарства. Головними туристськими ресурсами є: морські узбережжя Середземномор'я й Атлантики з розташованими в їхніх межах островами; культурна спадщина, що охоплює пам'ятки античної, візантійської, римської, мавританської епох, середньовіччя й сучасність; високий рівень розвитку туристської інфраструктури й безумовно висока якість надання рекреаційних послуг.

У регіоні розвинені практично всі види туризму. Найбільш відомі курорти: Коста-Брава, Коста-Бланка, Коста-дель-Соль, Балеарські й Канарські острови (Іспанія), Лігурійська Рив'єра з центром у Сан-Ремо, узбережжя Адріатики (Італія), острова Егейського моря (Греція), Мальта – курортні зони світового значення, курорти субтропічного узбережжя Адріатики (Албанська Рив'єра), Чорного моря. Італійські Альпи – один з основних міжнародних районів зимових видів спорту. Всесвітньою славою увінчані архітектурні пам'ятники, скульптура й живопис, музичні здобутки, театр, кіно. Найвідомішими центрами культурного туризму є: Рим, Мілан, Флоренція, Венеція, Неаполь, Генуя, Мадрид, Барселона, Толедо, Саламанка, Севілья, Гранада, Афіни, Дельфи, Олімпія, Корінф тощо. У списку об'єктів ЮНЕСКО – 134.

Регіон Східно-Середземноморської Європи, який охоплює лише три держави – Кіпр, Ізраїль і Туреччина – почав виділятися в окремий туристичний субрегіон порівняно недавно, в зв'язку з активізацією процесів Європейської інтеграції. На розвиток рекреаційно – туристичного господарства даного субрегіону особливий вплив має суспільно-політична ситуація, яка характеризується значною нестабільністю: почастишали терористичні акти, військові конфлікти, наростання ісламського фундаменталізму, окупація Північної частини Кіпру турецькими військами та проголошення Турецької республіки Кіпр, арабо – ізраїльські конфлікти на Палестинських територіях. Значними факторами розвитку рекреації в цьому субрегіоні є його вигідне географічне положення та близькість від основних держав – поставщиків туристів. Серед природних рекреаційних ресурсів виокремлюється значна протяжність морського узбережжя (Середземне, Чорне, Егейське, Червоне, Мертве моря), сприятливі кліматичні умови субтропічного середземноморського клімату (за виключенням внутрішніх районів Туреччини), наявність гірських територій (Анатолійське нагір'я Туреччини) є потенційним ресурсом для розвитку гірськолижного туризму, на основі цілющих вод і грязей Мертвого моря діють бальнео-грязьові курорти.

Серед видів туризму, що одержали розвиток у Європі, виділяються лікувально –

оздоровчий, діловий, релігійний, освітній, пізнавальний, круїзний (морський, річковий, озерний). Більшість подорожуючих Європою під час відпочинку відвідує різні розважальні установи і заходи.

Лікувально-оздоровчий туризм. Серед країн, у яких даний напрямок туризму одержав розвиток, лідирує Чехія. Бальнеологічний курорт Карлови-Вари (колишній Карлсбад) щорічно відвідують близько 50 тис. осіб з 70 країн. Популярністю користуються й інші чеські курорти: Теплиці, Яхимов (перший у світі радоновий курорт), Маріанське-Лазне, Франтишкові-Лазне, Лугацовіце, Янське-Лазне. Численні виходи мінеральних вод перетворили у світовий центр водолікувального купання маленьку Угорщину. Зараз кожний третій, що приїжджає в країну, їде на води. Серед них багато німців, американців, австрійців, самих угорців. У Польщі найбільш відомі бальнеологічні й бальнеогрязьові курорти Балтійського узбережжя: Свиноуйсьце, Камінь-Поморські, Колобжег. Лікувально-оздоровчий туризм розвивається в Болгарії, Румунії, Словаччині, Словенії, Хорватії. У Росії унікальні запаси і якість мінеральних вод, розвинені традиції курортного відпочинку, але матеріальна база, як правило, низької якості.

Основний курортний район – Кавказькі Мінеральні Води.

Курорти Західної Європи виявилися трохи потісненими на ринку лікувально – оздоровчої діяльності, але мають старі традиції. Курорти Віші (Франція), Баден – Баден і Вісбаден (ФРН), Бат (Великобританія), Спа (Бельгія), Бадгастан (Австрія), Давос і Санкт-Моріц (Швейцарія) були популярні вже у XIX ст.

Унікальні умови для сполучення відпочинку з лікуванням і оздоровленням організму створені на берегах Мертвого моря.

Діловий туризм. Більша частина ділових поїздок світу припадає на Європу, яка лідирує по витратах на діловий туризм. Основний постачальник ділових туристів – Німеччина. Як центри ділового туризму виділяються: ФРН, Великобританія, Франція, Нідерланди, Італія, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Бельгія. Роста відвідування з діловими цілями країн Східної й Центральної Європи. Популярна Європа для проведення різних міжнародних виставок, ярмарок, конгресів. Міжнародні виставки й конгреси найчастіше проводять у Лондоні, Парижі, Страсбурзі, Ганновері, Давосі, Барселоні й ін.

Релігійний туризм. Європа — це в основному християнський світ, тому серед численних місць, що залучають прочан виділяються християнські святині. Найбільшими центрами християнського паломництва є Рим з Ватиканом, Єрусалим. Щорічно великий наплив туристів випробовують і інші відомі центри: Турін, Париж, Лурд (Франція), Брюгге (Бельгія), Фатима (Португалія), Варшава (Польща), Монсеррат (Іспанія), Київ, Тернопіль, Святогірськ, Москва.

Купально-пляжний туризм. У межах Європейського регіону сформувалися кілька рекреаційних районів приморського відпочинку. Головний з них – Середземноморський. Для нього характерні: перевага лінійної форми рекреаційного освоєння території (уздовж морського узбережжя), більша роль островів, виражена сезонність туристських потоків з перевагою літнього (купального) сезону, створення переважно великих комплексів з високою концентрацією туристів. Але в 1980-ті роки з'явилася нова тенденція формування невеликих за розмірами туристських центрів, що більше відповідає потребам сучасного активного туризму й краще вписується в навколишнє природне середовище. Серед країн Середземномор'я виділяються Іспанія, Італія, Франція, Греція. Головні райони міжнародного туризму в Іспанії — узбережжя Середземного моря, Канарські й Балеарські острови. Головний середземноморський туристський район

Франції — Блакитний берег (Французька Рив'єра) із широко відомими морськими курортами: Ніцца, Канн, Антиб. В Італії головний район середземноморського туризму — Італійська Рив'єра, що є продовженням французької, у Греції — острова Егейського моря.

В один з найважливіших туристських районів Середземномор'я перетворилося Адріатичне узбережжя Хорватії. Тут знаходяться такі відомі морські курорти, як Дубровник, Спліт. Все більшої популярності набувають середземноморські курорти Туреччини. Найвідоміший з них - Анталія.

Крім середземноморського, в Європі сформувалися ще два приморські туристські райони. Один з них — на Чорноморському узбережжі, де побудовані великі курортні комплекси. У Румунії: Мамайя, Ефорія (околиці Констанци); у Болгарії — Золоті піски, Дружба, Албена, Слинчев Бряг, Несебр; на Україні — узбережжя Криму (Євпаторія, Ялта), у Росії — Великі Сочі, Геленджик. Ще один приморський курортний район — узбережжя Північного й Балтійського морів, де зложилися десятки курортів: Сопот (Польща), Кюлунгборн (Німеччина), Брайтон і Борнемут (Великобританія), Сен-Мало (Франція).

Гірський туризм. Серед районів гірського туризму перше місце посідає Альпійський. Щорічно його відвідують до 150 млн. чоловік. Серед найвідоміших гірничо-спортивних і гірсько — кліматичних курортів: Шамоні, Сен-Жерве (Франція), Давос (Швейцарія), Кортіна — д'Ампеццо (Італія), Інсбрук (Австрія). Другий великий район гірського туризму охоплює гори Центральної Європи — Карпати, Судети й Родопи, серед них найвідомішими є курорти: Оберхоф і Обервізенталь (ФРН), Закопане (Польща), Штребскерово (Болгарія).

Зложилися в Європі й райони озерного туризму — Озерний край у центральній Фінляндії, Кашубське й Мазурське поозер'я в Польщі, Мекленбургське поозер'я у ФРН, озеро Балатон в Угорщині. В Альпах (Австрія, Швейцарія, Італія) популярний відпочинок на гірських озерах.

Річковий круїзний туризм одержав найбільший розвиток на Дунаї, Рейні, Ельбі, Волзі.

3. Характеристика Американського рекреаційного регіону

Американський регіон своїй значній долі у світовому рекреаційному ринку завдячує багатьом сприятливим факторам:

- вигідне географічне положення регіону поміж трьох океанів: Атлантичного, Тихого і Північного Льодовититого;
- величезна територія, з надзвичайно різноманітними і багатими природними та історико-культурними рекреаційними ресурсами, що дозволяє розвивати найрізноманітніші види туризму;
- високий рівень господарського розвитку країн, у тому числі туристської інфраструктури, що охоплює всі види транспорту і сприяє вільному пересуванню й розміщенню туристів, організації сервісу;
- високий рівень прибутків населення (США, Канада)
- Америка, здебільшого англомовний регіон, а це сприяє припливу рекреантів практично з у всіх країн, де говорять англійською мовою.

Природні рекреаційні ресурси цього регіону знаходяться на двох материках

— Північній й Південній Америці та пов'язаних з ними островами, що обумовлює надзвичайну різноманітність і атрактивність даного регіону в цілому.

Північна Америка має складний рельєф, у її західній частині простягається гірська

система Кордильєр (найбільша висота 6193 м – гора Мак-Кінлі). Тут нерідко трапляються землетруси, є діючі вулкани. Східну частину займають великі рівнини й середньовисотні гори. Береги розчленовані нерівномірно. Більшою порізаністю відрізняються тихоокеанське й атлантичне узбережжя Канади зі складною системою фіордів. На атлантичному узбережжі США завдяки рівнинному рельєфу сформувалися великі лагуни з пляжами і добре прогрітою водою. На півострові Флорида береги утворені будівлями коралів і мангрових заростей.

Клімат Північної Америки змінюється від арктичного на крайній півночі до тропічного у Карибському субрегіоні. Клімат приморських районів знаходиться під впливом океанів, у внутрішніх частинах материка наростає його континентальність. Найбільша кількість опадів випадає на Тихоокеанському узбережжі Аляски й Канади – до 3000 мм у рік, мінімальне (100-200 мм) – у міжгірних долинах Кордильєр. Узимку до півночі від 42⁰ пн. ш. формується стійкий сніжний покрив, що уможливорює розвиток зимових видів відпочинку. У горах гірськолижні курорти зустрічаються аж до південних кордонів США.

У Північній Америці густа річкова мережа. Найбільша річкова система – Міссісіпі – Міссурі (довжина 6420 км). Інші значні ріки: Святого Лаврентія, Маккензі, Юкон, Колумбія, Колорадо. Ріки, що течуть на заході й півночі материка, мають гірський характер – стрімкі, буяють порогами, водоспадами. Такі якості сприяють розвитку екстремальних видів туризму, зокрема, рафтингу. У північній частині материка значна кількість озер: Великі озера (Верхнє, Гурон, Мічиган, Онтаріо, Ері), Вінніпег, Велике Невільничє, Велике Ведмеже.

Розходження в географічному положенні, кліматі, будові рельєфу визначили формування різних природних зон. Величезну територію материка обіймають ліси – тайга (у центральних районах Канади), змішані й широколистяні (у басейні Великих озер), тропічні вічнозелені (на південно-сході). У внутрішніх районах переважає степова й напівпустельна рослинність.

Північна Америка – багатонаселений і високо урбанізований субрегіон, тому в багатьох районах природні ландшафти поступилися місцем культурним. Але для збереження природи, а також для розвитку туризму були організовані численні (понад 50) національні парки. Найбільш відомі національні парки: Йеллоустонський, Йосемітський, Глейшер, Секвоя, Гранд-Каньйон, Гранд-Тітон, Карлсбадські печери (США), Вуд-Баффало, Оленьчий острів (Канада). Цікавою формою використання територій також є туристські тропи, які мають значну протяжність і прокладаються по найбільш атрактивних природних районах, наприклад, Аппалачська (3200 км) та Тихоокеанська (3680 км) тропи.

Рельєф Південної Америки представлений сполученням високих гір і великих рівнин. Гірський пояс Кордильєр, що простягнувся вздовж тихоокеанського узбережжя материка, називається в Південній Америці Андами. Найвища вершина не тільки материка, але й усієї західної півкулі – гора Аконкагуа (6960 м). Майже на всьому протязі гірські ланцюги несуть на собі численні конуси вулканів, у тому числі діючих. Всю іншу площу материка займають плоскогір'я (Гвіанське, Бразильське, плато Патагонії) і рівнини, включаючи санайбільшуна земній кулі – Амазонську низовину.

Південноамериканський материк розкинувся переважно в низьких широтах, що забезпечує йому надходження величезної кількості сонячного тепла. Тому тут переважають тропічні ландшафти. На материку панують вологі тропічні ліси, савани, зі своєрідним і багатим рослинним і тваринним світом. Лише крайній південь континенту

заходиться у помірному поясі, це обумовлює існування численних особливо охоронюваних природних територій і відповідно створює широкі можливості для розвитку екологічного туризму.

Своєрідні культурно-історичні рекреаційні ресурси Америки, які формувалися в умовах етнокультурної розмаїтості корінних народів і європейської колонізації. Особливості колонізації пояснюють виділення на континенті двох головних історико-культурних областей: Англо-

Саксонської, до якої входять США й Канада, і Латинської – всі держави південніше ріки Ріо-Гранде (тобто границі Мексики й США). Європейська колонізація супроводжувалася руйнуванням традиційної культури й способу життя аборигенів, тому пам'ятників доколумбової цивілізації в Америці збереглося мало (Чічен-Іца, Мачу-Пікчу, Куско, Наска). Однак інтерес до історії сучасних американців і рекреантів з інших країн світу сприяє збереженню об'єктів, що розповідають про минуле Америки. Індійські поселення, селища старателів часів «золотої лихоманки», містечки «дикого Заходу» – все це старанно відтворюється, оберігається й використовується в туристській індустрії. Попит на розваги сприяв появі таких специфічних туристських об'єктів, як тематичні парки. Багато з них мають зони, присвячені історії Америки. Об'єктами туристського показу стають будь-які споруди й установи, що дозволяють доторкнутися не тільки до минулого, але й такі, що демонструють сучасні досягнення і спосіб життя американської цивілізації (Голівуд, Білий Дім – резиденція президента США).

У цілому в регіоні переважає християнство, представлені також інші релігії.

Однак центрів християнського паломництва світового значення в Америці немає. Висока частка католиків серед християн обумовила широке поширення культу Діви Марії, її почитають у всіх католицьких храмах, які й стали центрами притягання, як віруючих, так і туристів, що представляють інші конфесії.

Слід зазначити, що рекреаційні ресурси Америки освоєні й використовуються в регіоні нерівномірно: добре – у межах США, Канади й країнах Карибського басейну, недостатньо – у країнах Центральної і Південної Америки. Відповідно і стан рекреаційного ринку в регіоні диференційований й прямо пов'язаний з рівнем соціально-економічного розвитку країн регіону. Найбільш високим ступенем господарського розвитку, у тому числі рекреаційної інфраструктури і всіх видів транспорту, відрізняється Північна Америка.

Американський рекреаційний регіон зараз є третім за масштабами міжнародного туризму, і займає частку на рівні 15,9 % від загальносвітового туристського потоку, з них, за цим показником, долі окремих субрегіонів розподіляються таким чином: 10,6 % – субрегіон Північна Америка; 2,3 % – Південна Америка; 2,2 % – Карибська Америка; 0,9 % – Центральна Америка. Відповідно 65 % міжнародних прибуттів у регіон припадає лише на три країни Північної Америки, всі вони входять до рейтингу 20 найвідвідуваніших країн світу: США посідає друге місце в світі — 45,5 млн., Мексика – 10 місце – 22,6 млн., а Канада в списку держав-лідерів посідає 15 місце, приймаючи 17,14 млн. туристів на рік. Карибські острови, які відвідують майже 20 млн. туристів, лише нещодавно поступилися другим місцем по прибуттях Південній

Америці. Особливої уваги заслуговують також і показники середньорічного зростання кількості обслуговуваних, за яким всі субрегіони Америки мали позитивне значення. При цьому найвищими темпами відрізняється субрегіон – Центральна Америка, який нарівні з субрегіоном Північно-Східна Азія (здебільшого Китай) належить до так званих регіонів бурхливого туристичного розвитку і має

середньорічні темпи приросту – 8,4 %. Регіон стає улюбленим місцем відпочинку й дуже затребуваний туроператорами з усього світу.

Таблиця 8.2 Динаміка міжнародних туристських прибуттів в Америку, млн. осіб

Субрегіон	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2005 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.
Північна Америка	71,7	80,7	91,5	89,9	95,3	97,7	92,1
Карибська Америка	11,4	14	17,1	18,8	19,8	20,1	19,5
Центральна Америка	1,9	2,6	4,3	6,3	7,8	8,2	7,6
Південна Америка	7,7	11,7	15,9	19	21	21,8	21,4

В Америці рекреаційні потоки мають як меридіональне, так і широтне спрямування. Внутрішньорегіональні поїздки мають меридіональний напрямок при перетинанні державних кордонів, але надалі вони «віялами» розтікаються територією приймаючих країн і поступово здобувають широтний напрямок.

Широтний напрям в основному мають міжрегіональні потоки з Європи та країн Азіатсько-Тихоокеанського регіону. Саме ці регіони є найбільшими поставщиками туристів в Американський регіон.

Внутрірегіональний туризм в Америці має домінуюче значення (майже 3/4 всіх прибуттів), при цьому найбільш інтенсивні показники його простежуються при обміні туристами між сусідніми прикордонними державами США – Канада, США-Мексика.

У міжрегіональних поїздках американців лідирують країни Європи (Великобританія, Франція, Італія, Німеччина, Іспанія). Зростаючий інтерес американські туристи виявляють і до АТР, активно відвідуючи Китай разом із Сянганом, Японію, Республіку Корею, Сінгапур, Австралію. За туристськими витратами перше місце в Америці й світі посідають США. Значними витратами на міжнародний туризм серед американських країн відрізняються Канада, Бразилія, Венесуела.

Доходи від міжнародного туризму в регіоні сягають 10-20 % від загального експорту товарів і послуг. Такий високий рівень є наслідком конкурентоспроможності регіону й спеціалізацією деяких районів на туризмі. На Британських Віргінських островах, на Антигуа й Барбуді ця частка перевищує 80

%, на Гренаді й Ангільї – 60, на Кубі, Барбадосі, Ямайці, Мартініці, Гваделупі знаходиться в межах від 40 до 50 %. Середній рівень доходів на одне прибуття в даному регіоні становить 870 \$. Загальна частка доходів від світових показників знаходиться на рівні 20 %, з них 14,7 % припадає на Північну Америку, 2,5 % – на Карибську, 2,0 % – Південну та 0,8 % – Центральну.

Характеристика Північно-Американського рекреаційного субрегіону

Головними туристськими центрами у Американському регіоні постають три країни Північної Америки – США, Канада й Мексика, які утворюють єдиний субрегіон – Північна Америка.

США мають свої неповторні природні, історичні та економічні особливості. У відповідності до природних умов і ступеня рекреаційно-туристичної освоєності на їх території виділяють великі рекреаційно-туристичні зони з наступним виділенням

рекреаційних районів:

- Східна зона – основою функціонування рекреаційного господарства в даній зоні є історико-культурний потенціал великих міст з їх порівняно молодими історичними пам'ятками та сучасним бурхливим міським життям. До цієї зони фактично входить величезна агломерація, яка охоплює Нью-Йорк, Філадельфію, Вашингтон, Бостон, Балтимор та багато інших великих міст. Цей район привертає значну увагу міжнародних туристів, але при цьому самі американці при подорожах з метою відпочинку віддають перевагу іншим районам США, або відпочивають в природних місцевостях даної зони – приозерний край, гірські райони Аппалачей. В даній зоні виділяються такі райони, як: Мегалополіс і Янкіленд.

- Західна зона є всесвітньо відомою своїми природними пам'ятниками, національними парками й незвичайною розмаїтістю ландшафтів. Головна спеціалізація – екологічний і спортивний туризм. В даній зоні виділяють такі райони: Внутрішній Захід, Північний Захід, Аляску та Південь Тихоокеанського узбережжя США або Каліфорнійський район, який має найпотужніше рекреаційне значення в межах всієї країни і спеціалізується на розважальному, пляжному й діловому туризмі з такими центрами як Голівуд, Диснейленд, Лас- Вегас. Столицею цієї зони є Лос-Анджелес.

- Центр США або «Хартленд» (від англ. HeartLand - земля-серцевина) - ця зона охоплює внутрішні райони США, відокремлені від морських пляжів і густонаселених територій, які не мають значних культурно-історичних пам'ятників та атрактивних природних ландшафтів. З точки зору туризму це транзитний регіон. Єдине виключення – ланцюжок великих агломерацій Клівленд

- Чикаго – Детройт із розвиненим діловим туризмом. До складу цієї зони входять Приозер'я, Центральні рівнини й Великі рівнини. До Південно-Східної зони входить Південно-Атлантичний туристський райо, райони Галф і Флорида. Ця зона охоплює південну частину узбережжя Атлантики та Мексиканської затоки. В цій зоні знаходяться два потужні рекреаційні райони держави – півострів Флорида, який дає 1/3 доходів американської індустрії туризму та район Мексиканської затоки – Галф (від англ. gulf – затока).

- Зона тропічних островів – Гавайї, Віргінські острови й острів Гуам.

Мегалополіс – це близько 100 тис. кв. км майже безперервної забудови, що тягнеться від Бостона до Вашингтона. На цій порівняно невеликій території (менш ніж на 2% території США) проживає біля п'ятої частини населення всієї країни. Район – один з туристичних лідерів країни. Рідке відвідування США обходиться без відвідування Нью-Йорка – головних воріт країни, особливо для рекреантів з Європи. Нью-Йорк – туристична столиця США, найвідвідуваніше місто Північно-Американського рекреаційного субрегіону. Тут знаходиться символ країни – Статуя Свободи й знамениті на увесь світ хмарочоси Манхеттена і відповідно найбільшою мірою розвинений оглядово-екскурсійний і культурно- історичний туризм. Крім пам'ятників архітектури всіх періодів американської історії від колоніального періоду до сучасності, у Нью-Йорку знаходяться найзнаменитіші музеї країни – Метрополітен і Гуггенхайма. Інтерес у рекреантів викликають також етнічні квартали міста: Маленька Італія, Чайна-Таун та ін. Інші великі міста мегалополіса, Бостон і Філадельфія, знамениті своїми історичними пам'ятниками. У Бостоні – це пам'ятники колоніального періоду (р-н Бікон Хілл) і місця, пов'язані з Американською Революцією (останні об'єднані в маршрут Фрідом Трейл – Шлях Свободи). У Філадельфії це святиня Американської Революції – Індепенденс-Хол, де була проголошена Декларація Незалежності, та інші будинки колоніальної епохи.

Осторонь стоїть Вашингтон, весь центр якого фактично є діючим музеєм американської державності. Основна спеціалізація міста – культурно-історичний, патріотичний туризм. Тисячі екскурсантів щодня відвідують Білий Дім, Капітолій, меморіали Вашингтона, Джефферсона й Лінкольна. Крім того, Вашингтон знаменитий своїми художніми галереями й музеєм Холокосту, що був донедавна найбільшим у світі. Мегалополіс витягнувся уздовж узбережжя Атлантичного океану, тому значну роль у районі грає пляжний і розважальний туризм. Пляжі розташовані на нью-йоркському Лонг-Айленді, Нью-Джерсійському Кейп Мей і в Оушен-Сіті, шт. Меріленд. Головний розважальний центр району – Атлантик-Сіті, шт. Нью-Джерсі, вважається східним аналогом Лас-Вегаса, причому він обганяє Лас-Вегас як за кількістю відвідувачів, так і за доходами від туризму.

Янкіленд – культурний регіон США, ареал проживання янкі, як називали в XVIII столітті американських колоністів – жителів півночі. Район чітко ділитися на дві частини – Нова Англія (штати Коннектикут, Массачусетс, Род-Айленд, Нью-Гемпшир, Вермонт і Мен) і Верхній Нью-Йорк, туристична спеціалізація яких – історична й природна. Нова Англія – колыска американської історії, де дотепер без серйозних змін збереглися містечки колоніальної епохи. Тільки в штаті Массачусетс серед таких міст можна назвати історичне село Плімут (місце першої колонії поселенців з легендарного «Мейфлауера»), університетський Кембрідж, знаменитий процесами над відьмами Салем, фабричний Лоуелл і Лексінгтон. Список можна продовжити іншими містами Нової Англії: Провіден і Ньюпорт (шт. Род-Айленд), Хартфорд і Нью Хейвен (шт. Коннектикут), Портсмут (шт. Нью-Гемпшир) і Портленд (шт. Мен). Схожа картина у Верхньому Нью-Йорку й штаті Пенсільванія, в яких зосереджені значимі місця для американської історії. Але не тільки історія залучає рекреантів у Янкіленд. Природна перлина району – Ніагарський водоспад, що у рік відвідують більше 10 млн. туристів на рік. Крім того, серед природних об'єктів можна відзначити національний парк Адірондак (тут розташований Лейк-Плейсід, курорт, що двічі приймав зимові Олімпійські ігри в 1932 і 1980 р.) і озера Фінгер-Лейкс (шт. Нью-Йорк), півострів Кейп Код, шт. Массачусетс і Білі гори в шт. Нью-Гемпшир, національний парк Акадія в шт. Мен і гірськолижні курорти в шт. Вермонт.

Внутрішній Захід з'єднує в собі самі найзахоплюючі ландшафти й головну культурну легенду країни – Дикий Захід. Хоча в цілому весь район гористий, він відрізняється незвичайною розмаїтістю ландшафтів. Найзнаменитіший національний парк країни – Йеллоустонський пропонує своїм відвідувачам водоспади, гейзери, гарячі джерела, гірські прогулянки й можливість спостерігати за дикими тваринами в природному середовищі. У тому же штаті Вайомінг знаходиться національний парк Гранд Тетон – район гірських походів і скелелазіння. У національному парку Арчес «найбільше у світі» число природних мостів і арок, утворених винятково силами природи. Але головна природна перлина району, та й всієї країни розташована у штатах Колорадо й Арізона – це Гранд Каньйон або Великий каньйон Колорадо довжиною в 350 км, шириною від 6 до 30 км і 1,5 км глибиною. Колорадо – головний гірськолижний центр країни з десятками курортів, найвідомішим з яких є Аспен. Широко розвинений у районі й культурно-історичний туризм, адже ця земля Дикого Заходу, дотепер населена його головними міфічними персонажами – ковбоями й індіанцями. Втім, індіанські пам'ятники (Меса Верде, шт. Колорадо, Чако, шт. Нью-Мексіко) ведуть відвідувачів у доколумбову епоху. Можна побачити не тільки археологічні розкопки, але й «живий» побут корінних американців, відвідавши індіанські резервації в Нью-Мексіко й Арізоні (майже кожна з них проводить спеціальні фестивалі). Крім того, Внутрішній Захід

зберігає спадщину іспанських колоністів (Санта-Фе, шт. Нью-Мексіко, Тусон, шт. Арізона), мормонів (культура й звичаї мормонів залучають рекреантів у міста Юти й північної Арізони, але насамперед у мормонську столицю Солт-Лейк-Сіті).

Північний Захід є центром екотуризму. Найбільш знаменитими природними визначними пам'ятками району є національний парк, що знаходиться під охороною ЮНЕСКО, Олімпік, гора Рейнір, гора Худа, озеро Крейтер, каньйон Хеллс тощо. Всі вони використовуються для організації піших походів й спостереження за дикою природою. Крім того, привабливими для рекреантів є міста Сіетл і Портленд. За Сіетлом давно закріпилася слава одного з найкрасивіших і безпечних великих міст США, тому йому часто «довіряють» проводити великі змагання або виставки.

Аляска за спеціалізацією схожа на вищеописаний район, однак відірваність від суміжних штатів США й унікальна природа змушує виділити її в окремий район. Національні парки й охоронювані території обіймають майже третину території штату, однак туристи відвідують, як правило, околиці міста Анкоридж і «Пеєхендл». Серед природних туристичних об'єктів вирізняється національний парк Деналі, у якому розташована гора Мак-Кінлі – найвища вершина Північної Америки. Крім того, Аляска цікава для рекреантів можливістю вивчити культуру ескімосів і алеутів, а також познайомитися зі спадщиною російських колоністів (з останнім можна познайомитися, наприклад, у місті Сітка – столиці російської Аляски).

Південь Тихоокеанського узбережжя США – Каліфорнійський туристський район є лідером як за кількістю туристів, так і за одержуваними від туризму надходженнями. У цій «американській Рив'єрі» представлені майже всі типи туризму. Головний туристичний магніт – південь штату Каліфорнія – м. Лос-Анджелес, яке вже давно асоціюється з Голівудом. Поряд із Флоридою, південна Каліфорнія – центр розважального туризму, заснованого на відвідуванні тематичних парків. Як і в Орlando, тут знаходяться Диснейленд, парк кіностудії «Юніверсал», «Водний світ». Південь Каліфорнії також спеціалізується на пляжному туризмі. Це один зі світових центрів серфінгу. Уздовж узбережжя простягнувся ланцюжок курортних містечок. На жителів південної Каліфорнії був споконвічно орієнтований і Лас-Вегас. І хоч зараз це світовий ігровий центр, туристи вихідного дня однаково відіграють важливу роль. Другий рекреаційний центр в районі – Сан-Франциско, визнаний самими американцями найкрасивішим містом США. Місто спеціалізується на діловому й розважальному туризмі. Знаменита Каліфорнія й своїми природними ресурсами: в цьому районі родючі рівнини змінюють безжиттєві пустелі і гірські ланцюги Сьєрра-Невада. Особливою популярністю користуються Йосемітський національний парк, національний парк Секвой, долина Смерті й пустеля Могаве, а також «Винна країна» – долини Напа й Сонома, засаджені виноградниками. Пустелі й гори Каліфорнії – центр, насамперед, зимового туризму. Пустельний оазис, що став курортним містом Палм Спрінгс, приймає рекреантів з кінця XIX століття. Зараз він обріс десятком приміських курортів і майже сотнею полів для гольфа. А озеро Тахо, затиснуте меж ланцюгів Сьєрри-Невади, стало знаменитим гірськолижним курортом. Про історичне минуле району, насамперед про часи «золотої лихоманки» нагадують міста Грасс-Веллей, Невада-Сіті, а також невадський Віргінія-Сіті.

Приозер'я – потужний промисловий комплекс уздовж південного узбережжя Великих Озер. Тут розвинений діловий туризм, центрами якого є Чикаго й Детройт. Хоча Чикаго популярний і серед туристів, що їдуть на відпочинок в основному з пізнавальною метою, чикагські хмарочоси за популярністю поступаються тільки нью-йоркським,

туристи відвідують також історичні місця міста пов'язані зі «спадщиною» часів Аль-Капоне й «сухого закону» та численні міські музеї. Автомобільна столиця країни Детройт, крім численних автомобільних музеїв, пропонує туристам еkleктичні колекції музею Генрі Форда й щорічних джазових фестивалів, а Клівленд недавно відкрив гігантський за площею музей рок-н-ролу. Густионаселене урбаністичне ядро району забезпечує великий потік туристів вихідного дня, що проводять уїк-енд серед дюн узбережжя Великих озер. А в «край 10 тисяч озер» Мінесоту відпочити в тиші безкрайніх лісів і озер приїжджають туристи з усією країною.

Центральні Рівнини – це слаборозвинений туристичний район. Серед основних місць, відвідуваних туристами, можна виділити місця, пов'язані з природним туризмом (Мамонтові печери в шт. Кентуккі), розважальним (автомобільні перегони в Індіанapolisі, шт. Індіана, і кінські перегони в Луїсвіллі, шт. Кентуккі) і історичними (місця, пов'язані з життям А. Лінкольна в Спрінгфілді, шт. Іллінойс).

Великі Рівнини – також слаборозвинений туристичний район, що несе, в основному, транзитні функції. Виключенням є Блек-Хіллз – гірський район, знаменитий природними й історичними пам'ятниками. Найвідвідуванішим місцем Блек-Хіллз є гора Рашмор з висіченими в скелі портретами американських президентів.

Південно-Атлантичний район здебільшого спеціалізується на історичному туризмі. Головні його центри – це історичні міста й місцевості, пов'язані з Громадянською війною. До першого відносяться міста Чарлстон, шт. Південна Кароліна й Савана, шт. Джорджія, де збереглася атмосфера плантаторського Півдня, який описаний у романі М. Мітчелл «Унесені вітром», а також Уільямсбург і Джеймстаун (шт. Вірджінія), у яких відтворений побут перших англійських колоністів. Туристів також залучають маєтки Дж. Вашингтона (Маунт Вернон) і Т. Джефферсона (Монтічелло), що також знаходяться у шт. Вірджінія. Незначно тут розвинений пляжний туризм – пляжі узбережжя Південної Кароліни й Золотих островів (шт. Джорджія). Для аматорів природного туризму інтерес представляють парки шт. Західна Вірджінія й Вірджінія, розташовані в Аппалачах.

Флорида – один з головних рекреаційних районів країни. Основна спеціалізація району – сімейний, пляжний і розважальний туризм, хоча й у цьому районі можна знайти й пам'ятники історії й охоронювані природні території. Пляжі тягнуться майже уздовж усього узбережжя півострова, це знамениті Сонячний і Золотий береги. Найвідомішими курортами є Майамі-Біч, Дейтона-Біч і Палм-Біч. Перший давно став частиною столиці району й курортною столицею США. У місті Орlando розташована ціла серія тематичних парків для всієї родини. По-перше, це Дісней-Уорлд один з найбільших розважальних комплексів на планеті із готелями, ресторанами, магазинами й дискотеками. Поруч із Дісней-Уорлдом виросло ще кілька тематичних парків. Найвідомішими є комплекс парків студії «Юніверсал», що веде відвідувачів у світ кіно й пригод, і

«Водний Світ», що знайомить відвідувачів з дельфінами, косатками, морськими левами й іншими мешканцями океану, «Чудовий Китай», що пропонує зменшені копії головних визначних пам'яток Китаю, Космічний центр Кеннеді, розташований недалеко від космодрому на мисі Канаверал, хоча це скоріше музей, ніж парк атракціонів.

Галф (від англ. gulf – затока) – Мексиканська затока – це район, який спеціалізується на пляжному і розважальному туризмі. Зменшує привабливість цього району високий ступінь промислового освоєння узбережжя. Крім того, у своїх границях Галф збігається із Глибоким Півднем – культурним районом, що завжди вважався проблемною частиною США. Тому розвиток туризму тут має осередковий характер. Головними осередками розвитку тут є ланцюг пляжів від Пенсаколи до Панама Сіті і техаські курорти на

околицях Галвестона й на Падре Айленд. Район також є популярним через значний розвиток фестивалів. Безперечний лідер по числу туристів – Марді Гра, що проходить у Новому Орлеані, шт. Луїзіана. Також у Галф туристів залучають музичні фестивалі, адже Новий Орлеан – столиця джазу, Нешвілл – кантрі, а Мемфіс, шт. Теннессі – батьківщина рок-н-ролу. У Мемфісі знаходиться Грейсленд – маєток Елвіса Преслі, у якому проводиться фестиваль у його честь. З культурно-історичних об'єктів району туристи відвідують старий французький квартал Нового Орлеана, пам'ятники періоду рабовласницького Півдня й місця, пов'язані з військовою історією Техаса, насамперед, знаменитий форт Аламо.

Гавайські острови – архіпелаг з 24 островів, знаходиться в центральній частині Тихого океану. Усі найбільш великі острови: Гаваї, Кахулаві, Оаху, Мауї, Кауаї – гористі й низькі. На північно-заході атоли Гавайських островів вінчають підводний вулканічний хребет і є найвищими на землі діючими вулканами. Туризм на цих територіях є найважливішою галуззю економіки. Спеціалізація Гавайських островів – пляжний і природний туризм. Щорічно Гаваї відвідують близько 6 млн. чоловік. Більшість із них приймає острів Оаху. Тут знаходиться столиця штату – Гонолулу й сумно відомий Перл-Харбор, нині музей-меморіал. Південне узбережжя острова зайняте самими знаменитими пляжами, наприклад Вайкікі. Північне ж узбережжя Оаху – розвинене як центр серфінгу. Острів Мауї – другий по розвитку рекреаційної інфраструктури. Крім смуги пляжів визначною пам'яткою острови вважаються схили вулкана Халеакала й «самі гавайські» міста Хана й Лахайна, що зберегли уклад життя корінного населення островів. Серед природних об'єктів найвідомішими є численні кратери діючих вулканів національного парку Вулканів, зокрема, «сама висока гора в світі» – Мауна Лоа, що піднімається на висоту в 9150 м і знаходиться під водою і «самий активний вулкан у світі» – Кілауеа.

Другим крупним рекреаційним центром в Америці є Мексика, яка володіє атрактивними природним і історико-культурними рекреаційними ресурсами і має можливості для організації різноманітних видів туризму. Чисельні форм рельєфу

(низовини, гірські масиви та діючі вулкани), різноманіття клімату і рослинного покриву в державі сприяє розвитку активних видів туризму та екологічного туризму на особливо охоронюваних природних територіях – Шел Ха, Ешкарет, Шпу Ха, Таско Босенчев, Кумбрес-Де-Монтеррей, Ла-Молинче, Піко-Де-Орісаба.

Серед найбільших центрів пізнавального туризму – столиця держави – Мехіко, піраміди Теотіукана, місто Пеленке і Чічен-Іца, де знаходяться споруди культури майя, Гвадалахара та Монтеррей – пам'ятники і місцевості пов'язані з періодом колоніальної епохи.

Пляжно-купальний туризм зосереджений в трьох найкрупніших районах – Акапулько, Мансанільо і Канкун – мережа курортів і національних парків, що простягнулися на 140 км. по узбережжю. На узбережжі Карибського моря знаходиться другий за величиною у світі кораловий риф.

Канада – це третій визначний туристській центр Північно-Американського рекреаційного регіону. В першу чергу вирізняється своїм колосальним природним рекреаційним потенціалом який дбайливо охороняється мережею національних природних парків (разом їх налічується понад 40, а їх площа перевищує 10 % від площі держави). Найбільш відомими з них є такі: «Ауюїттук», «Нортен-Юкон»,

«Наханні», «Банф», «Вуд-Буффало», «Глейшер», Парк динозаврів в долині р. Ред-Дір (належить до Списку ЮНЕСКО), «Тисяча островів», «Грос-Морн»,

«Лаврентійський». По всіх національних парках в Канаді прокладені відмінно

облаштовані туристські маршрути, які передбачають можливі варіанти як за тривалістю, так і за способами пересування туристів. Привабливими природними місцевостями виступають – Канадські Кордильєри, узбережжя Великих озер і долина р. Св. Лаврентія, Ніагарський водоспад, який є фактично самостійним рекреаційним комплексом. Окрім екологічного туризму в Канаді розвинені добуваторські види рекреації – рибальський і мисливський туризм. Центрами пізнавального туризму в Канаді виступають – Оттава, Торонто, Квебек, Онтаріо, Ванкувер, Монреаль. Традиційно активність відвідування Канади підвищуються в літні місяці. Головними постачальниками туристів до Канади виступають США, Великобританія, Франція, Австралія, Японія.

Характеристика Карибського рекреаційного субрегіону

Карибський рекреаційний субрегіон складається з трьох груп островів – Великих Антильських, Малих Антильських і Багамських, на яких розміщуються невеликі самостійні держави і самоврядовані території. Головними рекреаційними ресурсами даного субрегіону виступають природні – сприятливий субтропічний клімат, морські узбережжя з чудовими пляжними територіями та високою температурою морської води, різноманітна тропічна рослинність та тваринний світ. Єдиним негативним природним фактором є так званий «сезон дощів» – який триває з червня по жовтень і характеризується дощовою, іноді ураганною погодою. Історико-культурні ресурси субрегіону сформувалися під впливом місцевих жителів, багатьох народів Європи та африканських рабів. Головними видами туризму в субрегіоні є: круїзний – на сьогодні цей субрегіон є найрозвиненішим щодо проходження круїзних маршрутів та концентрації круїзного флоту; пляжно-купальний відпочинок – лідерами в цьому напрямку виступають – Багамські острови, Куба, Домініканська республіка, Ямайка, Гваделупа, Барбадос. Особливістю проведення пляжно-купального відпочинку на островах є його сполучення з пізнавально-екскурсійною діяльністю, яка є досить диференційованою і включає природничо-орієнтовані, промислові, історичні, етнографічні пропозиції; дайвінг – при чому даний субрегіон багатий як на природні, так і техногенні підводні об'єкти, можливості для підводного полювання – Багамські острови, о.Аруба, о.Біміні, о. Андрос; віндсерфінг – Домініканська республіка; морська риболовля та розважальний туризм (майже повсюдно, зокрема, широко розвинений гральний – о. Аруба).

Характеристика Центральноамериканського рекреаційного субрегіону

Центральноамериканський рекреаційний регіон охоплює сім держав так званої «перешийкової» частини Америки. Географічне положення цих держав є вкрай сприятливим, оскільки більшість з них мають вихід до узбережжя двох океанів. Здебільшого природні рекреаційні ресурси представлені невисокими гірськими районами, сприятливим тропічним кліматом, екзотичною тропічною рослинністю та пляжними територіями. Культурно-історичні ресурси в основному достатньо молоді, але в окремих місцевостях збереглися пам'ятки індійської культури – майя. В основному рекреаційна спеціалізація збігається з регіоном Карибської Америки, з тією різницею, що в даному субрегіоні розповсюджені особливо охоронювані природні території, що, безумовно, відкриває можливості для розвитку екологічного туризму. Проте туризм ще не отримав достатнього розвитку в цьому субрегіоні через низький рівень інфраструктурного забезпечення, нестабільного політичного і економічного положення в ряді держав. Найбільшим рівнем рекреаційної освоєності в цьому субрегіоні відзначаються Коста-Ріка, Беліз, Гватемала, Панама. Країни Центральної Америки роблять ставку на розвиток комбінованого туризму й пропонують маршрути, які дозволяють комбінувати екологічний, пригодницький, пляжний туризму, а також заняття

серфінгом, гольфом, риболовлю.

Характеристика Південно-Американського рекреаційного субрегіону

Південно-Американський рекреаційний субрегіон має значний рекреаційний потенціал, який в основному представлений різноманітними природними ресурсами. Даний субрегіон лежить в екваторіальних, тропічних і субтропічних широтах, що обумовлює достатньо високі температури впродовж всього року і відповідно розвиток різноманітної флори і фауни, що дало підстави для організації охоронюваних територій. Історико-культурні ресурси субрегіону в основному представлені об'єктами давньої індійської цивілізації – інків та цивілізаційними романо-католицькими досягненнями нового та новітнього часів.

Країни Південної Америки відносно слабо представлені на туристському ринку регіону, що обумовлюється рядом факторів:

- віддаленість від основних регіонів – постачальників туристів, насамперед, європейського;
- низький рівень розвитку транспортних засобів;
- в цілому невисокий рівень розвитку рекреаційної інфраструктури і рівня надаваних послуг;
- відсутність економічної та політичної стабільності в багатьох країнах.

У загальному плані в Південно-Американському регіоні можна виділяти чотири туристських райони: Північ (всі держави, що розташовуються північніше Бразилії), Бразилія, Південь (Парагвай, Уругвай, Аргентина) і Анди (Еквадор, Перу, Болівія, Чілі). Найбільшого розвитку рекреаційна діяльність набула в таких центрах субрегіону, як Бразилія, Аргентина, Уругвай.

Серед видів туризму, що одержали розвиток у Південній Америці, виділяються оздоровчий (пляжно-купальний), діловий, пізнавальний, екологічний, круїзний (морський, річковий), екстремальний.

Так оздоровчий (пляжно-купальний) туризм розвинений на південному-сході Бразилії, острів Маргарита (Венесуела), Провінція Гуайс (Еквадор), Атлантида, Піріаполіс, Мінас, Пан-де-Азкар, Пунта-Дель-Есте (Уругвай) та ін.

Центрами екологічного туризму є водоспад Ігуасу, острів Вогненна Земля та його столиця Ушуаїа найпівденніше місто світу й місце початку круїзних маршрутів до Антарктиди, найбільше в Південній Америці озеро – Маракайбо (Венесуела), Галапагоські острови (Еквадор), пустеля Атакама (Чілі). Одним із найбільших резерватів дикої природи в Південній Америці є Гран-Чако (Парагвай), найвисокогірніше озеро Тітікака (Перу) та інші численні природоохоронні території та резервати, що становить потужну основу для розвитку екологічного туризму.

Екстремальний (пригодницький) туризм має перспективи у Амазонії та в Північному районі, трекінгові маршрути в глиб сільви і савани, походи в джунглі, рафтинг. Дуже популярні в рекреантів спортивний лов риби в численних ріках, річкові круїзи на невеликих судах.

Центрами культурно-пізнавального і ділового туризму є Ріо-де-Жанейро, Сан-Паулу, Санчес, Бразиліа (Бразилія), Буенос – Айрес (Аргентина), Каракас, Маракайбо (Венесуела), Кіто (Еквадор) Монтевідео (Уругвай), Мачу-Пікчу – прадавня столиця інків та інші храми-піраміди й фортеці інкської культури, які знаходяться на території Перу.

4. Характеристика Азіатсько – Тихоокеанського рекреаційного регіону

Азіатсько-Тихоокеанський регіон (АТР) – найбільший за площею і найрізноманітніший за історико-культурним та природним потенціалом рекреаційний

регіон світу, який в цілому характеризується нерівномірним розвитком туризму по окремим країнам при практичній розвиненості всіх його видів. Розвитку туризму в АТР сприяють такі фактори:

- різноманіття природних умов і природних рекреаційних ресурсів;
- значні ділянки території регіону омиваються морями й океанами;
- різноманіття і високий рівень збереження історико-культурних ресурсів;
- знаходження в регіоні світових центрів паломництва таких релігій як буддизм, синтоїзм, конфуціанство;
- швидкі темпи економічного зростання держав – так званих «азійських тигрів» – Китай, Південна Корея, Японія, Сінгапур, Індонезія, в зв'язку з чим значного розвитку отримав діловий туризм;
- більшість держав приділяють туризму значну увагу і виділяють потужні інвестиції на його розвиток;
- унікальне сполучення культурної і природної екзотичності й сучасних технічних досягнень розвинених країн регіону, обумовлює високий інтерес до нього.

Азія омивається Індійським і Тихим океанами, а також численними морями

– Аравійське, Південно-Китайське, Східнокитайське, Філіппінське, Японське, Андаманське, Яванське, Сулу, Сулавесі, Жовте та ін. Гори й плоскогір'я займають 3/4 території цього регіону. В Азії знаходяться найвищі гірські системи землі Гімалаї з найвищою точкою земною кулі Еверест (Джомолунгма, 8848 м) Каракорум, Памір, Тянь-Шань, Кунь-Лунь, Алтай. Великі нагір'я: Тибетське, Іранське, Вірменське, Малоазійське, Станове.

На території Азії представлені різноманітні типи клімату – від помірного в північно-східній частині, напівпустельного і пустельного клімату субтропічних поясів, в тому числі континентального високогірного до субекваторіального і екваторіального у Південній і Південно-Східній Азії мусонного типу. Внутрішні води представлені численними повноводними ріками, в тому числі судноплавними.

Азія – це найбільш заселена частина світу В Азії живуть представники трьох головних рас людства – монголоїдної (китайці й ін.), європеїдної (народи Західної Азії) і негроїдної (деякі народи Південної й Південно-Східної Азії). Етнічний склад населення Азії дуже різноманітний, а її історія нараховує кілька тисячоліть. Азія є батьківщиною найдавніших з відомих цивілізацій, великих мовних родин і світових релігій.

Одночасно із сприятливими факторами існує й ряд негативних причин, які стримують розвиток туризму в Азії, серед яких:

- несприятливі природні умови на великих територіях (пустелі – Гобі, Такла-Макан, Тар, високогір'я зі складним рельєфом, непроходими тропічні джунглі);
- недостатній розвиток транспортної інфраструктури внутрішніх районів в ряді країн;
- несприятлива санітарно-епідеміологічна обстановка, часті спалахи вірусних захворювань.

Азіатсько-Тихоокеанський регіон багато років поспіль демонструє стійку тенденцію зростання на міжнародному ринку туристичних послуг. Починаючи з 90 – х рр. XX ст. кількість міжнародних туристів в регіоні зросла втричі, і на сьогодні цей регіон посідає другу позицію за кількістю обслуговуваних туристів з часткою ринку, що дорівнює 20 % від загальносвітового туристського потоку. Середні темпи зростання туристських прибуттів тут найвищі в світі і становлять в середньому 6,8 % на рік.

Серед окремих субрегіонів провідне місце належить Північно-Східній Азії: на її

частку припадає 10,9 % туристських відвідувань в цьому регіоні. Це пояснюється в першу чергу знаходженням тут Китаю (4 місце в світі за кількістю відвідувань) та Гонконгу (14 місце). Республіка Корея, Японія Тайвань й Макао також є активно відвідуваними державами цього субрегіону. На другому місці за кількістю прибуттів стоїть – Південно-Східна Азія (на її долю припадає 6,7 %), головними державами тут є Малайзія (11 місце в світі) Таїланд (18 місце). Долі двох інших субрегіонів не виходять за межі 1,5 %, проте в останні роки країни Південної Азії показують високу динаміку росту турпотоку (таблиця 8.3).

Таблиця 8.3 динаміка міжнародних туристських прибуттів в АТР, млн.

Субрегіон	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2005	2007 р.	2008 р.	2009 р.
Північно-Східна Азія	26,4	41,3	58,3	86	101	101	98,1
Південно-Східна Азія	21,2	28,4	36,1	48,5	59,7	61,7	62,1
Австралія і Океанія	5,2	8,1	9,6	11	11,1	11,1	10,9
Південна Азія	3,2	4,2	6,1	8,1	10,1	10,3	10,1

Останнім часом доходи від туризму в даному регіоні зростали швидше, ніж число туристів, що прибувають у регіон. Це відбувалося тому, що основні туристські центри, які вже здобули популярність на ринку, поступово переорієнтуються на прийом і обслуговування більш заможних туристів. Доля доходів даного регіону в загальносвітовій структурі становить 21,8 % і практично пропорційно розподіляється кількості обслугованих туристів. У АТР середній дохід від одного туристського прибуття перевищує середньосвітовий рівень в 1020 \$ і становить 1120 \$. Хоча в багатьох країнах, таких як Лаос або Пакистан, доходи від одного відвідування не перевищують 400 \$. Стан міжнародного туризму в регіоні в цілому, багато в чому визначається ситуацією в КНР. По прибуттях (50,87 млн. в 2009 р.) і туристським доходам (39,68 млрд. дол. США) Китай увійшов у першу п'ятірку країн світових-лідерів. За прогнозами, до 2020 р. по цьому показнику він лідуватиме вже не тільки в АТР, але й у світі (196 млн. прибуттів).

Основним туристським ринком для Азії є країни Європи (з них виділяються колишні метрополії – Великобританія й Франція, а також Німеччина, Італія, Нідерланди, Скандинавські держави), США й Канада. Проте основний обмін

туристами здійснюється у внутрішньо-регіональному вимірі (близько 4/5). З азіатських країн у внутрішньорегіональних потоках виділяється Японія та Китай. Відносно великі потоки туристів з Австралії й Нової Зеландії в Південно – Східну й Південну Азію. Потоки з Азії в інші частини світу порівняно невеликі, азіатський туристський ринок поки зовсім не відповідає величезній чисельності його населення. Сьогодні за межі цієї частини світу більше за інших виїжджають японці, китайці та жителі ряду країн Південної Азії. Зовнішні туристські зв'язки Азії здійснюються головним чином авіацією. Внаслідок широкого діапазону кліматичних умов певного сезону прибуттів в Азію в цілому не простежується.

Основною метою відвідування Азії туристами з інших регіонів світу є знайомство з

культурою, визначними історичними й природними пам'ятками, що здійснюються практично по всіх країнах з різною мірою інтенсивності.

Діловий туризм є одним з головних напрямів розвитку туризму в даному регіоні. АТР посідає третє місце в світі по прибуттях міжнародних ділових туристів (близько 30 млн., або 15% всіх туристських прибуттів з діловими цілями). Їх об'єм збільшується прискореними темпами, особливо швидко розвивається внутрішньо регіональний діловий обмін. АТР є конкурентоздатним регіоном на світовому ринку ділового туризму оскільки тут регулярно проводяться конгреси, конференції, семінари, виставки і інші заходи різного рівня (міжнародні, регіональні, національні). До регіону неухильно росте інтерес ділових туристів Північної Америки і Західної Європи. За рівнем розвитку індустрії зустрічей в АТР виділяються Сінгапур, Сянган (Гонконг), Японія, Південна Корея.

Сінгапур є безперечним лідером на азіатському ринку ділового туризму, чому сприяють сучасна інфраструктура, хороша доступність, привабливий образ території. Сінгапур – одна з найбільш економічно розвинених країн Південно- Східної Азії, крупний міжнародний і регіональний центр торгівлі, фінансів, маркетингу, послуг і розробок новітніх технологій, найважливіший транспортний і комунікаційний вузол в регіоні. Серед країн АТР Сінгапур виділяється за кількістю і розмахом виставкових і торгово-ярмаркових заходів. Багато крупних іноземних організаторів виставок мають департаменти і представництва в цій країні. У територіальній структурі в'їзного потоку з діловими цілями в Сінгапурі домінують туристи з Азії, в основному з країн, що входять в інтеграційне угруповання АСЕАН. У конгресно-виставковому сегменті лідирує Малайзія, в сегменті інсентів-заходів — Японія. Другий за кількістю міжнародних заходів центр ділового туризму в АТР – Сянган. На цій китайській території знаходиться один з найбільших фінансово-економічних і торгово-транспортних вузлів Азії і всього світу. Сянган – це повітряні, морські і сухопутні «ворота» до Китаю. Добре розвинена інфраструктура ділового туризму – засоби розміщення і проведення зустрічей. Третя за масштабами і рівню розвитку ділового туризму країна АТР- Японія. У цій країні, так само як в Сінгапурі і Сянгане, проводиться багато зустрічей, зокрема міжнародних, якість обслуговування делегатів вважається кращою, хоча і найдорожчою в регіоні.

Лідерами по прийому туристів з метою відпочинку (пляжно-купальний туризм) стали Таїланд, Індія, Шрі-Ланка, Мальдіви, Австралія, острівні держави

Тихого океану, які охоче відвідуються туристами з Європи і США. Відповідно до свого географічного положення даний регіон є розвиненим центром круїзного туризму. Достатньо розвиненим став і розважальний туризм у Південній Кореї на Тайвані та особливо в Японії, причому японська індустрія розваг посідає друге місце у світі після США.

Азія посідає третє місце в світі за розвитком індустрії гольф-туризму. Розміщення гольф-полів в азіатських країнах характеризується великою нерівномірністю. Найкрупніші ринки гольфу склалися в Японії, Сінгапурі, Південній Кореї, Тайвані, Сянгані, Філіппінах, Малайзії, Таїланді, Індонезії, Китаї, Індії. Багато країн проводять спеціальні рекламні кампанії по залученню любителів гольфу. Наприклад, Таїланд, просуває на ринку сімейні гольф-тури. Філіппіни розробили тур, що включає навчання грі в гольф, відвідини казино і похід в гори.

Острівні території Південно-Східних держав Азії і Океанії є найкращими районами дайвінг-туризму в світі. Найцікавішими місцями для занять дайвінгом визнані Малайзійські острови Лабуан, Лайанг-Лайанг, Сипудан, Тіоман і Реданг; о. Фіджі; архіпелаг Вануату; Мальдівські острови.

На світовому ринку зимових видів спорту і відпочинку АТР представлений, перш за все, японськими курортами. У Японії цей вид відпочинку є вельми популярним серед населення: любителі гірських лиж відвідують курорти в середньому 5,5 разів в сезон. Не випадково Японія стала першою країною в Азії, де пройшли зимові Олімпійські ігри. З тих часів за Японією міцно закріпилася назва «Азіатська зимова столиця». Більше 10 лижних центрів міжнародного класу знаходяться на о. Хоккайдо. Найбільш популярні схили олімпійських Саппоро і Нагано. Гірськолижні курорти Японії — одні з найдорожчих в світі. Стрімкими темпами зростає будівництво висококласних гірськолижних центрів в КНР.

АТР є значним центром паломницького туризму, тут знаходяться священні місцевості і культові споруди буддизму, конфуціанства, синтоїзму, джайнізму і мусульманства.

Місця паломництва буддистів пов'язані з життям самого Будди, зокрема Лумбинь (Непал) — батьківщина Будди; Бодхгаю (Індія) — місце просвітління Будди; Сарнатх (Індія) — місце першої проповіді Будди. Кушинагара (Індія) — місце де Будда покинув своє тіло. Крім того видатними місцевостями не тільки релігійного, а й культурологічного характеру є Печерні храми в Аджанті (Індія), Храмний комплекс Ангкор (Камбоджа), Палац Потала в Лхасі (Китай) — адміністративний, релігійний і політичний комплекс, резиденція Далай Лами з VII ст., є символом Тибетського Буддизму, Храм Боробудур (Індонезія), грандіозна пагода-ступа Шведагон (Бірма), Канді (Шри-Ланка) та багато інших.

Індуїзм, як релігія, має регіональне значення, проте число його прихильників перевищує 800 млн. осіб, що робить цю релігію третьою за чисельністю у світі. В індуїзмі практично всі святі місця знаходяться на території Індії.

Джайнізм розповсюджений на території Індії, де й розташовані головні релігійні об'єкти — храми Еллори, храмний комплекс Кхаджуаро, важливий центр паломництва — гора Абу.

Пам'ятні місця для послідовників конфуціанства в основному знаходяться в Китаї — це Храм, місце поховання й палац Конфуція знаходяться Цюйфу, провінція Шандонг та Храм Неба в Пекіні.

Синтоїзм — локальна релігія, яку сповідують виключно в межах Японії. Основні потоки прочан спрямовані по дорозі Токайдо від Токіо до Кіото на якій з часом виникли станції й цілі міста, що обслуговували прочан. У наші дні прочани активно продовжують відвідувати численні синтоїстські святині.

Мусульманство в цьому регіоні в основному розповсюджене в країнах Південної Азії найбільшими центрами паломництва є місто Ісфахан (Іран) та Багерхата (Бангладеш), Бандар-Сері-Бегаван (Бруней).

Слід відзначити, що здебільшого релігійні об'єкти, які є центрами паломництва являють собою найцікавіші зразки архітектури, зберігають численні пам'ятки мистецтва і дуже часто використовуються в цьому регіоні для організації маршрутів пізнавального туризму для міжнародних туристів.

Виходячи з наведеної вище загальної характеристики визначними рекреаційно-туристськими центрами Азіатського регіону на теперішній час є Китай з Сянганом і Макао, Малайзія, Таїланд, Індія, Сінгапур, Непал, Мальдіви.

Завдяки певній спільності свого географічного положення й культурно-історичного розвитку Австралію, Нову Зеландію й численні великі й малі острови Океанії в

центральній і південно-західній частинах Тихого океану об'єднано в субрегіон – **Австралія й Океанія**. При цьому субрегіон характеризується деякою строкатістю в політичних і економічних відносинах. Тут межують високорозвинені держави – Австралія й Нова Зеландія, невеликі острівні країни, які порівняно недавно одержали незалежність, а також деякі території, які дотепер мають статус самоврядованих територій інших держав.

Просторість і географічне положення сформували ряд факторів, які сприяють розвитку рекреації в даному субрегіоні:

1) значна територія субрегіону, яка має високий потенціал різноманітних рекреаційних ресурсів;

2) значна берегова лінія Австралійського континенту і численних островів обумовлює наявність бухт, заток, що в сукупності зі сприятливим кліматом формує виключні умови для розвитку пляжно-купального туризму;

3) ендемічність і збереженість природи (організовані численні охоронювані природні території) в субрегіоні сприяють розвитку екологічного туризму;

4) значний ступінь розвитку туристської інфраструктури з відповідно високим рівнем сервісу і обслуговування (відпочинок в Австралії, Новій Зеландії і деяких островах Тихого океану має гарний імідж як в місцевих туристів так і для подорожуючих з Європи та США);

Австралія (від лат. *australis* – «південний») – континент, розташований у Східній і Південній півкулях Землі. Австралія (Австралійський Союз) – держава, що займає материк Австралія, острів Тасманія й численні дрібні острови. Це федеральна держава в складі Співдружності, очолюваного Великобританією.

Північне й східне узбережжя Австралії обивають моря Тихого океану: Арафурське, Коралове, Тасманове, Тиморське моря; західне і південне –

Індійський океан. Біля Австралії розташовані великі острови Нова Гвінея й Тасманія. Уздовж північно-східного узбережжя Австралії більш ніж на 2000 км тягнеться найбільший у світі кораловий риф – Великий Бар'єрний риф.

Австралійський континент розташований у межах трьох основних теплих кліматичних поясів Південної півкулі: субекваторіального (на півночі), тропічного (у центральній частині), субтропічного (на півдні). Тільки невелика частина острова Тасманія знаходиться в межах помірного пояса.

Водні ресурси континенту незначні. Ріки, що стікають зі східних схилів Великого Вододільного хребта – короткі, у верхів'ях течуть у вузьких ущелинах. У районі гори Косцюшко починається найдовша ріка в Австралії – Муррей, також у горах зароджуються і її найбільш великі притоки – Маррамбіджі, Дарлінг, Гоулбері й ін. Озера в Австралії нечисленні, при чому значна частина їх солоні – Торренс, Ейр, Герднер, Еверард.

Нова Зеландія також входить до складу британської Співдружності. Ця держава розташована на двох великих островах (Північному й Південному). Це колишня колонія Великобританії (з 1840 р.), в 1907 р. вона отримала статус домініону, а в 1931 р. – право на самостійність у зовнішніх і внутрішніх справах. Сьогодні – це високорозвинена індустріально-аграрна держава.

Океанія – найбільше на планеті скупчення островів (близько 10 тис.) у центральній і південно-західній частинах Тихого океану. Загальна площа островів становить 1,26 млн. кв. км. (разом з Австралією 8,52 млн. кв. км.). Вона ділиться на три частини: Меланезію

— південно-західну частину океану, де розташовано чотири суверенних держави (Папуа – Нова Гвінея, Соломонові острови, Вануату й Фіджі), Мікронезію – північно-західну частину океану, де розташовано три суверенних держави (Федеративні Штати Мікронезії, Маршаллові острови й Палау), Полінезію, що простягнулася в меридіональному напрямку в центральній частині океану, де зосереджено шість держав (Нова Зеландія, Самоа, Кірибаті, Науру, Тонга й Тувалу). Острови Океанії за походженням належать до вулканічних і коралових, частина з них є вершинами підводних хребтів. Острови, які мають коралове походження, будучи атолами, сформувалися в результаті утворення коралових споруд навколо поринутих під воду вулканів (наприклад, острова Гілберта, Туамоту). В Океанії розташований атол з найбільшою лагуною у світі – Кваджалейн на архіпелазі Маршаллові острови. Найбільшим же атолом за площею суходолу є острів Різдва (або Кірітіматі) на архіпелазі Лайн –

322 кв. км.

Острови Океанії омиваються численними морями Тихого (Коралове море, Тасманове море, море Фіджі, море Коро, Соломонове море, Новогвінейське море, Філіппінське море) і Індійського океанів (Арафурське море). На більшій частині островів переважає тропічний клімат.

На Південному острові в Новій Зеландії й на острові Нова Гвінея високо в горах є льодовики, однак через процес глобального потепління відбувається поступове скорочення їхньої площі.

Великі ріки є тільки на Південному й Північному острові Нової Зеландії, а також на острові Нова Гвінея, на якому розташовані найбільші ріки Океанії – Сепік і Флай. Найбільша ріка Нової Зеландії – Уаїкато. Найбільша кількість озер, у тому числі, термальних, знаходиться в Новій Зеландії, де також є гейзери. На інших островах Океанії озера – велика рідкість.

Країни Океанії мають дуже низькі темпи розвитку економіки, при тому, що чисельність населення зростає дуже швидко. Звідси – низький рівень життя місцевих жителів, що не дозволяє їм активно здійснювати туристські поїздки. Але при цьому для деяких острівних держав саме туризм є найважливішою дохідною галуззю економіки – Фіджі, Самоа, Тонга, Нова Каледонія, Вануату Острова Кука, о. Таїті де він дає 20-30 % надходжень до національного бюджету країн.

Незважаючи на те, що субрегіон Австралія і Океанія лежить далеко від основних країн – постачальників туристів і остронь від провідних транзитних ліній, туризм тут розвивається досить швидкими темпами. Серед найбільш характерних особливостей рекреаційних потоків у субрегіоні можна відзначити, такі:

- австралійські курорти орієнтовані на приймання головним чином внутрішніх туристів. Значний відсоток в структурі рекреаційних потоків припадає на внутрішньорегіональний туризм: обмін туристами між Австралією, Новою Зеландією острівними державами та подорожі з них у напрямку азійських держав – Малайзія, Гонконг, Сінгапур та Японія;

- основні зовнішні потоки до субрегіону надходять з найрозвиненіших південноазійських країн, країн Європи та США.

- основна мета, з якою закордонні туристи відвідують даний субрегіон – відпочинок. Серед видів туризму найбільший розвиток в регіоні отримали: купально-пляжний туризм, екологічний, дайвінг, лікувально-оздоровчий напрями. Значними ресурсами для організації лікувально-оздоровчого туризму

відрізняється Австралія. На їх основі діють потужні бальнеологічні курорти: Дейлсфорд, Морк, Спрингвуд, сконцентровані на південному-сході материка. Приморські кліматичні курорти Австралії також відомі у світі, здебільшого вони мають подвійну спеціалізацію і одночасно є найвідомішими центрами пляжно- купального відпочинку та різноманітних видів водного спорту – Золотий Берег, Дейдрім-Айленд, Кернс. Золоті пляжі узбережжя дуже протяжні й охоплюють численні курортні центри: Кулнагата, Палм Бич, Броуд Бич, Серфинговий Рай,

Бонді Бич, Саутпорт.

Гірськолижні центри Австралії – Тредбо, Сміггін-Хоулз, Перишер-Валлі. Пізнавальний туризм розвинений в найбільших містах – Сідней, Канберра,

Мельбурн, Брісбен, Аліс Спрингс, Дарвін, Перт, Аделаїда, культурною спадщиною всесвітнього значення є місця традиційного проживання аборигенів – маорі в Австралії.

Екологічний туризм. Понад 5 % території Австралії відведено під особливо охоронювані природні території – національні природні парки і резервати (їх нараховується понад 500), а 11 з них належить до Всесвітньої природної спадщини ЮНЕСКО.

Австралія має широку систему національних парків і є одним з світових центрів розвитку екотуризму. Найбільш відомими парками є: Какаду, Великий Бар'єрний риф, Крокодилячий парк, Акулій залив, острів Тасманія, Грей-Вікторія- Дезерт, Стерлінг – Рендж, Улуру-Ката-Тьюта (Айрес-Рок) та ін.

5.Характеристика Африканського рекреаційного регіону

Африка – надзвичайно цікавий, дуже перспективний, але порівняно слабо освоєний туристський регіон. Серед сприятливих факторів розвитку рекреаційної діяльності можна виділити такі:

- 1) Сприятливе географічне положення;
- 2) Близькість до найбільших генеруючих рекреаційні потоки регіонів світу – до Європи й Азії;
- 3) Тривалий туристський сезон;
- 4) Наявність у багатьох прибережних районах Африки обширних пляжних територій;
- 5) Різноманітні екзотичні природні рекреаційні ресурси;
- 6) Історичні пам'ятки світового значення та численні автентичні місцеві історико-культурні ресурси.

До числа факторів, які стримують розвиток туризму в Африці можна віднести наступні:

- 1) Низький економічний рівень більшості африканських країн;
- 2) Слабко розвинена туристська інфраструктура й транспортна мережа;
- 3) Нестабільне внутрішньополітичне положення ряду країн континенту;

Природні рекреаційні ресурси Африки обумовлюються її особливим географічним положенням у двох півкулях, що дає можливість для розвитку туризму протягом усього року й у такий спосіб може вирішувати проблеми сезонності.

Берега Африки обиваються водами Атлантичного та Індійського океанів. Узбережжя переважно слабо розчленовані, майже не мають добре захищених морських бухт. Скелі чергуються з піщаними пляжами, зручними для розвитку морських курортів. Уздовж узбережжя Індійського океану багато коралових рифів.

В Африці немає високих і протяжних гірських ланцюгів (найвища точка – гора

Кіліманджаро 5895 м). У рельєфі переважають рівнини, плато й плоскогір'я, дуже мало низовин.

Основні риси клімату Африки визначаються, насамперед, її положенням в екваторіальних і тропічних широтах, тому вона — найспекотніший і сухий континент. Однак існують значні внутрішні кліматичні розходження. На екваторі цілий рік високі температури ($+24^{\circ}\text{C}$), опади також випадають протягом цілого року (більше 2000 мм у рік). Рівномірне надходження вологи забезпечує безперервну вегетацію рослин, і в центральній частині материка в басейні ріки Конго виростають вічнозелені ліси. До півночі й півдня від екваторіального кліматичного поясу простираються території із субекваторіальним кліматом. Для них також характерні високі температури протягом року, але опади випадають нерівномірно, є сухий сезон тривалістю від 2 до 10 місяців. Тут розкинулися безкрайні простори жарких саван. Далі на південь і північ субекваторіальні пояси переходять у зони тропічного клімату. Тут цілий рік дуже спекотно й сухо (менш 100 мм опадів на рік, при цьому дощі трапляються не щороку). Підняті й круті береги ускладнюють проникнення вологих вітрів з океанів. Континентальність клімату особливо яскраво виражена в північній частині Африки. Цю частину Африки займають пустелі й напівпустелі, у тому числі найбільша пустеля світу Сахара (8 млн. кв. км). Крайня північ і південь континенту лежать у поясах субтропічного клімату. Улітку тут панує тропічне повітря й стоїть суха, безхмарна, жарка погода. Узимку погоду визначають помірні повітряні маси, вони приносять прохолодне і насичене вологою повітря, тому взимку на півночі й південному-заході Африки йдуть дощі (середземноморський клімат).

Від місцевих кліматичних умов залежать тенденції сезонності туризму в регіоні. Основні туристські зони пляжно-купального відпочинку перебувають у приморських частинах Північної Африки – в Алжирі, Тунісі й Марокко, тобто в субтропічній частині північної півкулі. Незважаючи на те, що максимум туристських відвідувань доводиться тут на літні місяці, число прибуттів досить значне й у зимові місяці. На півдні континенту – у ПАР, розташованій в субтропічній зоні й у зоні тропічних пасатів Південної Африки, кліматичні умови, що впливають на сезонність, інші. Тут головна особливість – це протилежні північній півкулі пори року. Через що максимальний підйом туризму доводиться на місцеве літо (з другої половини листопада до кінця лютого) і на пізню осінь (квітень). Однак і взимку, особливо в липні – серпні, сюди приїжджають численні туристи. Літні «піки» туризму пояснюються тим, що аматори тепла їдуть у грудні

– лютому в південну півкулю. «Піки» квітня пов'язані з тим, що в цей час у ПАР стоїть відмінна погода, а підвищений приїзд туристів у липні-серпні – з можливістю займатися лижним спортом у горах, де сніг лежить кілька зимових місяців, а також із припливом традиційних відпускників з Європи.

В Африці протікає найповноводніша ріка східної півкулі – Конго та найдовша ріка на Землі – Нил, багато інших річок, що грають важливу роль у житті африканських країн – Замбезі, Нігер, Лімпопо, Оранжева. На ріці Замбезі знаходиться один із найбільших водоспадів світу – Вікторія.

Майже всі найбільші озера Африки розташовуються на сході й лежать у тектонічних западинах (Танганьїка, Ньяса). Витягнуті й вузькі, вони обрамлені крутими схилами й мають великі глибини. Озеро Танганьїка за глибиною друге у світі після Байкалу. Найбільше озеро в Африці – Вікторія – мілководне. На іншій території Африки озер мало, вони мілководні й часто не мають постійних обрисів.

Для збереження природи і її раціонального використання, у тому числі й для

розвитку туризму, уряди багатьох африканських держав (Кенія, Танзанія, Уганда, ПАР, Намібія, Ботсвана) активно розвивають систему національних парків, що вивело Африку в світові регіони – лідери за розвитком екологічного туризму.

Значним туристським ресурсом є також історичні й культурні пам'ятники, насамперед Північної Африки. Для європейців і американців традиційна культура місцевих народів настільки ж екзотична, як і африканська природа. Етнографічні особливості численних народів відкривають широкі перспективи для розвитку пізнавального туризму.

Характерною рисою розвитку туризму в даному регіоні є його нерівномірність, яка простежується по всіх складових і може бути схарактеризована як сильний північний, південний і східний субрегіони і практично малорозвинені центр і захід.

Африка відрізняється достатньо високими темпами приросту туристських потоків, проте вони не мають стабільної тенденції зростання і дуже сильно залежать від багатьох внутрішньо регіональних політико-економічних факторів та санітарно-епідеміологічної ситуації. Число іноземних туристів і грошові надходження від їх обслуговування складають близько 5% від загальносвітових.

Таблиця 8.4 Динаміка міжнародних туристських прибуттів в Африці, млн. осіб

Субрегіон	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2005 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.
Північна Африка	8,4	7,3	10,2	13,9	16,3	17,1	17,6
Африка південніше Сахари	6,4	11,6	16,3	21,5	26,9	27,2	28,1

Головним регіоном – постачальником туристів – виступають Західноєвропейські країни, це пояснюється тим, що не так давно ці країни були метрополіями африканських колоній: для Марокко, Алжиру й Тунісу – це Франція, для Республіки Заір – Бельгія, для Кенії – Великобританія. Крім цих держав значна частка припадає на туристів з Німеччини й Скандинавських країн, а також на та туристів з Північної Америки, зокрема, з США, які за кількістю прибуттів до більшості країн Африки, посідають одне з перших місць. Перебування міжрегіональних туристів в Африці характеризується достатньою тривалістю, оскільки, подолавши велику відстань і відповідно витративши значні кошти на транспортне обслуговування (для приїзду до регіону найчастіше використовується авіасполучення), такі туристи, як правило, проводять в Африці не менше двох-трьох тижнів.

Внутрішній туризм, як внутрішньодержавний, так і внутріконтинентальний, туризм африканців за межі континенту слабо розвинені, що пояснюється, насамперед, низьким рівнем життя населення більшості країн цього району. У багатьох африканських країнах уряди, з економічних міркувань обмежують виїзд громадян за кордон, встановлюючи суворі квоти. В цілому для внутрішнього туризму характерна велика питома вага прибуттів із сусідніх, споріднених за мовою, релігією або за політичним устроєм держав, наприклад, для Кенії – це Танзанія, для Марокко – Алжир.

У цьому регіоні середні доходи від одного туристського прибуття сягають 630 дол., що на 35 % нижче середньосвітового рівня. Лідерами по доходах від туризму виступають Мадагаскар, Сейшельські о-ви, Танзанія, де середній дохід від одного туриста перевищує

1500 дол. Однак є й такі країни, де показник надходжень від одного туристського прибуття вкрай незначний, наприклад, у Свазіленді він становить лише 25 дол.

Більше половини загальної кількості туристів у регіоні приймають країни Північної Африки, це такі, як Марокко й Туніс. У Східній Африці лідирують Кенія, Мадагаскар, Танзанія, Сейшельські острови й Зімбабве, які успішно використовують свої унікальні природні ресурси і приморське положення.

На півдні Африки популярними туристським центром є ПАР – очолює список країн континенту за прибуттями і надходженнями.

В цілому спеціалізацією африканського туристського регіону є купально- пляжний, екологічний, лікувально-оздоровчий, діловий, пізнавальний, мисливський, рибальський, круїзний, екстремальний туризм.

Купально-пляжний туризм отримав найбільшого розвитку на курортах Північно-Африканського Середземномор'я – Туніс, Марокко. На узбережжі Індійського океану розташовані приморські курорти Кенії: Момбаса, Кіпіни, Малінді, Ламу, Кіліфі; Мадагаскару – острів Нусі-Бе, Носі-Комба й Туліара. Крім того, Мадагаскар має коралові рифи й багатий підводний світ, що робить його центром дайвінг туризму. Кілька висококласних курортних центрів знаходяться у ПАР, на Сейшельських островах, Маврикії, в Сенегалі (курортні райони Ліз Альманді і Салі).

Лікувально-оздоровчий туризм перебуває в стадії становлення, але вже користуються великою популярністю приморські таласо-кліматичні курорти Тунісу (Сус, Хамамет, Джерба), Марокко (Агадір, Мохаммедія, Танжер, Ель-Хосейма).

Круїзний туризм. Розвиток даного виду туризму пояснюється близькістю портів Європи й Азії до портів Північної Африки, розташуванням уздовж африканського материка зручних і комфортних для відпочинку островів і архіпелагів – Мадейра, Канарських, Сейшельських, Коморських, Сан-Томе і Принсіпі.

Діловий туризм представлений у тих африканських країнах, які розвиваються відносно успішно. По прибуттях з діловими цілями лідирують ПАР, Марокко. Високі темпи росту ділового туризму демонструють Республіка Конго, Зімбабве й Ефіопія.

Екологічний туризм. Серед африканських країн перше місце за кількістю національних парків належить Кенії, де вони охоплюють 15 % усієї території. У південній частині країни розташований найбільший за площею національний парк Цаво. Тут під охороною перебувають леви, носороги, жирафи, буйволи, антилопи, 450 видів птахів. Але особливо відомий цей парк своєю чередою слонів. На півдні Кенії розташований також заповідник Масаї-Мара й національний парк Найробі, де водяться леви, буйволи, бегемоти, жирафи, антилопи, зебри. У середній частині Кенії відомий національний парк на мілководному озері Накуру, розташованому біля самого екватора. Тут зберігається найбагатша орнітофауна, у тому числі фламінго, яких налічується більш мільйона. Завдяки можливості побачити диких тварин у природному середовищі їх перебування, Кенія одержує величезні прибуття від туризму, що перевищують 100 млн. доларів на рік.

Всесвітньою славою користується національний парк Серенгеті, розташований на території Танзанії. Такого величезного скупчення диких тварин не побачиш більше ніде в світі: антилопи гну, зебри, леви, леопарди, гієни. Притулок у Серенгеті знайшли також слони, буйволи, жирафи, бегемоти, носороги, гепарди. Національний парк Нгоро-Нгоро розташований на висоті близько 2 000 м у кратері погаслого вулкана. Фауна його нагадує фауну Серенгеті.

У Південній Африці розташовується національний парк Крюгер (ПАР), Калахарі-

Хемсбок (Намібія), Центральнo-Калахарський резерват (Ботсвана). У Західній Африці налічується 30 національних парків і 75 заповідників, де зберігаються характерні ландшафти – вологих вічнозелених і листопадних перемінно-вологих лісів, саван.

Кілька десятків національних парків діють у Північній Африці. Один з найвідоміших – Тазека в Марокко, де зберігаються ділянки вічнозелених дубів (у тому числі коркового), ялівця й ендемічна фауна.

Завдяки розвиненій мережі національних парків Малаві має стійку репутацію одного з кращих природних регіонів в Африці. Тут знаходяться хоч й невеликі за розмірами, але дуже доглянуті національні природні парки як Касунгу, Ленгве, Лівонде, Ньїка, Лейк-Малаві та інші. Знаменитими є також парки Рувензорі й Кабарега в Уганді; Мосі – оа-Тунья (водоспад Вікторія) в Замбії; Вірунга, Упемба, Гарамба, Кахузі-Бієга, Північна Салонге й Південна Салонге (Республіка Конго), Моремі (дельта ріки Окованго) в Ботсвані. До найпопулярніших національних парків і заповідників Мадагаскару належать національний парк гори Амбр, Раномафана, Ісалу, Ліс Кірінді.

Завдяки природним рекреаційним ресурсам екстремальний туризм отримав значний розвиток в багатьох регіонах Африки і представлений всіма його видами, зокрема найбільшого розвитку отримали рафтинг, сплави на плотах і каяках, сафарі на слонах і джипах, скелелазіння, трекінгові маршрути.

6. Характеристика Близькосхідного рекреаційного регіону

Близькій Схід – унікальний рекреаційно-туристський регіон світу, оскільки розташований на стику Азії, Африки і Європи. Цей регіон охоплює значну за площею й надзвичайно різномірну в географічному, історичному й соціально-економічному відношенні територію. Серед факторів, що позитивно впливають на розвиток рекреації, можна виділити:

- 1) Вигідне географічне положення;
- 2) Достатньо сприятливі кліматичні умови для туризму й курортної справи;
- 3) Широкий вихід до морських басейнів – Червоне, Середземне, Аравійське

море;

4) Численні історичні, культурні, релігійні пам'ятники;

5) Наявність можливостей для інвестицій у розвиток туристської інфраструктури – оскільки саме в цьому регіоні знаходяться держави - найкрупніші нафтоекспортери світу.

Регіон в основному знаходиться в двох основних кліматичних зонах: надзвичайно спекотна й посушлива Сахара (тропічний пустельний) та субтропічного клімату середземноморського типу. До того ж різноманітний рельєф – масиви гір, рівнини, плоскогір'я – і різне положення стосовно берегової лінії й переважних вітрів загострюють кліматичні розходження. Середня літня температура на Близькому Сході одна з найвищих на земній кулі, однак узимку у внутрішніх районах буває дуже холодно, у той же час у прибережних районах зберігається м'яка й тепла погода. У цілому Близький Схід характеризується недостатньою кількістю опадів, там багато пустель і напівпустель.

Історико-культурні ресурси регіону мають високу атрактивність, оскільки саме на Близькому Сході виникли перші міські цивілізації, перебували древні держави Єгипту, Месопотамії й Персії, тут зародилася одна з найпотужніших світових релігій – іслам.

Головним стримуючим фактором для розвитку туризму в регіоні виступає певна політична нестабільність. Регіон не реалізує своїх потенційних можливостей в області туризму через тероризм, викликаний релігійними або політичними конфліктами. Терористичні акти, виступи протесту та озброєні конфлікти, які іноді спрямовані навіть проти самих туристів та проти визначних пам'яток, які вони відвідують, щорічно стримують мільйони людей від поїздки на Близький Схід.

До характерних особливостей рекреаційних потоків можна віднести:

- Швидке зростання як міжрегіональних, так і внутрішньо регіональних туристських потоків;

- Нерівномірність розвитку туризму в окремих країнах. Наприкінці ХХ ст. у регіоні досить чітко зложилися центри й периферія міжнародного туризму. Безсумнівним лідером тут виступає Єгипет, який є найбільш відвідуюною туристами арабською державою, і разом з тим, одним із світових центрів туризму. Іншими значними приймаючими країнами є Саудівська Аравія, ОАЕ, Йорданія, Бахрейн, Сирія й Кувейт.

Найбільший туристський центр Близькосхідного регіону – Єгипет пропонує пляжний та пізнавальний туристський продукт, а туризм у Саудівській Аравії має релігійний характер, тому що там перебувають мусульманські святині. Ці дві країни забезпечують майже 70% надходжень від туризму й загальні доходи Близького Сходу від туризму. В цілому регіон у 2009 році одержав 41,2 мільярди доларів від міжнародного туризму, що становить приблизно 780 доларів за одне прибуття.

Кількість туристських прибуттів у регіон, починаючи з 1990 р. зросла в 5,5 разів (з 9,6 млн. до 52,9 млн.), причому темпи приросту є одними з найвищих у світі.

Найбільшого розповсюдження в межах даного регіону одержали такі види туризму, як: паломницький, купально-пляжний, пізнавальний.

Паломницький туризм. На Близькому Сході знаходяться дві головні святині мусульманства – Мекка й Медина (Саудівська Аравія). Згідно з релігійним навчанням в Мекці народився, а в Медині жив і похований пророк Мухаммед – засновник ісламу. Мекку і Медину щорічно відвідують понад 2 млн. вірян. Використання цих об'єктів з

екскурсійною метою неможливо, оскільки їх відвідування дозволено виключно мусульманам. Здебільшого паломництво в Мекку суміщають з паломництвом до Медини, а здійснити хадж повинен кожен мусульманин хоча б раз у своєму житті.

Пляжно-купальний відпочинок: Єгипет – Хургада, Шарм-Ель-Шейх, Дахаб, Нувейба; Дубаї (ОАЕ), курорти на берегах Мертвого і Червоного морів в Йорданії.

Пізнавальний туризм. Пам'ятники давньоримської (Баальбек, Біблос і Анжар у Лівані). Давньоєгипетські некрополі – піраміди Гізи й інші, Долина Царів і Цариць у Луксорі й Абу-Сімбелі. Пам'ятники Середньовіччя – Ісламський і Старий Каїр. Місто Петра – столиця Набатеїського царства II в. до н.е. – I в. н.е. (Йорданія). Дамаск – одне з найдавніших міст світу – столиця Сирії – Колонада святилища Юпітера Дамаського, мечеть Омейядов, шпиталь Нур-Ад-Діна.

Дайвінг розвинений на узбережжях Червоного і Середземного морів завдяки поширенню коралових рифів і багатому тваринному світу.

Діловий туризм найбільшого розвитку отримав у Саудівській Аравії, Кувейті, ОАЕ, Йорданії.

Запитання для самоперевірки

1. На які рекреаційно – туристичні регіони і субрегіони поділяється територія світу за районуванням UNWTO ?
2. Охарактеризуйте основні тенденції і перспективи розвитку світових рекреаційних потоків.
3. Назвіть фактори, які найбільше впливають на розвиток рекреаційної діяльності в окремих рекреаційних регіонах світу: Америка, Африка, Європа, Близький Схід, АТР.
4. Назвіть фактори, які стримують розвиток рекреації в окремих рекреаційних регіонах світу: Америка, Африка, Європа, Близький Схід, АТР.
5. Охарактеризуйте рекреаційні потоки в рекреаційних регіонах світу: Америка, Африка, Європа, Близький Схід, АТР.

Тема 7. Характеристика рекреаційних районів України

План

- 1. Рекреаційне районоутворення й районування*
- 2. Таксономічні одиниці рекреаційного районування*
- 3. Умови та чинники рекреаційного районування*
- 4. Характеристика рекреаційних районів України*

1. Рекреаційне районоутворення й районування

Рекреаційне районоутворення - об'єктивний процес формування і розвитку рекреаційних районів як динамічних соціально-економічних систем. Рекреаційне районування — розподіл рекреаційного господарства країни або її регіонів з рекреаційною спеціалізацією на відносно самостійні системи.

Рекреаційне районоутворення пов'язано з тим, що за територіями, які освоюються, закріплюється рекреаційна функція, внаслідок чого формуються райони з рекреаційною спеціалізацією. Ця функція не постійна в часі, вона змінюється, як змінюється і спеціалізація території. Тривалість процесу визначення рекреаційної спеціалізації для різних територій неоднакова. Особливості цього процесу залежать від багатьох чинників, проте сам процес загалом є тривалим.

Освоєння району з рекреаційною метою - явище рідкісне, але періодично має місце. Як правило, рекреаційне освоєння прив'язане до внутрішніх буферних просторів і збігається у часі з періодами початкового інтенсивного освоєння тих або інших територій. Коли потрібно за мінімальний термін освоїти територію, розвиток рекреації є доволі ефективним шляхом. Він дає змогу за короткий проміжок часу заселити віддалену територію і сформувану на ній рекреаційну спеціалізацію.

Д. Ніколаєнко процес рекреаційного районоутворення подає так:

Перший етап. Виокремлюється неосвоєна територія з потенційними рекреаційними ресурсами.

Другий етап. Розпочинається бурхливий розвиток рекреаційного району. Часто початкове рекреаційне освоєння починається з розвитку курортів, які стають модними й збирають привілейовані верстви населення. У цей район спрямовується значна кількість трудових ресурсів, надходять потужні інвестиції, створюється спеціалізована рекреаційна інфраструктура.

Третій етап. Після досягнення високого рівня освоєності, розпочинається період зниження рекреаційної популярності району. Найчастіше причиною цього є те, що рекреація, яка дала поштовх бурхливому розвитку району, перестає бути провідною, все більше починає переважати промисловість і сільськогосподарське освоєння. Регіон досягає значного економічного розвитку.

Четвертий етап. Відбувається стабілізація й переорієнтація рекреаційного району. Район дуже рідко втрачає цілком свої первісні функції, його поліфункціональність ніколи остаточно не витісняє рекреацію. Однак зберегти популярність другого етапу району вдається дуже рідко. Кількість рекреантів у районі скорочується, їхні потоки стабілізуються. Право на існування він доводить якістю сервісу. Район стає рекреаційно стабільним і рекреаційно стійким.

Особливість рекреаційного районоутворення полягає в тому, що воно охоплює природні та суспільні явища й об'єкти. Загалом це інтегральний процес, який відбувається так: сприятливі природні умови накладаються на відповідні соціальні й

економічні потреби освоєння, що сприяє формуванню рекреаційного району. Головний чинник цього процесу визначається рекреаційними потребами.

Рекреаційний район повинен бути не просто привабливим щодо природи - він повинний бути «унікальним» (рис. 7.1). Унікальність проявляється в розмаїтості й контрастності умов, порівняно зі звичним для рекреантів середовищем.

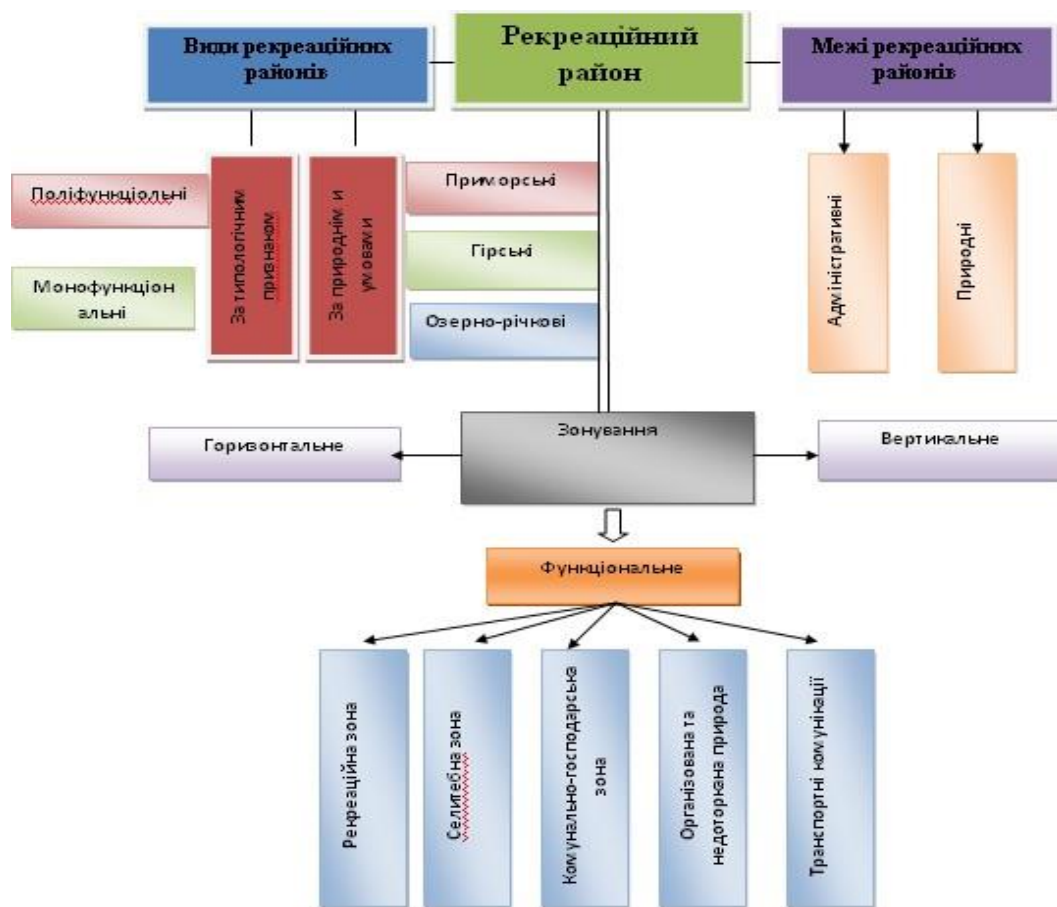

Рисунок 7.1 Опис рекреаційного району

Районування — наукова процедура, пов'язана з вивченням процесу районоутворення. Воно базується на суворій теорії і методології та залежить від методів, масштабів і поставлених завдань. Основоположником «районного напрямку» в географії є М. Баранський, який наприкінці 20-х років XX сторіччя створив «районну школу», що мала велику прогресивну роль у становленні економічної географії і розробленні ряду регіональних концепцій, які мають велике економічне значення. Особливим є внесок цього вченого в розробку теоретичних основ галузевого економічного районування. У сучасній географії розроблені схеми економічного, соціально-економічного, фізико-географічного, ландшафтно-екологічного районування. Детально проаналізував основні схеми районування О. Бейдик.

В. Стафійчук розглядає районування в кількох аспектах:

- як метод виявлення параметрів, за якими здійснюється територіальна диференціація та інтеграція географічної оболонки або її частин;
- як схематичне відтворення цієї диференціації та інтеграції (схема районування);
- як діяльність, що спрямована на раціональне використання природних ресурсів, відповідно до здійсненої територіальної диференціації та інтеграції. У загальних

рисах районування може розглядатися як прийом географічного поділу території на основі певних ознак, що відображає зосередження в її межах того чи іншого явища.

Поділ території на таксономічні одиниці, що відрізняються між собою рекреаційною спеціалізацією, структурою рекреаційних ресурсів і особливостями їхнього використання та охорони, називають рекреаційним районуванням.

Вперше рекреаційне районування було здійснено школою професора В. Преображенського в 1973 р. й уточнене в 1980 р. У 1985 р. значною мірою деталізував рекреаційне районування І. Зорін.

Проблема рекреаційного районування України, починаючи з 70-х років розроблялася науковцями Київського науково-дослідного і проектного інституту містобудування, Інституту географії НАН України, а також Київського, Львівського, Чернігівського, Сімферопольського, Донецького університетів. Схеми рекреаційного (рекреаційно-туристичного) районування постійно доповнюються. Можна зробити висновок, що запропоновані схеми засвідчують неоднозначність критеріїв районування, тенденцію до їх поглибленої деталізації, суб'єктивність у підході до проблеми (табл. 8.1).

Наприклад І. Пирожник запропонував схему рекреаційного районування України, в основі якої такі критерії:

- 1) характер рекреаційної спеціалізації та рівень освоєності району;
 - 2) наявність рекреаційно-туристичних ресурсів та їх територіальні сполучення;
 - 3) наявність територій рекреаційно-туристичного призначення та їх роль у загальній структурі землекористування;
 - 4) транспортно-географічне положення та доступність рекреаційно-туристичного району;
 - 5) географія рекреаційних потоків та їх інтенсивність;
 - 6) виробничі та економічні зв'язки рекреаційно-туристичних підприємств з іншими галузями;
 - 7) наявність регіонального центру з розвинутою соціальною інфраструктурою.
- На основі цих критеріїв на території України дослідник виділив два рекреаційні райони і шість підрайонів (табл. 8.1).

Схема туристичних районів України, розроблена М. Крачилом, ґрунтується на таких критеріях:

- 1) територіальна структура сучасного стану організації туризму;
 - 2) питома вага зайнятих у туристичному господарстві від загальної кількості працюючих;
 - 3) характер зв'язків туристичного обслуговування з іншими галузями економіки;
 - 4) рівень розвитку туристичної індустрії;
 - 5) наявність туристичних ресурсів;
 - 6) економіко-географічне положення;
 - 7) сучасні та перспективні потреби населення в туристичних послугах.
- За цими критеріями науковець виділив у межах двох зон на території України п'ять туристичних районів (табл. 7.1).

О. Бейдик запропонував виділити рекреаційно-туристичні райони України на основі таких критеріїв:

- 1) аналіз питомої ваги рекреаційних територій у структурі земель (у відсотках до

загальної площі території);

2) аналіз кількості місць в установах організованої рекреації (тис. одиниць);

3) наявність центрів (ядер) районів;

4) рекреаційно-туристична спеціалізація території у загальнодержавному поділі та інтеграції праці;

5) спільність та напрямок використання рекреаційно-туристичних ресурсів тощо.

Учений виділив у межах України в 1997 році шість рекреаційних районів, а в 2004 році - п'ять ресурсно-рекреаційних районів (табл. 8.1).

Рекреаційне районування - це розподіл території за однорідністю ознак, характером рекреаційного використання. Головними ознаками рекреаційного районування є рівень рекреаційного освоєння території і структура рекреаційних функцій (лікувальна, оздоровча, туристична, екскурсійна).

Рекреаційне районування є комплексним. Соціальний аспект його полягає в тому, що воно проводиться з метою забезпечення оптимального функціонування ТРС і виконання її цільової функції; економічний - у координації розвитку рекреаційного обслуговування з іншими господарськими системами; географічний - у виявленні особливостей територіального розподілу праці у сфері рекреації і туризму, прогнозуванні перспективних функцій районів, напрямків, тенденцій та закономірностей рекреаційного освоєння; екологічний - у створенні передумов раціонального використання чи консервації рекреаційних ресурсів.

Рекреаційне районування відповідає таким загальногеографічним принципам, як:

- об'єктивність - районоутворювальні ознаки повинні відображати конкретні характеристики території;

- багатоаспектність (комплексність оцінки) - зумовлена різноманітністю видів рекреації, які є складниками рекреаційної галузі;

- конструктивність - визначається чітко поставленими перед районуванням завданнями;

- ієрархічність - уможливорює розподіл території за різними таксонами (зони, райони, підрайони тощо), які перебувають у взаємозв'язку і взаємозалежності;

- єдність з адміністративно-територіальним розподілом.

О. Бейдик виводить такі основні принципи, на яких базується рекреаційне районування:

- генетичний (райони виділяють на основі історичного аналізу територіальної організації рекреаційного господарства та прогнозування його розвитку);

- соціально-економічний (має на меті максимальне задоволення рекреаційних потреб суспільства, раціональне використання рекреаційних ресурсів, підвищення ефективності територіального розподілу праці та інтеграції рекреаційних функцій, зниження витрат суспільної та індивідуальної праці на виробництво рекреаційно-туристичних послуг);

- єдність рекреаційного районування з економічним і адміністративно-територіальним устроєм.

У рекреаційному районуванні районоутворювальними ознаками є такі:

- структура рекреаційних функцій, що залежить від використання рекреаційних ресурсів, які переважають (лікувальна, оздоровча, спортивна, туристична і т.п.);

- ступінь рекреаційного освоєння території (розвинений, середньо- і слабкорозвинений район);

- ступінь відкритості району;

- перспективність освоєння.

У такий спосіб рекреаційне районування, незважаючи на те, що це наукова процедура, яка базується на суворій теорії і методології, пов'язане з рекреаційним районуотворенням.

Підрайон	Район	Регіон Зона	Рік	Автор Таксони
	ТРС: Кримсько-Дніпровська, Волинська, Сіверсько-Донецька, Придніпровська, Приазовська, Одесько-Чорноморська, Дніпровсько-Бузька, Кримська, Карпатська		1976	І. Родичкін
	Кримський, Одеський, Дніпровсько-Дністровський, Азовський прибережний		1980	географії АН СРСР
Київсько-Дніпровський, Харківсько-Донецький, Карпатський, Кримський, Одеський, Азовський	Український приморський, Кримський, Україно-Молдавський, Карпатський		1985	І.Зорін, І.Пирожник, О.Пряхін та ін
	Дніпровсько-Дністровський, Південний		19	І.Пирожник
	Карпатський, Кримський, Одеський, Азовський, Дніпровсько-Дністровський	Кримсько-Одесько-Азовський, середня смуга європейської частини СРСР	1987	М.Крачило
Судацький, Євпаторійський, Феодосійський, Чорноморський, Кримський, Алуштинський, Ялтинський, Роздольненський	Західний, Центральний, Східний, Південний, Кримський, Закарпатський		1989	Географічний факультет КДУ

	Одеський, Приазовський, Феодосійський, Ялтинський, Євпаторійський, Придніпровський, Донецький, Придністровський	Карпатський, Кримський, Дніпровсько-Дністровський, Азово-Чорноморський	1988-1993	Географічна енциклопедія України
	Карпатський, Полісько-Подільський, Київсько-Дніпровський, Донецько-Дніпровський, Кримський, Причорноморський		1997	О.Бейдик Д.Ляшенко
	Столичний, Волинський, Карпатський, Подільський, Придніпровський, Слобожанський, Донецький, Приазовський, Причорноморський	Поліський, Західний, Центральний, Східний, Приморський, Кримський	2004	І.Смаль
	Причорноморський, Карпатсько-Подільський, Полісько-Столичний, Придніпровсько-Донецький, Харківський		2004	О.Бейдик*
	Кримський, Карпатський, Столичний, Причорноморський, Донецький, Придніпровський, Подільський, Північно-Східний, Північно-Західний, Центральний		2006	В.Стафійчук
	Причорноморський, Карпатський, Полісько-Подільський, Київсько-Дніпровський, Придніпровсько-Донецький, Харківський		2008	Г.Уварова

Процедуру районування не можна розглядати ізольовано, оскільки воно не є результатом тільки інтелектуальних зусиль фахівців - це відображення реальності. На першому плані знаходиться процес, який протікає в реальному просторі. Він генерує самі райони, а згодом створює стандарти для їхнього вичленовування.

Процедура районування - це тільки міркування з приводу виділення районів за суворо визначеними критеріями. Зміни в районоутворенні ведуть до відповідних змін у галузі наукового районування, у тому числі стимулюють розвиток районування як наукової процедури: об'єкт непостійний, і в ньому відбуваються не тільки кількісні, але і якісні зміни.

Рекреаційне районування, як і будь-яке районування, має подвійну сутність: його варто розглядати як інструмент вивчення територіальної організації явища, яке досліджується, зокрема це туризм і відпочинок, і як відображення деякого етапу розвитку певного типу територіальної організації. Ці положення свідчать про те, що завданням районування є не тільки виділення мережі районів, але й пояснення причин розбіжностей між ними, прогнозування їхньої еволюції та обґрунтування шляхів управління.

На основі рекреаційного районування як наукового методу та знань тенденцій рекреаційного ринку можливим є ефективне планування і здійснення інвестицій на рівні окремих туристичних компаній і банків.

2. Таксономічні одиниці рекреаційного районування

Таксономічні одиниці рекреаційного районування розкривають особливості територіальної структури рекреаційного господарства.

Територіальна структура є результатом географічного розподілу праці й генеруючою «стрижневою» категорією, що охоплює багато провідних економіко-географічних понять (рекреаційний район, ТРС, рекреаційна зона, рекреаційна місцевість, рекреаційний мікрорайон тощо). Значний внесок у розбудову концепції про територіальну структуру зробив І. Масєгойз, який розглядає її як сукупність певним чином взаєморозташованих і з'єднаних територіальних елементів, що перебувають у складній взаємодії у процесі розвитку і функціонування господарських систем. Основною територіальною одиницею рекреаційного районування є рекреаційний район. Територіальна структура рекреаційного району (РР) являє собою ієрархічну систему його елементів, розглянутих на макро-, мезо- і мікрорівнях, усередині і між якими є тісні економічні зв'язки. Окремі рекреаційні підприємства, пункти, центри, вузли, агломерації на основі ступеневого характеру обслуговування рекреантів об'єднуються в межах курортних поселень і утворюють мікрорайони, які, у свою чергу, об'єднуються в підрайони (мезорайони) і, нарешті, рекреаційні райони (макрорайони) і рекреаційні зони (регіони).

Однозначної супідрядності в таксономічних одиницях часто не спостерігається, а ланцюжок: рекреаційне підприємство - пункт - мікрорайон - підрайон - район - зона, — не завжди має повний розвиток.

Основними ознаками виділення рекреаційних таксонів є: характер рекреаційної спеціалізації і ступінь її розвитку; рівень рекреаційної освоєності території, подібність проблем перспективного розвитку окремих частин території з позицій рекреації; рекреаційні ресурси та їх територіальні комбінації; значення рекреаційних територій у загальній структурі землекористування; потужність, територіальне поширення, структура і динаміка рекреаційних потоків; виробничі та економічні зв'язки рекреаційних підприємств з іншими галузями; наявність рекреаційного вузла (ядра).

У науковій літературі немає єдиного підходу до ієрархії територіальних рекреаційних утворень.

Науковцями запропоновано чимало таксономічних класифікацій рекреаційних утворень. Так, М. Шеломов виділяє такі ієрархічні рівні: установа, комплекс, функціональна зона, курорт, район, регіон, країна. У Є. Котлярова - чотириступенева система таксономічних одиниць: республіка (край, область), район, рекреаційна місцевість, рекреаційний мікрорайон. М. Мироненко, І. Твердохлєбов виділяють рекреаційну зону, рекреаційний макрорайон, рекреаційний мезорайон, рекреаційний мікрорайон, рекреаційний комплекс. Н. Недашковська пропонує таку класифікацію ТРС:

рекреаційна система, рекреаційна зона, рекреаційний район, рекреаційний підрайон, рекреаційний вузол, рекреаційний пункт (центр). В. Стафійчук виділяє такі таксономічні одиниці рекреаційного районування України: рекреаційний регіон, рекреаційний район, рекреаційний підрайон, рекреаційний вузол, рекреаційний центр - рекреаційний заклад.

Таке розмаїття таксономії спричинене різними підходами до вивчення рекреаційних утворень: функціонально-галузевим і територіальним. Кожна з цих класифікацій має своє підґрунтя й часто в різні поняття автори вкладають одну й ту саму суть, а наявні відмінності є незначними. Тобто можна провести такі паралелі: установа - підприємство - заклад - рекреаційний пункт; комплекс - комбінат - рекреаційний центр; вузол - поєднання - мікрорайон.

На нашу думку, дуже вдалим є поєднання функціонально-галузевого і територіального підходів до ранжування рекреаційних утворень на рівні регіону, здійснене М. Долішним, М. Нудельманом, К. Ткаченком. Ці вчені розробили таку таксономію: рекреаційний пункт, рекреаційний центр, рекреаційний вузол, рекреаційний підрайон, рекреаційний район.

Узагальнивши таксономічні класифікації рекреаційних утворень, ми зупинимось на таксономічних одиницях, виділених останньою групою авторів, доповнивши її найменшою ієрархічною одиницею - рекреаційним закладом (об'єктом) і проміжною, дуже поширеною одиницею - курортом.

Рекреаційний заклад (об'єкт) - це одиничний об'єкт, який займає чітко обмежену територію і виконує одну або кілька суміжних рекреаційних функцій.

Це спеціалізований заклад для тривалого і короткочасного розміщення людей у процесі задоволення їх рекреаційних потреб. До рекреаційних закладів належать санаторії та пансіонати з лікуванням, санаторії-профілакторії, будинки та бази відпочинку, а також загальнокурортні та інші лікувальні, спортивно- оздоровчі й оздоровчі центри, у т.ч. дитячі; туристичні готелі, бази, мотелі, кемпінги; будинки мисливців, рибалок, будинки творчості.

Рекреаційні заклади об'єднуються в межах курортних утворень у *рекреаційні пункти*, які виділяються на основі функціонування в певному населеному пункті одного або двох сезонних рекреаційних підприємств невеликої сумарної ємності лише одного виду рекреаційної діяльності. Рекреаційні пункти створюються на основі раніше сформованих сільських поселень і одночасно є формою територіальної організації рекреаційної діяльності та формою територіальної організації всіх інших видів господарської діяльності.

Найчастіше виникають такі територіальні утворення як рекреаційні центри, які являють собою два або більше видів рекреаційної діяльності у межах населеного пункту зі сформованими окремими рекреаційними закладами (санаторіями, базами відпочинку, дитячими оздоровчими центрами), сумарною ємністю не менше 500 місць.

Рекреаційний вузол є територіальною локалізацією рекреаційних підприємств, він характеризується найскладнішою галузевою рекреаційною структурою, дає змогу одержати додатковий ефект завдяки спільному використанню території й організації загальнокурортної інфраструктури. Обов'язково виконує функцію транспортного вузла. Ці рекреаційні утворення об'єднуються в межах окремих відносно самостійних мікрорайонів. Під

рекреаційними мікрорайонами розуміється сукупність рекреаційних установ і різних супутніх галузей, розміщених на компактній території і пов'язаних між собою системою інженерного і побутового забезпечення з централізацією і кооперуванням обслуговуючих

підрозділів.

Рекреаційні мікрорайони поєднуються в рекреаційні підрайони (мезорайони), що являють собою частину рекреаційного району, яка охоплює один або кілька курортів однакового профілю із зонами відпочинку і центрами туризму в межах адміністративних районів і є частиною соціального простору, що використовується для рекреаційної діяльності; формується внаслідок діяльності рекреантів і організаторів відпочинку. В Законі України «Про курорти» від 5 жовтня 2000 року в ст. 1 подається таке визначення курорту «освоєна природна територія на землях оздоровчого призначення, що має природні лікувальні ресурси, необхідні для їх експлуатації будівлі та споруди з об'єктами інфраструктури, використовується з метою лікування, медичної реабілітації, профілактики захворювань, а також для рекреації і підлягає особливій охороні».

Узагальнив підходи до класифікації курортів України В. Стафійчук.

Типологія курортів, на його думку, може бути такою (табл. 8.2).

Таблиця 7.2 Типологія курортів

За лікувальними чинниками: кліматичні, бальнеологічні, грязьові, змішані	За функціональним призначенням: переважно лікування; лікування, переважно відпочинок, туризм	За відомчим підпорядкуванням: міністерств і відомств, профспілок, приватні, іноземні	За потужністю: до 1000 місць, 1000-3000, 3000-5000, 5000-10000, 10000-20000, понад 20000
За значенням: міжнародні, державні, місцеві	Типи курортів		За віковим складом: дитячі, для дорослих, змішані
За географічним положенням: рівнинні, приморські, гірські			За тривалістю експлуатації: цілорічні, сезонні, змішані
За медичним профілем: спеціалізовані, загального призначення, протитуберкульозні	За системою розселення: агломеровані, руралістичні, міжселейні	За рекреаційним режимом: реабілітаційні, лікувальні, оздоровчі, змішані	За характером оздоровчого впливу: рекреаційно-профілактичні, реабілітаційні, лікувальні

Основною таксономічною одиницею рекреаційного районування є рекреаційний район (макрорайон). До визначення поняття «рекреаційний район» є

багато підходів. За В. Преображенським, рекреаційний район - це однорідна за характером рекреаційного використання територія, яка вирізняється такими ознаками, як унікальність і наявність стандартного набору певних властивостей. Функціонування рекреаційного району підпорядковане завданню максимального задоволення рекреаційних потреб споживачів шляхом ефективного використання ресурсного потенціалу території. Є. Котляров вважає, що рекреаційний район - це цілісна територія, для якої характерні сприятливе для рекреації поєднання природних умов, наявність рекреаційних об'єктів, спеціалізація. Це складний адміністративно-господарський організм, який обслуговується сільськогосподарськими та промисловими підприємствами, транспортними, будівельними, культурно-побутовими та іншими організаціями.

М. Мироненко та М. Бочваров розглядають рекреаційний район як територію, придатну для організації відпочинку і туризму на основі наявних рекреаційних ресурсів, зі спеціалізацією на рекреаційному обслуговуванні; як соціально-географічний район, виділення якого базується на соціологічних і соціально-економічних підходах.

За визначенням В. Стаускаса, рекреаційним районом доцільно вважати таку територію, де функція організації рекреації або курортного лікування стає конкурентоспроможною з іншим способом використання території, де ця функція має або матиме провідне значення.

За визначенням І. Пирожника, рекреаційний район - це соціально- економічна територіальна система, що являє собою сукупність взаємопов'язаних ТРС усіх рангів та інфраструктурних підприємств, які забезпечують виконання цільової функції ТРС і характеризуються спільністю рекреаційної спеціалізації і соціально-економічних умов розвитку відпочинку і туризму. Рекреаційні райони виділяються за ознакою взаємопов'язаності їх структурних елементів. При цьому районоутворювальними є не лише інфраструктурні зв'язки, але й зв'язки з кооперування та комбінування для надання туристичних послуг.

М. Мироненко, І. Твердохлебов визначають рекреаційний район, як територіальну сукупність економічно взаємопов'язаних рекреаційних підприємств, які спеціалізуються на обслуговуванні рекреантів, що дає змогу якнайкраще задовольнити їхні потреби, використовуючи наявні природні й культурно-історичні комплекси території та її економічні умови.

Ці вчені виділили такі характерні риси рекреаційних районів:

- рекреаційний район - соціальне за своїм характером і кінцевим продуктом утворення. Його продукція - рекреаційні послуги, що забезпечують розширене відтворення фізичних і духовних сил населення;
- споживачі рекреаційних послуг - люди; для рекреаційних районів характерний чотирирівневий процес суспільного відтворення: виробництво, обмін, розподіл і споживання. У рекреаційних районах між виробництвом і споживанням, як правило, немає тимчасового розриву. Це стосується й головної продукції - рекреаційних послуг, що не можуть накопичуватися про запас;
- для розміщення рекреаційних районів, що виконують функції тривалого (щорічного відпочинку), характерне яскраво виражене орієнтування на ресурси. На відміну від приміських рекреаційних районів, рекреаційні райони державного і міжнародного значення утворюються на базі унікальних сполучень рекреаційних ресурсів з обмеженим поширенням;
- багатьом рекреаційним районам властива сезонність функціонування,

зумовлена як природною ритмікою, так і рядом аспектів організації суспільного життя.

Д. Ніколаєнко робить акцент на таких рисах рекреаційних районів:

- для кожного району характерна рекреаційна спеціалізація;
- рекреаційна діяльність не домінує над іншими господарськими спеціалізаціями району, а тільки сполучається з нею;
- поєднання рекреаційних ресурсів і функцій внутрішньої буферної зони в багатьох випадках веде до інтенсивного розвитку рекреації;
- населення внутрішньої буферної зони, яка освоюється як рекреаційний район, як правило, є дуже стабільним, не схильним до міграцій у інші райони або на своїй території;
- населення рекреаційного району не схильне до використання рекреаційних ресурсів власної території за їх прямим призначенням.

Місцеве населення у власному районі масово не відпочиває;

- у процесі освоєння району активне зацікавлення ним змінюється зниженням інтересу до нього;
- спеціалізація району на рекреації не дає можливості зробити його надзвичайно прибутковим навіть у період процвітання. Як правило, такі райони дуже вразливі з економічного погляду, їхнє населення бідне;
- районна спеціалізація є чутливою до геополітичного чинника;
- після досягнення значного рівня освоєння, спеціалізований район зазнає кризи. Високий рівень освоєності району знижує інтерес рекреантів до нього.

Є чимало підходів до виділення районоутворювальних ознак, що зумовлено визнанням пріоритетності тих чи інших параметрів рекреаційної території. На думку В. Стафійчука, основними з них є:

- характер рекреаційної спеціалізації та її розвиненість;
- ступінь рекреаційної освоєності території (часто визначається як співвідношення сумарної кількості місць у закладах відпочинку і площі цієї території);
- рекреаційні ресурси та їх територіальні комбінації;
- географія рекреаційних потоків, їх потужність, структура і динаміка (за цією ознакою райони можна умовно поділити на відкриті, де число приїжджих рекреантів перевищує 51% , і закриті);
- наявність рекреаційного вузла;
- перспективність розвитку району.

При цьому треба також враховувати соціальність кінцевого продукту рекреаційного району, нерозривність процесу виробництва та споживання рекреаційних послуг, ресурсну орієнтацію і (для більшості з них) сезонність.

Формування рекреаційних районів і перспектив їх розвитку залежать також від територіального розміщення районів відносно центрів формування рекреаційних потоків, а також інших - особливо однотипних - районів; зовнішніх баз постачання продуктами та додатковою робочою силою в пікові сезони; транспортних артерій.

У ході практичного обґрунтування й визначення кордонів рекреаційних районів варто керуватися такими принципами (правилами) соціально- економічного районування:

1. Визнання об'єктивного існування рекреаційних районів.
2. Принципом розвитку. При виділенні рекреаційних районів необхідно враховувати не тільки сучасний стан рекреаційної галузі, але й перспективи її розвитку.

3. Визнання ієрархічної супідрядності рекреаційних районних утворень.

4. Економічним принципом. Районування повинно сприяти підвищенню економічної ефективності сфери відпочинку і туризму. Мережа рекреаційних районів має забезпечити найбільш раціональне використання рекреаційних, матеріальних і трудових ресурсів.

5. Урахування державних і адміністративних меж. При цьому береться до уваги районування природних і культурно-історичних рекреаційних ресурсів, але головним об'єктивним критерієм є напрямок і міцність внутрішніх і зовнішніх зв'язків рекреаційних районів, які групуються так:

1. Переміщення й концентрація рекреантів усередині району:

а) від великого транспортного вузла рекреаційного району до місць відпочинку;

б) власне рекреаційне переміщення від вихідного пункту до рекреаційних об'єктів.

Чим більше розвинені рухливі форми відпочинку, тим більша кількість компонентів територіальних сполучень рекреаційних ресурсів залучається до туристського руху. Конфігурацію рекреаційного району визначає розгалужена мережа доріг і стежок з відповідним обладнанням. Можна сказати, що ця мережа консолідує територію. Межа проходить на відстані максимального радіуса віддалення рекреантів від вихідного пункту з умовою повернення їх у вихідний пункт.

2. Переміщення продуктів споживання:

а) зв'язки між сільськогосподарською зоною постачання і рекреаційним районом;

б) товаророзподільні зв'язки. Рух товарів. рекреаційного призначення з господарських розподільних центрів до курортних поселень.

3. Управлінські зв'язки, які мають ієрархічний характер. Вони, як правило, закріплюють риси суміжності й оптимальну спрямованість територіальних економічних зв'язків рекреаційних районів. У рекреаційних районах формується система координаційних центрів з визначеною зоною впливу.

Рекреаційне районування є основою для планування і керування рекреаційною галуззю. У межах рекреаційного районування визначаються основні напрямки розвитку цієї галузі, оцінюються територіальні передумови для ефективного зміцнення матеріально-технічної бази туризму. На підставі оцінки природних і культурно-історичних ресурсів, транспортних умов, рівня рекреаційної інфраструктури, негативних і позитивних впливів на рекреаційну діяльність з боку інших видів діяльності, продуктивної внутрішньої і територіальної структури рекреаційних районів у процесі районування обмежуються рекреаційні територіальні об'єднання різного таксономічного рангу, визначаються їх функціональне і соціальне значення, встановлюються рекреаційна ємність і послідовність рекреаційного освоєння.

Змінюваність районоутворювальних ознак як таких, що відображають лише конкретний історичний зріз у розвитку рекреаційного господарства, зумовлює нестійкий характер рекреаційного районування.

3. Умови та чинники рекреаційного районування

Формування рекреаційних районів відбувається під впливом специфічних умов і чинників.

М. Мироненко, І. Твердохлебов під умовами рекреаційного районоутворення розуміють природне і соціально-економічне середовище, у якому відбувається формування і функціонування рекреаційних районів. Воно створює лише передумови, фактична реалізація яких залежить від соціально- економічних чинників формування і

розвитку рекреаційних районів.

Природне середовище рекреаційного районоутворення уявляють як територіальне сполучення природних рекреаційних ресурсів і природних умов, необхідних для освоєння району. Разом з диверсифікованістю рекреаційних потреб природне середовище визначає потенційну рекреаційну спеціалізацію території. Воно впливає на зовнішній вигляд території району; на напрямок, види і комплексне рекреаційне обслуговування; на розміщення його матеріально-технічної бази; на розвиток і розміщення галузей матеріального виробництва, тісно пов'язаних із рекреаційним обслуговуванням; на місце і роль у системі рекреаційних районів країни.

Соціально-економічне середовище в процесі районоутворення і функціонування рекреаційних об'єктів характеризується двома особливостями. По-перше, група його компонентів належить до соціально-економічних рекреаційних ресурсів, а саме - до їх культурно-історичного складника (історичні, археологічні, архітектурні, містобудівні визначні пам'ятки, унікальні й оригінальні виробництва й виробничі об'єкти). По-друге, елементи соціально-економічного середовища становлять зовнішню і внутрішню умову формування і розвитку рекреаційних районів.

До зовнішніх економіко-географічних умов належить економіко-географічне положення. М. Мироненко, І. Твердохлебов виділяють п'ять видів економіко-географічного положення рекреаційного району:

1. Положення рекреаційного району стосовно районів формування рекреаційних потоків з обліком таких їхніх параметрів, як розмір, спрямованість і структура (соціальна, вікова, співвідношення між вітчизняними й іноземними туристами і т.п.).
2. Транспортно-географічне положення рекреаційного району, яке розкриває ступінь зв'язку місця постійного проживання рекреантів з місцем відпочинку.
3. Положення стосовно зовнішніх баз постачання продуктів споживання, особливо тих, що швидко псуються.
4. Положення стосовно ареалів, з яких може бути залучена додаткова робоча сила, особливо в сезони «пік».
5. Положення щодо інших рекреаційних районів, насамперед, з однотипною спеціалізацією.

До провідних внутрішніх соціально-економічних умов належать:

1. Рівень розвитку й територіальна структура матеріально-технічної бази відпочинку і туризму, у тому числі суміжних сфер діяльності, що обслуговують рекреантів.
2. Рівень економічної освоєності території, особливо рівень розвитку виробничої інфраструктури. Вплив цієї умови на розвиток рекреації у межах визначеної території є подвійним. З одного боку, висока економічна освоєність території сприяє розвитку рекреаційних територій. З іншого - це може вплинути на відпочинок і туризм через забруднення середовища, відтягування трудових, територіальних і матеріальних ресурсів. Тому важливо враховувати характер відношень рекреаційної діяльності з іншими сферами економіки на визначеній території.
3. Трудові ресурси. Наявність, відсутність або дефіцит їх - найважливіша умова розвитку рекреаційних районів.
4. Характер розселення в рекреаційних районах впливає на особливості територіальної організації відпочинку і туризму.

Серед найважливіших соціально-економічних чинників, які впливають на

формування і розвиток рекреаційних районів, виділяють:

1. Часову мінливість потреб населення в рекреаційних послугах.
2. Поглиблення територіального розподілу праці, який прискорюється у сфері відпочинку і туризму. Диверсифікація рекреаційних потреб веде до подальшого розподілу праці, що є обов'язковою умовою підвищення її продуктивності та необхідністю в процесі масового попиту на рекреаційні послуги.
3. Рекреаційні райони не можуть формуватися на будь-якій території, тому що багато територій малоцінні для організації відпочинку і туризму. На різних етапах розвитку структура рекреаційних потреб змінюється, залежно від чого змінюється і функціональна структура рекреаційних районів. Для рекреаційних районів характерна зонально-кущова форма територіальної організації з обмеженою міжгалузєвою структурою.
4. Активний вплив рекреаційної діяльності на розвиток економічно відсталих територій з привабливими рекреаційними ресурсами й певними резервами трудових ресурсів. Спеціалізація на виробництві послуг туризму і відпочинку забезпечує надходження грошових і матеріальних засобів, розширює сферу прикладання праці, і тому є важливим чинником економічного розвитку району.

Механізм утворення рекреаційних районів можна уявити так: внаслідок потреб людей у рекреаційних послугах, що швидко зростають, у процесі територіального розподілу праці сфера відпочинку і туризму "вибирає" для себе оптимальні ділянки території, які за сукупністю природних і соціально- економічних умов найбільше відповідають вимогам тих або інших видів рекреаційної діяльності й особливостям територіальної організації рекреаційної галузі. На етапі розвитку сфери відпочинку і туризму відбувається локалізація рекреаційної діяльності на обраних територіях, здійснюється внутрішній і зовнішній взаємозв'язок, формується географія координаційних центрів, створюється територіальне управління.

4. Характеристика рекреаційних районів України

Незважаючи на розбіжності в методиці дослідження рекреаційного районування, кожна із запропонованих вище схем виділяла Кримський і Карпатський рекреаційні райони, що підтверджує їх унікальність і місце в структурі рекреаційного господарства України. Але жодна схема не виділяє Приазовського рекреаційного району, хоча в кожній поверхово відображені особливості цього району. Ми вважаємо, що цей район є рекреаційним резервом держави і, незважаючи на низький коефіцієнт атрактивності, має перспективи розвитку для організації сезонного відпочинку, особливо батьків із дітьми та санаторно-курортного лікування.

Схарактеризуємо основні рекреаційні райони держави.

Причорноморський рекреаційний район охоплює Одеську, Миколаївську, Херсонську області (без м. Генічеська та Арабатської стрілки), а також Автономну Республіку Крим (без Азовського узбережжя Криму). Площа району становить понад 110 тис. км² або близько 18% площі країни. Район знаходиться на межі двох кліматичних поясів — помірного та субтропічного. Характеризується приморським положенням і загалом має зручне розташування щодо великих річок України. У районі чимало різноманітних міфологічних та історичних об'єктів. Кількість туристів і рекреантів, які щороку відвідують цей район, становить близько 49% від загальної кількості туристів в Україні.

Рельєф рекреаційного району переважно рівнинний з висотами від 50 до 200 м, у південній частині Криму височать Кримські гори, середні висоти яких коливаються в

межах 300-1500 м, найвища вершина – г. Роман-Кош (1545 м). Район розташований переважно в степовій зоні, де поширені справжні та лучні степи, подекуди з ознаками опустелення. Тут також представлені кримські гірські ліси дубово-грабового складу, шиблякові зарості, а на Південному березі Криму – паркові вічнозелені ліси з кипариса, платана, туї, кедра, магнолії. У видовому складі флори і фауни багато реліктів та ендеміків.

Кліматичні умови оцінюються як комфортні для туристичної та рекреаційної діяльності, а тривалість періоду з температурою понад +10°C є найбільшою в Україні й становить 180-190 днів у Криму, Миколаївській та Одеській областях.

Тут зосереджено найбільші в Україні експлуатаційні запаси мінеральних вод різного хімічного складу, однак використовуються вони лише на 5%. У Криму 26,4% розвіданих запасів мулових органо-мінеральних сульфідних грязей, ропа Мойнакського і Сакського озер, більшість з яких не використовується.

Унікальними ландшафтами в межах рекреаційного району є природоохоронні території, зокрема Кримський природний заповідник площею 34,6 тис. га, розташований у межах Алуштинського, Бахчисарайського і Ялтинського районів, Єланецький степ, площею 1,7 тис. га, розташований у Миколаївській області, Дунайський біосферний заповідник площею 46,4 тис. га, розміщений у Кілійському районі Одеської області, що займає частину островів та акваторії Чорного моря, а також заказники Новий Світ, Великий Каньйон Криму, пам'ятки природи – Демерджі, гора Кішка та ін.

Унікальність Причорноморського рекреаційного району полягає і в наявності карстових форм рельєфу в Гірському Криму, де знаходиться 85% карстових порожнин України. Вони переважно короткі (загальна довжина – 34,4 км; найдовша печера – Червона (13,7 км) у Сімферопольському районі), однак займають перші позиції за глибиною (наприклад, Каскадна – 400 м). У карстовому гроті Кіік-Коба на Довгоруківській яйлі (за 25 км на схід від Сімферополя) було виявлено перші знахідки решток неандертальця на території України і Центральної Європи.

Причорноморський рекреаційний район багатий на суспільно-історичні ресурси всіх видів. Їх загальна кількість становить 9275 об'єктів. Серед цих ресурсів особливими є історичні міста та села. Так, у Криму – це Бахчисарай, Інкерман, Балаклава, Судак, Коктебель, Керч, Євпаторія, у Миколаївській області

— Очаків, Воскресенськ, Жовтневе, в Одеській — Балта, Болград, Білгород-Дністровський, Вилкове, Рені, Ізмаїл, у Херсонській — Каховка.

Серед найвизначніших архітектурно-містобудівних споруд переважає громадська архітектура. Найбільш цінними об'єктами, багато з яких отримали статус національних або державних історико-культурних заповідників, є Херсонес Таврійський, Бахчисарайський ханський палац, Державний палацево-парковий музей-заповідник (м. Алушка), Державний архітектурно-історичний заповідник "Судацька фортеця" (м. Судак). З-поміж культових споруд у м. Євпаторії – мечеть Джума-Джамі, що відрізняється високою автентичністю і є найбільшою і найвідомішою мечеттю України. У м. Феодосії – Генуезький міст XIV ст., єдиний міст в Україні, розташований на одній із магістральних вулиць міста, що функціонує з XIV ст. Кримський півострів має унікальну архітектурну спадщину, яка представлена античними пам'ятками (з IV ст. до н.е.), середньовічними фортецями й печерними містами, культовими спорудами різних світових релігій і конфесій та палацовими ансамблями (XVI-XX ст.). На державний облік узято 1087 пам'яток.

У Миколаївській області на державний облік узято 3,3 тис. нерухомих пам'яток, у

тому числі 143 пам'ятки архітектури. Тут розташований історико- археологічний заповідник "Ольвія", у самому м. Миколаєві – будинок чоловічої гімназії — одна з перших монументальних споруд України (1850 р.); обсерваторія (1821-1827 рр.), що й сьогодні використовується за призначенням.

В Одеській області на державний облік узято 7,4 тис. нерухомих пам'яток, з яких 1440 – пам'ятки містобудування й архітектури. Унікальним туристичним об'єктом є Аккерманська фортеця – XIII-XV ст., виняткова пам'ятка оборонної архітектури середньовіччя, що вирізняється високою автентичністю, Турецька фортеця Ізмаїл, місто-фортеця Кілій, Вілківська Українська Венеція; у м. Одесі – театр опери і балету (1884 – 1887 рр.), збудований віденськими архітекторами Г. Гельмером і Ф. Фельнером та інші об'єкти державного значення.

У Херсонській області на державний облік узято 5,9 тис. нерухомих пам'яток. Привертає увагу Катерининський собор (1782-1787 рр.) – одна з найбільш ранніх культових споруд Херсона, поховання князя Потьомкіна- Таврійського. Цікавими пам'ятками міста, крім Катерининського собору, є Греко- Софіївська церква, будинок В. Сенявіна.

Спеціалізація району багатoproфільна, тут розвивається культурно- розважальний, діловий, релігійний туризм, види спортивного туризму (пішохідний, водний, спелеологічний, повітроплавальний, гірський, мисливський, велотуризм). Однак найбільше рекреантів відвідують цей район з метою лікування та оздоровлення (майже 60% від загальної кількості туристів).

Проблеми розвитку рекреаційної галузі в районі пов'язані насамперед з екологічним станом території.

Впливають на розвиток туризму й економічні чинники, зокрема недостатність інвестування програм розвитку галузі, порушення законодавства при відчуженні земель для туристично-рекреаційних цілей, рівень розвитку інфраструктури, а саме – скорочення кількості закладів розміщення, аварійний стан комунального господарства, відсутність стандартизованих шляхів сполучення.

З-поміж перспективних видів рекреації в Причорноморському районі варто виділити ділову, релігійну, спортивну, зокрема такі її види, як спелеотуризм, велотуризм, мисливський, водний, повітроплавальний, гірський туризм, а також освітній, науковий, геологічний, виробничий, зокрема дегустаційний.

Перспективними турами, враховуючи як наявні ресурси, так і менш вивчені, є "Релігійні святині Європи", "Шляхами великих емігрантів", "Унікальні каньйони", "Найвизначніші фортеці", "Шляхами видатних особистостей", "Славетні мандрівники і першопрохідці", "Славетні острови" та ін.

Карпатський рекреаційний район розміщений на заході країни і межує з Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією, Молдовою. До складу району ввійшли чотири області – Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Чернівецька. Він займає площу 56,6 тис. км² або 9,4% території України. Прикордонне положення, специфічні природні умови вплинули на формування його рекреаційно-туристичного потенціалу й визначили одне з провідних місць у рекреаційній галузі країни. Щорічна кількість рекреантів становить 2,2-2,5 млн. осіб, однак, за фактичними підрахунками, район може прийняти туристів ушестеро більше.

Район забезпечений рекреаційно-туристичними ресурсами. Рельєф його рівнинний, гірський і передгірний оцінюється як комфортний для ведення рекреаційної діяльності.

Кліматичні умови Карпатського рекреаційного району оцінюються від помірно-

сприятливих у Івано-Франківській та Чернівецькій областях до помірно-комфортних у Львівській і Закарпатській областях. Тривалість періоду з температурою понад +10 °C коливається від 95 днів у горах до 180 днів на рівнинах Закарпатської області.

Наявний рельєф і кліматичні умови сприяють розвитку в районі різних видів літнього і зимового відпочинку та оздоровлення.

У районі зосереджено значні запаси мінеральних вод різного хімічного складу й ступеня мінералізації (за розвіданими запасами особливо виділяється Закарпатська область). Це – сульфідні, вуглекислі, залізисті води, води з підвищеним вмістом органічних речовин (найбільші родовища у Львівській, Івано-Франківській, Чернівецькій областях). Є в районі джерела дефіцитних миш'яковистих мінеральних вод (с. Кваси Рахівського району Закарпатської області). У цьому районі зосереджено 55,9% ресурсів мінеральних вод країни. Як бальнеологічний ресурс використовується озокерит – гірський віск, родовища якого знаходяться тільки в цьому районі країни і який являє собою суміш високомолекулярних сполук вуглеводів, смол та асфальтенів (найбільші родовища – Бориславське і Трускавецьке). У районі знаходяться також унікальні за лікувальними властивостями соляні шахти і солоні озера Солотвина, мало освоєні в плані рекреації; гіпсові печери Буковини. Деякі з карстових порожнин Закарпатської області використовуються з лікувальною метою (спелеотерапія) для лікування бронхіальної астми.

Важливе рекреаційне значення мають гірські річки та озера Карпат, зокрема притоки Дністра, Пруту, Тиси. Річки Черемош, Прут, Ріка, Тереля, Уж, Стрий та інші придатні для сплавляння ними на туристичних суднах. Воду малих річок можна вживати без додаткового очищення. У басейні мальовничої річки Дністер розміщені кілька значних міст і курортів району (Дрогобич, Галич, Івано-Франківськ, Коломия, Трускавець, Чернівці). Озера Бребенескул (1801 м над рівнем моря), Синевир (989 м над рівнем моря), Несамовите, Драгобратське є об'єктами з високим ступенем атрактивності.

Унікальними ландшафтами в межах Карпатського району відзначаються природоохоронні території, зокрема Карпатський біосферний заповідник, оголошений ЮНЕСКО світовою природною спадщиною. Своєрідною його частиною є Долина нарцисів, розміщена на площі 257 га поблизу м. Хуст, яка приваблює рекреантів. Є в районі природний заповідник Горгани, біосферний Розточчя; національні природні парки, зокрема Карпатський, створений у 1980 р., на території якого розміщені туристичні центри Яремча, Ворохта, Яблуниця і знаходиться значна кількість джерел мінеральних вод типу "Карзан", "Арзні", "Єсентуки – 17". Серед інших національних природних парків виділяються Яворівський, Вижницький, Сколівські Бескиди, Ужанський, Гуцульщина.

У межах Карпатського рекреаційного району є й інші природно-антропогенні території, які вирізняються своєю унікальністю. Це найстаріший в Україні Оброшинський дендропарк на Львівщині (закладений у 1730 р.) та один з наймолодших – дендропарк Діброва в Івано-Франківській області (створений у 1973 р.), у якому представлена найбільша в Карпатах колекція кедрових сосен. Найбагатшою у видовому складі є колекція дендропарку Дружба в Івано-Франківську (налічує близько 2000 видів). Ендеміками, гібридами та архітектурними спорудами вирізняються Чернівецький ботанічний сад та ботанічний сад Львівського національного університету імені І. Франка.

У межах району є всі види культурно-історичних ресурсів, яких налічується майже 8 тис. одиниць. Серед найвизначніших архітектурно-містобудівних споруд переважає

культура (близько 90%) і фортифікаційна архітектура. Найбільш цінною є історико-культурна спадщина історичного центру Львова (Всесвітня спадщина ЮНЕСКО), музеї-замки Олеський – найстаріший в Україні, Тустань, Нагуєвичі, Золочівський, Поморянський замок тощо, яких у районі нараховується 106, велика кількість культових споруд – соборів, церков, костьолів, монастирів із найкращими зразками як дерев'яного, так і кам'яного зодчества (Св. Юра, Вірменський, Пресвятої Діви Марії у м. Львові, колегіум єзуїтів у Івано-Франківську, Церква Різдва Христового у Галичі, резиденція митрополита в м. Чернівцях).

До фортифікаційних споруд і замків належать замок-фортеця в м. Ужгороді, замок "Паланок" у м. Мукачевому, замок Потоцьких у м. Львові, палацовий комплекс у Підгірцях Львівської області, а серед світських споруд, наприклад, театр опери і балету й залізничний вокзал, площа Ринок у Львові, солеварня у м. Долині – унікальна пам'ятка промислової архітектури XIX ст., що збереглася до нашого часу і використовується за призначенням.

Найбільш насиченою біосоціальними й подійними ресурсами району є Львівська та Івано-Франківська області.

Наявні рекреаційно-туристичні ресурси дають змогу розвивати в районі багатопрофільну рекреацію, але базовою є санаторно-курортна рекреація. Значного розвитку досяг рекреаційний туризм (майже 80% туристів), а також пізнавальний і релігійний; розвиваються діловий, спортивний, зокрема пішохідний, лижний, гірський, екологічний та зелений види туризму. Переважає річний туристичний цикл.

Основний рекреаційний вузол району – м. Львів, значні рекреаційні вузли – обласні центри Івано-Франківськ, Ужгород, Чернівці. Рекреаційними центрами є також Трускавець, що формується як потужний курортнополіс, а також Мукачево, Галич, Коломия, Яремча, Косів, Надвірна, Рахів, Ясіня, Яблуниця, Славське, Тисовець, Самбір, Дрогобич, Борислав, Берегове, Виноградне, Солотвин, Тячів тощо.

Проблеми рекреаційного використання й освоєння району пов'язані з екологічним станом території, недостатньо розвиненою і неякісною рекреаційною інфраструктурою, нестачею необхідної кількості закладів розміщення, доступних за ціною для середнього (за забезпеченістю) класу рекреантів.

Карпатський рекреаційний район поки що не використовує належним чином багаті рекреаційні ресурси. Однак значення рекреації і туризму в соціально-економічному відродженні району постійно зростає, особливо останнім часом. Туризм і рекреація сприяє диверсифікації економіки району.

Одним із чинників залучення туристів до району є розвиток традиційних народних промислів, збереження давніх звичаїв, національної культури. Великі рекреаційно-туристичні об'єкти стають найбільшими інвестиційними проектами (наприклад, туристичний комплекс "Буковель", за деякими оцінками, став найбільшим інвестиційним проектом в Україні). Із зростанням зайнятості у сфері рекреації і туризму збільшуються прибутки на- селення, підвищується рівень його добробуту. Розвиток рекреації стимулює й розвиток усієї економічної інфраструктури регіону.

Перспективними в районі можуть бути дегустаційні, наукові, геологічні та етнографічні тури, тури "Пам'ятки промислової архітектури", "Шляхами гетьманів України", "Релігійні святині Європи", а також зелений туризм у контексті попиту на нього української діаспори та ін.

Надзвичайно актуальними є питання як збереження природно-ресурсного потенціалу, так і ефективного розвитку туристично-рекреаційної галузі – важливої галузі

регіональної економіки району.

Полісько-Подільський рекреаційний район охоплює Рівненську, Житомирську, Вінницьку, Тернопільську, Хмельницьку й Волинську області й займає площу 131,1 тис. км². Більша частина району розміщена на півночі й північному заході України та на Поділлі — у центральній частині правобережжя України. Площа потенційних рекреаційно-туристичних територій району в структурі земель становить близько 33%.

Дефіцит рекреаційних ресурсів мають Рівненська та Житомирська області.

Розвитку рекреації сприяють наявність унікальних мальовничих ландшафтів і місцевостей курортно-оздоровчого типу, значний лісовий фонд, численні озера, річки та водоспади. Серед геологічних ресурсів унікальними за своєю природою є спелеологічні ресурси, насамперед карстові печери. Тут міститься одна з найдовших у світі печер — Оптимістична, яка знаходиться поблизу с. Коралівка (Тернопільська область). Взагалі в Тернопільській області налічується близько 70 печер, з-поміж яких особливо виділяються Кришталева, Вертеба, Озерна, Млинки, Ювілейна Угринь, Тимкова Скеля. Серед печер Хмельницької області — Атлантида та інші.

Кліматичні умови для рекреаційної діяльності характеризуються як помірно-комфортні: період з температурою понад +10°C коливається від 150 днів у Волинській області до майже 200 днів у Вінницькій області. Найбільше використовуються із рекреаційною метою річки Дністер, Південний Буг, Случ, Горинь, а також Шацькі озера та озеро Біле на Рівненщині. Цікавими об'єктами туризму є водоспади, розміщені переважно в пониззях річок Стрипи й Коропця (Тернопільська область). Одним із найбільших є Русилівський каскад з 12 водоспадів заввишки до 13 м і завдовжки до 3 км.

У районі зосереджено значні запаси мінеральних вод — понад 40 родовищ, із яких розробляються і використовуються близько 20. Це радонові води Хмільника (Вінницька область), Корбутівське та Денешське родовища Житомирської області, кілька родовищ є в Рівненській області. Мають практичне застосування мінеральні води з підвищеним вмістом органічних речовин — типу "Нафтуся", сульфідна, кам'яниста, бромна. Перспективні для рекреаційного використання басейни лікувальних торфів (родовища Війтівецьке, Настасівське, Журавицьке та ін.), сапропелів (розвідані запаси лише на Волині становлять 61,2 млн. т). Загалом забезпеченість району цим видом ресурсу перевищує потреби населення вп'ятеро. З рекреаційною метою

використовуються об'єкти природно-заповідного фонду, зокрема національні природні заповідники — Медобори, Подільські Товтри (найбільший в Україні за площею — 261,3 тис. га), Поліський, Рівненський, заказники — "Нечимне", Коростовецький, Бугагівський, Білозерський, Циківський; ботанічні сади — Кам'янець-Подільський, Кременецький, Луцький.

Історико-культурні ресурси в районі різноманітні. Переважає громадська архітектура; значна кількість культових об'єктів і фортифікаційних споруд. Найбільш цінні культові (сакральні) споруди зосереджені в Тернопільській області, серед яких Почаївська Лавра, у Волинській області — Святогірський монастир. Усього налічується понад 10 тис. культурно-історичних об'єктів. Лідером серед областей району за суспільно-історичними ресурсами є Хмельницька область. Особливо виділяються Державний історико-культурний заповідник "Буша", Луцький державний історико-культурний заповідник, Державний історико-культурний заповідник "Володимир", Національний історико-меморіальний заповідник "Поле Берестецької битви", Острозький державний історико-культурний заповідник, Державний історико-архітектурний

заповідник "Збараж", Кременецько-Почаївський Державний історико-архітектурний заповідник, Державний історико-архітектурний заповідник "Бережани", Національний історико-архітектурний заповідник "Кам'янець" (кандидат до списку пам'яток світової культурної спадщини ЮНЕСКО), Державний історико-культурний заповідник "Меджибіж".

Полісько-Подільський рекреаційний район має багатoproфільну спеціалізацію, у ньому розвиваються пізнавальний, лікувально-оздоровчий, релігійний та спортивний (у тому числі мисливський) види туризму; пішохідний, водний, спелеологічний туризм із сезонним циклом. Екологічний стан району характеризується від передконфліктного до катастрофічного на півночі в зоні відчуження ЧАЕС. Основні проблеми розвитку туризму і використання необхідних для цього ресурсів пов'язані з недостатнім вивченням можливостей території для рекреаційно-туристичних цілей, браком інформації про наявні ресурси, низьким рівнем розвитку туристичної інфраструктури. Перспективними турами можуть бути "Шляхами гетьманів України", "Релігійні святині Європи", "Унікальні каньйони", "Найвизначніші фортеці", "Національні історико-культурні заповідники".

Київсько-Дніпровський рекреаційний район охоплює Київську, Чернігівську, Черкаську й Полтавську області та м. Київ. Площа району становить 110,5 тис. км². Район має внутрішньоматерикове прирічкове розташування, яке ще характеризують як столичне та середньодніпровське. За особливостями рельєфу поділяється на три частини: північна частина – у межах Поліської низовини, південно-західна та центральна – Придніпровської височини, східна – у межах Придніпровської низовини. Середня частка рекреаційно-туристичних територій становить 39%.

Район достатньо забезпечений рекреаційними ресурсами. Київська область як рекреаційний ресурс характеризується помірною комфортністю. Тривалість періоду з температурою понад +10°C коливається від 155 днів у Чернігівській області до 175 у Полтавській. Серед інших природних рекреаційно-туристичних ресурсів виділяються мінеральні води. Однак за потенційними їх запасами район посідає місце від 10 (Київська область) до 25 (Чернігівська область). Серед мінеральних вод переважають родонові, без специфічних компонентів і властивостей, загальні запаси яких становлять лише 1,6% від загальноукраїнських. З усіх відомих родовищ експлуатуються тільки близько 10%. Є в районі торфові лікувальні грязі (наприклад Малосорочинське родовище у Полтавській області), але їх використання значно скоротилося після катастрофи на ЧАЕС.

3-поміж гідрологічних об'єктів найбільше рекреаційне навантаження припадає на р. Дніпро та її притоки, на яких розміщена значна кількість санаторіїв-профілакторіїв, баз відпочинку, центрів дитячого відпочинку. На базі річкової системи Дніпра створено національну туристичну програму "Намисто Славутича". Об'єктами рекреації в басейні Дніпра є водосховища і ставки. Тривалість купального сезону становить 90-120 днів, що за показником тривалості менше, ніж в інших районах країни. На основі гідрологічних об'єктів створено гідрологічні заказники. Найбільше їх у Полтавській області (57, три з яких державного значення: Куквинський, Середньосульський, Великоселецький).

Регіональними ландшафтними парками, де в останні роки інтенсивно розвивається рекреація, є Трахтемирів (Черкаська область), Диканський, Кременчуцькі плавні (Полтавська область), Голосіївський, Лиса гора, парк Партизанської слави, що у м. Києві. Є в районі й ландшафтні заказники. Найбільше їх у Полтавській (51) та Чернігівській (34) областях. Це, зокрема Дейманівський, Червонобережжя, Короленкова Дача, Сулинський, Урочище Бурти, Рихлівська Дача, Замглай та ін. Для задоволення рекреаційно-туристичних потреб використовуються також державні заказники (Каморетський

зоологічний Чернігівської області, Русько-Полянський ботанічний і Липівський орнітологічний Черкаської області) та природні заповідники (Канівський Черкаської області), природні національні парки, дендропарки ("Олександрія" м. Біла Церква), парки садово-паркового мистецтва, ботанічні сади (наприклад, у м. Києві Національний ботанічний сад імені академіка Гришка), комплексні пам'ятки природи (Тарасове урочище Полтавської області). Однак їх частка становить лише 3-5% від загальної площі областей.

Серед найвизначніших архітектурно-містобудівних споруд, яких налічується понад 12 тис., переважає громадська архітектура (52 %). У районі достатня кількість національних і державних історико-культурних заповідників. З-поміж них виділяються Національний заповідник "Софія Київська", Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Державний історико-архітектурний заповідник "Стародавній Київ", Державний історико-меморіальний заповідник "Биківнянські могили", Національний історико-етнографічний заповідник "Переяслав", Національний музей-заповідник українського гончарства (смт. Опішня); Державний історико-культурний заповідник "Поле Полтавської битви" (м. Полтава), Національний історико-культурний заповідник "Чигирин", Шевченківський національний заповідник "Тарасова гора" (м. Канів), Державний історико-культурний заповідник "Батьківщина Тараса Шевченка" (Звенигородський район, с. Шевченкове), Державний історико-культурний заповідник "Трахтемирів" (Канівський район, смт. Григорівка), Державний історико-культурний заповідник "Корсунь-Шевченківський", Державний історико-культурний заповідник "Кам'янка", Національний архітектурно-історичний заповідник "Чернігів стародавній", Національний історико-культурний заповідник "Качанівка", Державний історико-культурний заповідник "Гетьманська столиця" (смт. Батурин), Державний історико-культурний музей-заповідник "Слово о полку Ігоревім" (м. Новгород-Сіверський).

У Київсько-Дніпровському рекреаційному районі, як і в решті, розвивається багатопрофільна рекреація: пізнавально-лікувальна, культурно-розважальна, ділова, релігійна, навчально-освітня, спортивна, зокрема повітроплавальний, лижний, пішохідний, водний, зелений туризм. Переважає сезонний цикл туристичної діяльності. Перспективними турами є "Гетьманські столиці", "Шляхами гетьманів України", "Релігійні святині Європи", "Шляхами видатних вчених і винахідників", "Шляхами українських меценатів і промисловців", "Шляхами великих емігрантів", "Славетні мандрівники і першопрохідці", "Славетні острови" (о. Труханів), а також педагогічні тури і ярмарковий та екологічний туризм.

Основні проблеми експлуатації природних рекреаційно-туристичних ресурсів Київсько-Дніпровського району пов'язані з екологічним станом території, який характеризується подекуди як конфліктний, кризовий і катастрофічний.

Придніпровський рекреаційний район охоплює Дніпропетровську й Кіровоградську області (площа району 56,5 тис. км²) і належить до густонаселених і урбанізованих районів, що, з одного боку, зумовлює високу потребу населення в різних видах відпочинку, а з іншого – потребує віднайдення нових видів рекреаційно-туристичних ресурсів та їх обліку. Район вирізняється високою концентрацією екологічно небезпечних виробництв (видобувні галузі, хімічна та металургійна промисловість), дефіцитом питної води, не дуже багатою історико-культурною спадщиною, що значно зменшує його рекреаційну привабливість. Рекреаційний район за рекреаційними ресурсами оцінюється як дефіцитний.

Рельєф району, зокрема чергування низовин і височин, загалом сприятливий для рекреаційно-туристичної діяльності. Клімат характеризується від помірно комфортного до комфортного для рекреації і туризму. Кількість днів з температурою + 10°C в Кіровоградській області становить 160-170, тоді як в Дніпропетровській області коливається від 187 до 228. Переважають степові ландшафти з низьким коефіцієнтом атрактивності. Сприяють розвитку рекреації у Придніпровському рекреаційному районі значні запаси мінеральних вод, зокрема бромних, йодо-бромних, радонових, залізистих і лікувальних грязей (родовища Ліпне, Сліпне, оз. Солоний Лиман). У межах району знаходяться такі території природно-заповідного фонду України, як Дніпровсько-Орільський заповідник.

Серед найвизначніших архітектурно-містобудівних споруд переважає громадська та промислова архітектура. У Кіровоградській області привертає увагу Державний музей-заповідник І. Карпенка-Карого "Хутір Надія", Грецька церва (м. Кіровоград), Преображенський собор (м. Дніпропетровськ) і Дніпропетровська Національна горна академія.

У районі переважає пізнавальний, навчально-освітній, водний, пішохідний, рекреаційний і діловий туризм. Рекреаційний цикл переважно сезонний.

Використання природно-ресурсного рекреаційного потенціалу, як і в розглянутих вище районах, пов'язане з екологічним станом, що характеризується як кризовий та передкатастрофічний.

Подальший розвиток має круїзне освоєння Дніпровського "рекреаційного коридору", яхтинг, реконструкція та інтенсифікація берегової забудови. Перспективними турами є "Місцями славнозвісних Січей і поховань гетьманів України", "Шляхами видатних учених і винахідників", "Шляхами гетьманів України", "Шляхами великих емігрантів", виробничі, педагогічні тури, розвиток британсько-кіровоградської лінії в туризмі, розвиток туризму в розрізі позиції "Кіровоградщина – центр України".

Харківський рекреаційний район охоплює Луганську, Харківську і Сумську області (площа району 81,9 тис. км²). За рекреаційними ресурсами район оцінюється як дефіцитний. Частка рекреаційно-туристичних земель від загальної площі областей становить до 30% у Сумській області й менше 20% у Харківській і Луганській областях.

Рельєф і клімат району оцінюються як помірно комфортні для рекреаційно-туристичної діяльності. Тривалість літнього періоду становить 110-120 днів. Купальний сезон триває 120-136 днів з початку червня до середини вересня. Територія району розташована у двох природних зонах – степу і лісостепу, район добре забезпечений водними ресурсами (867 річок, які належать до басейнів Дону і Дніпра; найбільша річка району – Сіверський Донець; багато озер, найбільше – оз. Лиман; є водосховища – Червонооскільське, Печенізьке, Краснопавлівське). У Харківському районі виявлено багато джерел мінеральної води (Березівські – найвідоміші гідрокарбонатно-кальцієво-магнієві мінеральні води).

У районі є території, що належать до природно-заповідного фонду країни. Однак площа заповідних територій становить лише 55,6 тис. га (1,5% від загальної площі району).

Серед основних природно-заповідних об'єктів виділяються філіал Українського степового природного заповідника Михайлівська цілина, Луганський заповідник, Катеринівський заказник, гідрологічна пам'ятка "Шелехівське озеро", зоологічна пам'ятка "Боромля", Деснянсько-Старогутський національний природний парк.

У Харківському районі налічується 4161 об'єкт, що належать до історико-

культурних туристичних ресурсів, з них державного значення — 200, історичних селищ і місць — 31. Основними туристичними об'єктами в Сумській області є державні історико-культурні заповідники в м. Глухові та м. Путивлі, у Харківській області — Історико-археологічний музей-заповідник "Верхній Салтів" та Чугуївський історико-культурний заповідник імені

І. Рєпіна, у Луганській області — Деркульський кінний завод (найстаріший в Україні). До визначних історичних місць належать смт. Кияниця в Сумській області з палацом і садибою XIX ст., Гамаліївка з ансамблем монастиря, Червоний Оскіл — поселення салтівської культури, Цареборисів, що відомий залишками фортеці, смт. Старий Мерчик і Шарівка з палацами й парками; у Луганській області — садиба другої половини XVIII ст. (м. Олександрівськ).

У Харківському районі переважає пізнавальний, діловий та педагогічний туризм із річним циклом. Стан території оцінюється як екологічно кризовий і передконфліктний. Зважаючи на незначний рівень забезпечення району рекреаційно-туристичними ресурсами, спостерігається помітна міграція рекреантів і туристів до інших, більш привабливих районів, а також підвищення рівня оздоровчої рекреації на

берегах водосховищ Харківської області. Перспективними можуть бути такі тури, як: "Шляхами видатних учених і винахідників", "Гетьманські столиці", "Шляхами гетьманів", а також педагогічні, екстремальні та виробничі екскурсійні тури. Значні перспективи має район для розвитку дитячо-юнацького туризму. При середньому показнику охоплення туристсько-краєзнавчою, екскурсійною роботою учнівської молоді в Україні — 7%, у Харківському рекреаційному районі цей показник становить 15%.

Приазовський рекреаційний район охоплює південну частину

Херсонської області (м. Генічеськ з Арабатською Стрілкою), Азовське узбережжя Криму (східне, північно-східне і північне узбережжя Керченського півострова Автономної республіки Крим), Запорізьку і Донецьку області (близько 4% площі України). Територія району має неоднакові умови і фактори для розвитку рекреації. Незважаючи на низький рівень атрактивності, недостатню забезпеченість питною водою, слабкий рівень розвитку інфраструктури в районі розвитку рекреації сприяють унікальні піщані, піщано-черепашкові пляжі, що добре прогріваються, тепле і мілке Азовське море, спекотне літо, наявність функціонально вільних земель, мінеральних вод, лікувальних грязей і ропи.

Головним критерієм виділення нами Приазовського рекреаційного району є попит населення району і сусідніх областей на сезонний відпочинок на якісних у рекреаційному відношенні берегах Азовського моря. Зважаючи на мілководність (пересічна глибина 7,4 м, максимальна — 15 м), температура поверхневого шару води влітку становить +25° +32°С. Особливу рекреаційну цінність мають піщані коси з чудовими пляжами: Арабатська Стрілка, Федотова з Бирючим островом, Обіточна, Бердянська, Білосарайська, Крива. Дно моря переважно рівне, з повільним зростанням глибини, у прибережній частині вкрите піском та черепашкою. Ці фактори перетворюють наймілководніший морський басейн світу на надзвичайно придатний для розвитку дитячої рекреації й оздоровлення людей похилого віку і з ослабленим здоров'ям (за рекомендаціями лікаря).

Серед сприятливих передумов розвитку рекреації в Приазовському рекреаційному районі треба виділити насамперед те, що відрізняє цей район від інших — наявність функціонально вільних земель, які без збитку для інших галузей господарства при проведенні належних інженерно-технічних заходів можуть бути залучені до

рекреаційного господарства. Так, тільки в межах Азовського узбережжя Криму їх площа становить 8344 га, у межах Запорізького Приазов'я – 4744 га і значно менше близько 2 тис. га в Донецькому Приазов'ї. Загальна площа функціонально вільних земель у цьому районі – понад 20 тис. га.

Дуже сприятливі для розвитку рекреації пляжні ресурси. Узбережжя Азовського моря мілководне, з рівним дном, яке злегка понижується, з характерним чергуванням обмілин. Із 799,8 км берегової лінії 490 км потенційно придатні для рекреації. Пляжі мають ширину до 30 метрів. Найбільші пляжні ресурси узбережжя України зосереджені на Арабатській Стрілці, Казантипському заливі й у Запорізькому Приазов'ї. Ємність, виходячи з норми 0,2 пог. м/особу, становить 2450 тис. місць. Але їхнє освоєння обмежене, по-перше, браком коштів на інженерну підготовку і, по-друге, недостатніми запасами питної води.

За кліматичними умовами цей район близький до Причорноморського рекреаційного району. Визначальною ознакою клімату цієї території є велика кількість ясних, безхмарних днів, значна кількість годин сонячного світла (2200- 3400), малосніжна тепла зима (температура від $-3,5^{\circ}$ до $+9^{\circ}$) і спекотне літо (середня температура $+23^{\circ}$). Тривалість періоду з температурою $+10^{\circ}\text{C}$ становить 215-230 днів, що значно більше, ніж у Причорноморському районі, а загальна тривалість купального сезону, коли температура води в Азовському морі не буває нижче $+20^{\circ}\text{C}$, становить від 150 до 180 днів і триває з кінця травня до початку жовтня. Це може сприяти формуванню в цьому районі кліматичних курортів сезонного функціонування.

Наявність майже всюди мінеральних вод гідро-карбонатно-хлоридно- натрієвого, магнієво-натрієвого і сірчато-сульфідного типу, термальних вод (з t від $+70$ до $+83^{\circ}\text{C}$) і значних запасів лікувальної мулової грязі в озерах і лиманах сприяють формуванню бальнеологічних курортів річного функціонування. На північному сході Керченського півострова знаходяться унікальні сопкові грязі Булгакського родовища загальною площею $4,0 \text{ км}^2$. Балансові запаси їх становлять – 16 млн. м^3 (близько 70% усіх грязей України). На жаль, з усіх розвіданих родовищ більшість не використовуються і є лише перспективним ресурсом. Важливе бальнеологічне значення має ропа затоки Сиваш (солоність 250 %, при пересічній солоності води Азовського моря 13,8%).

З рекреаційною метою використовуються об'єкти природно-заповідного

фонду, зокрема найстаріший природний біосферний заповідник України "Асканія-Нова" ім. Ф.Е. Фальц-Фейна, Казантипський і Опукський природні заповідники, Азово-Сиваський природний національний парк, Алтагирський зоологічний, Радивонівський, Бердянський і Великоанадольський лісові, Великі та Малі Кучугури, Приазовський чапельник, Сланчанські бакаї, Гакаї Кривої коси, орнітологічні заказники, Колодяжні, Кохане, Астанінські заплави, Каркінітський, Арабатський ботанічні заказники.

Кримське Приазов'я порівняно з іншими територіями Приазовського рекреаційного району має найбільш сприятливі культурно-історичні передумови. Особливо багата на пам'ятки природи, історії та архітектури північ Керченського півострова. Пам'ятками античної доби є кургани, зведені у другій половині IV ст. до н.е., гора Митридат, де знайшли залишки будівель Пантикапея. Унікальною пам'яткою I ст. є склеп богині Деметри – підземна споруда, церква св. Іоанна Предтечі, зведена в 757 р., яка є єдиним в Україні зразком візантійської сакральної архітектури доби Середньовіччя. Місто Керч входить до складу Державного історико-культурного заповідника, на 800 га площі якого розташовані античні городища Німфей (с. Героївське), Мірмекій (біля с. Войково), Тіритака (с. Аршинцево).

У складі заповідника один з найстаріших в Україні історико-археологічних музеїв – музей старожитностей, створений у 1826 р. До складу заповідника входить колишня турецька фортеця Ені-Кале (1703 р.) і відомий меморіальний ансамбль Аджимушкайських штолень.

Керч – колишня столиця Боспорської держави – увійшла до міжнародної програми ЮНЕСКО "Шовковий шлях". Донецька область також має значний природно-заповідний і культурно- історичний потенціал. На державному обліку – 4,2 тис. нерухомих пам'яток. Найбільш значущими є території природно-заповідного фонду України, такі як національний природний парк Святі гори, які називають "Донецькою Швейцарією", кандидат до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО; унікальний ансамбль Святогірської Успенської лаври, проголошеної Державним історико- архітектурним заповідником (1980 р.).

Серед інших культурно-історичних ресурсів привертають увагу такі об'єкти: у Запорізькій області – Національний заповідник "Хортиця", Державний історико-археологічний заповідник "Кам'яна Могила", історико-архітектурний музей-заповідник "Садиба Попова".

Найбільш освоєною рекреаційно є територія Запорізького Приазов'я, де сформувались курорти міжнародного значення "Бердянськ", державного значення "Кирилівка" з розвиненою санаторно-курортною і оздоровчою галузями, як правило, сезонного функціонування і курорт "Приморськ" місцевого значення оздоровчого напрямку сезонного функціонування. У Донецькому Приазов'ї основний курорт "Маріуполь", який визначається як кліматичний і грязьовий. У Херсонському Приазов'ї головний курорт – "Генічеськ", який за кількістю та ємністю рекреаційних підприємств майже ідентичний "Бердянську". Але рівень організації необхідно значно удосконалювати. Кримське Приазов'я – одна з найгірш рекреаційно освоєних територій району, проте найперспективніша. Тут планується організація і розвиток чотирьох курортів: Салгирського, Каменського, Казантипського і Чокракського, які мають сприятливі природні рекреаційні передумови, передовсім пляжі, лікувальні грязі та мінеральні води (див. табл. 6.3).

Таблиця 6.3. Рекреаційні ресурси Азовського узбережжя Криму

Курорти	Піщані пляжі великої довжини	Карманні пляжі	Лікувальні грязі	Мінеральні води	Цікаві природні об'єкти
Салгирський й Каменський Казантипський Чокракський	xxxxxxx xxxxxxxx xxxxxxxx		xxxxx xxxxxx xxxxxx	xxxx xxxx	xxxxxxx xxxxxxx

У Приазовському рекреаційному районі багатoproфільна спеціалізація, розвивається курортно-лікувальна, культурно-розважальна рекреація, діловий, пізнавальний, пішохідний, водний, повітроплавальний туризм. Переважає сезонний туристичний цикл.

Перспективними турами можуть бути: тур "Унікальні каньйони", "Славетні мандрівники та першопрохідці", "Святогірський монастир-кандидат до Всесвітнього надбання", "Шляхами гетьманів України", "Шляхами видатних учених і винахідників",

"Славетні острови", "Шляхами лідерів Духу і Волі", екологічні, педагогічні та виробничі тури.

Проблеми розвитку рекреації в районі пов'язані, насамперед, зі складним екологічним станом території, з недостатньо розвиненою інфраструктурою, із відсутністю інвестування програм розвитку рекреаційної галузі, з недостатньою вивченістю можливостей території для рекреаційних цілей, відсутністю інформації про наявні ресурси і належної реклами.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте сутність і задачі рекреаційного районування.
2. Яка різниця між умовами і факторами рекреаційного районування?
3. Перелічте основні фактори рекреаційного районування.
4. Назвіть основні ознаки рекреаційних районів.
5. Які таксонометричні одиниці рекреаційного районування Вам відомі?
6. Поясніть чому при світовому рекреаційному районуванні головною одиницею виступає держава.
7. Схарактеризуйте (за такою схемою: географічне положення – рекреаційно-туристичний потенціал – заповідні території – культурно-історична спадщина – спеціалізація – проблеми та перспективи розвитку) основні рекреаційні райони України:
 - Причорноморський;
 - Карпатський;
 - Полісько-Подільський;
 - Київсько-Дніпровський;
 - Придніпровський;
 - Харківський;
 - Приазовськ

Тема 8. Сім чудес України

В Україні 2007-го р. за ініціативи фонду «Справедлива країна» був реалізований загальнонаціональний проект «Сім чудес України», через який виявилось прагнення організаторів показати українцям і світу історично значуще, архітектурно витончене, туристично привабливе обличчя нашої держави.

Переможцями проекту «Сім чудес України» стали:

Софія київська (м. Київ);

Києво-Печерська лавра (м. Київ);

Херсонес таврійський (АР Крим, м. Севастополь);

Хотинська фортеця (Чернівецька обл.);

Заповідник «кам'янець» (Хмельницька обл.);

Хортиця (м. Запоріжжя);

Парк «Софіївка» (Черкаська обл.).

1. Софія Київська. З-поміж всесвітньовідомих храмів Софійський собор у Києві є одним з перших за художньою досконалістю, красою, величчю та масштабами. Будівництво Софійського собору розпочалося під час князування Ярослава Мудрого, не раніше 1017 р. і не пізніше за 1019 р. Храм був споруджений на місці битви князя з печенігами, що закінчилася повним розгромом кочівників. Спочатку Софія київська була дерев'яною, і лише декілька років потому Ярослав Мудрий почав зводити на її місці монументальний кам'яний храм. Храм затьмарив собою все, що було створено на давньоруській землі у попередні епохи, і не був перевершений у подальші століття. Він був головним релігійним, суспільно-політичним і культурним центром київської русі. Тут відбувалися церемонії «посаження» великих київських князів, біля стін храму збиралося київське віче, тут велося літописання і була перша на русі бібліотека. В одному з нефів собору була влаштована великокнязівська усипальниця, де поховані київські князі Ярослав Мудрий, Ізяслав Ярославович, Всеволод Ярославович, Ростислав Всеволодович, Володимир Мономах.

Будівельна техніка й архітектурні форми собору відображають традиції столичної візантійської архітектури. Проведені дослідження показали, що задум собору належить одному архітектору, який розробив модель храму, а потім реалізував цей проект. Швидше за все він був греком, що приїхав з константинополя на чолі будівельної артілі. Грецькі майстри привезли з собою численні капітелі, карнизи та інші мармурові деталі. Карнизи, парапети, хор і підлоги, які у Візантії робили з мармуру, виготовили з місцевого сланцю (червоного шиферу), що має гарний малиново-фіолетовий колір. Окрім шиферних плит, для оздоблення підлог використувалися поливна керамічна плитка.

Первинна ширина храму складала майже 55 м, а довжина (без апсид) — 37 м (нині довжина — 29,5 м, ширина — 29,3 м, а разом з галереями — відповідно 41,7 і 54,6 м). Масу собору полегшували відкриті галереї. Чим вище, тим стрімкіше нарастали об'єми, сходами підіймаючись до завершення — центрального куполу на високому барабані. Спочатку він мав класичні «візантійські» романські форми і був, як вважають деякі дослідники, 25-купольним (за іншими даними — 13-купольним). Фасади споруди не були обштукатурені, їх прикрашали декоративні ніші, орнаменти з цегли, поставленої на ребро і

«втопленої» в кладку будівлі, а також фресковий розпис. Фрагменти фресок і зараз ще можна побачити біля північного і південного входів.

За свою багатовікову історію собор пережив безліч знегод: напади ворогів, пограбування, пожежі, часткові руйнування. Храм багато разів розоряли не тільки зовнішні вороги, але й російські князі. Перша часткова реставрація собору була проведена лише в кінці XIV ст. і лише в 1640-х роках митрополит Петро Могила вперше за багато років повністю відреставрував храм. Ще у 1651 р. собор зберігав свої первинні форми. У подальші часи він неодноразово змінював свою зовнішність, обростаючи прибудовами і надбудовами. У 1685–1707 рр. храм був ґрунтовно перебудований у формах бароко, були споруджені чотири нових куполи. тоді ж були надбудовані дві поверхи над зовнішньою галереєю, а п'ять центральних куполів одержали грушовидну форму, характерну для епохи українсько-го бароко XVII–XVIII ст. на східному і західному фасадах собору були споруджені фігурні фронтони, а вікна одержали пишні барочні лиштви. У 1744–1748 рр., при митрополиті рафаїлі Заборовському, фронтони і барабан центрального куполу прикрасив ліпний орнамент. тоді ж були встановлені новий іконостас і срібні царські брами. Внутрішній простір залишився майже не зачепленим пізнішими переробками. Переступивши поріг храму, глядач бачить Богоматір в яскраво-блакитному одязі із здійнятими руками — «Богоматір Заступниця (Оранта)», захисниця киян у лиху годину татарського нашествия. У 1240 р., увірвавшись у київ, татари довго і безуспішно били тараном у стіну собору, в якому сховались кияни. Били якраз з того боку, де поміщалось величезне мозаїчне зображення Богоматері. і стіна встояла... Високо з-під куполу дивиться суворий образ Пантократора — Христа-Вседержителя. нижче, по чотирьох сторонах світу, розташовані фігури чотирьох архангелів, а ще нижче — постаті дванадцяти апостолів. Вівтарна частина собору від склепінь до підлоги вкрита мозаїчними картинами, виконаними на золотому мозаїчному фоні. Мозаїки Софії київської належать до видатних витворів середньовічного монументального мистецтва.

2.Києво-Печерська лавра. києво-Печерська лавра була заснована у середині XI ст. У всі часи вона вважалася «старшим» монастирем на русі: не по віку, бо були обителі, засновані раніше, а тому, що саме звідси вся решта монастирів запозичувала церковний і монастирський статут. Засновником Печерського монастиря був чернець-відлюдник антоній родом з Любеча. Ще у молодості він пішов на афон і був там пострижений у ченці, а потім повернувся до києва. Поблизу села Берестово антоній відшукав печеру в схилі гори, колись викопану варягами, і оселився у ній відлюдником. Пізніше поряд з ним викопав собі печеру для усамітнених молитов берестовський священник іларіон. Через деякий час навколо антонія стала збиратися братія. Перший храм монастиря, церква Богородиці, так само, як і чернечі келії, був влаштований під землею. антоній, прагнучи до усамітнення, викопав собі нову печеру на відстані 110 саженей від інших і переселився до неї. Згодом це місце отримало назву Ближніх печер.

З кожним роком популярність монастиря зростала. київські князі всіляко підтримували його, жертвуючи значні кошти. князь ізяслав пожертвував монастирю велику ділянку землі на південь від села Берестова, і ця територія згодом стала іменуватися Верхньою лаврою. За часів ігумена Василя (1182–1197 рр.) була побудована кам'яна оборонна стіна, що оточила монастир.

києво-Печерський монастир відігравав роль не лише релігійного центру, але й потужного центру культури і мистецтва. тут працювали видатні вчені — історики, літератори і богослови, слов'янською мовою перекладалися твори іноземних авторів. тут нестор-літописець написав свою знамениту «Повість минулих літ». Під час татаро-монгольського нашествя у 1240 р. Києво- Печерська лавра дуже постраждала. Відновлення монастиря затяглося на довгі роки. Лише у XVI ст. він вступає в період нового розквіту. на межі XVI–XVII ст. у лаврі була заснована друкарня. крім України, книги печерської друкарні розповсюджувалися в росії, Білорусі, Польщі, Сербії, Болгарії і Молдові. Зі стін лаври вийшло багато просвітителів, діячів української культури і мис- тецтва: П. Беринда, а. кальнофойський, і. Мігура, і. Щирський, Ф. Павловський, брати а. і Л. тарасевичі, і. Галятовський, Г. Левицький, а. козачковський, З. копистенський та ін. У XVII ст. у стінах лаври і. Гізель написав першу історію України — знаменитий «київський Синопис».

З 1690-го по 1708-ий рік — період інтенсивного будівництва в лаврі. тоді були побудовані кріпосні стіни з баштами кушника, Онуфрія, Малярною і Часодзвонною, економічна брама з церквою Всіх Святих, лікарняна церква Св. Миколая, корпуси келій, церкву Воздвиження на Ближніх печерах і церкву різдва Богородиці на Дальніх печерах. Чудовий ансамбль Верхньої лаври, що склався на межі XVII–XVIII ст., не зберігся до наших днів. У 1718 р. через недбалість загорілися дерев'яні келії, а через півгодини вогнем була охоплена вся обитель. це була друга після татаро-монгольського нашествя біда, що трапилася з монастирем. Основні роботи з від- новлення лаври велися головним чином з 1720 по 1729 рік. Великі кошти на це жертвували українські гетьмани, полковники і ко- зацькі старшини. тоді ж був відновлений і заново прикрашений величезний Успенський собор — головний храм лаври. Упродовж сторіч Успенський собор києво-Печерської лаври служив усипаль- ницею багатьох знаменитих сімей. У крипті собору були поховані відомий по літописах київський воєвода XI ст. Ян Вишата і сестра Володимира Мономаха, легендарна євпраксія — билинна «апракса-королівна», дружина німецького імператора Генріха IV. тут зна- ходились гробниці князів Острозьких, Олельковичів, Вишневець- ких, тишкевичів, українських церковних діячів і просвітителів е. Плетенецького, З. копистенського, митрополита Петра Могили, ректора києво-Могилянської академії і. Гізеля. Біля східної стіни собору в 1632 р. був похований П. Беринда — видатний україн- ський учений і поет. Багатотраждальний Успенський собор києво-Печерської лаври був підірваний німцями у листопаді 1941 року. нині існуюча будівля собору побудована в 1998–2000 рр.комплекс Верхньої лаври, Ближніх і Дальніх печер формувався впродовж 900 років, тому в ньому майже відсутня яка- небудь планомірність. ансамбль Ближніх печер, що розкинувся біля під- ніжжя пагорба Верхньої лаври, в оточенні садів і хащ дерев та ча- гарників, є одним з наймальовничіших куточків києво-Печерської лаври. У Ближніх печерах спочивають численні останки ченців і мирян. тут поховані нестор-літописець, художники алімпій і Григорій, лікарі агапіт і Даміан, церковний письменник першої половини XIII ст. Полікарп, єпископ володимирський і суздаль- ський Симон.

На південь від Верхньої лаври, на високому пагорбі знаходяться Дальні

печери. Саме тут у першій третині XI ст. виникли перші печери з підземною церквою Благовіщення. Згодом, через декілька років, була побудована надземна дерев'яна Успенська церква. коли вона спорохнявіла, в 1635 р. була споруджена нова дерев'яна церква різдва Богородиці, яка в 1696 р. була замінена на кам'яну. церква різдва Богородиці на Дальніх печерах є унікальним витвором української архітектури XVII ст.

3.Херсонес Таврійський. руїни античного Херсонеса таврійського — візантійського Херсона — височіють на мисі Святого Володимира між карантинною та Пісочною бухтами. це місто заснували грецькі колоністи, вихідці з Гераклеї Понтійської, наприкінці V ст. до н. е. на місці поселення таврів. Через сторіччя Херсонес став могутнім торговим містом. Значного економічного та культурного розквіту він досяг у III–II ст. до н. е. Місто перетворилося на великий торговий центр всього Північного Причорномор'я, звідси вивозилась значна кількість сільськогосподарської продукції та виробів ремісників. Херсонесу належало все південно-західне узбережжя тавриди.

У IV ст. н. е. під час нашествя гунів загинули всі грецькі міста Північного Причорномор'я, лише Херсонес встояв. Місто після цього проіснувало ще більше тисячі років. В середні віки воно було форпостом Візантійської імперії в криму. У 989 р. його після дев'ятимісячної облоги узяв київський князь Володимир. У XIII ст., коли торгові центри перемістилися у східну частину криму, Херсонес зазнав занепаду. наприкінці XIV ст. його зруйнували і спалили орди хана едігея. життя в Херсонесі припинилося. Місто, яке колись було найбільш людним і багатим у тавриді, перетворилося на руїни.

Нині Херсонес є рідкісним зразком античної і середньовічної архітектури, скульптури і містобудівного мистецтва. навіть сьогодні його руїни справляють незабутнє враження, хоча місто багато століть простояло, покинуте жителями, а залишки його споруд використовувались як каменоломні.

Перші відомості про розкопки в Херсонесі відносяться до 1827 р. їх проводив морський офіцер р. крузе. Він відкрив три храми в центральній частині міста, один із них дотепер носить назву

«Базиліка крузе». Вважалося, що в одній з цих базилік хрестили київського князя Володимира. на цьому місці у 1861–1892 рр. було закладено Собор Святого Володимира. Він знаходиться в районі акрополя та центральної площі античного Херсонеса.

Перетинаючи площу, головна вулиця античного Херсонеса простягалася до стрілки мису і закінчувалася іншою площею. тут на крутому морському березі височіє біла колонада базиліки VI–X ст. — ряди колон з біло-блакитного мармуру з пишними різьбленими капітелями. ця колонада стала архітектурним символом давнього міста. нині біломармурові колони стародавнього храму безмовною вартою стоять над руїнами міста, прислухаючись до гуркоту хвиль.

4.Хотинська фортеця. Знаменита Хотинська фортеця є однією з найвидатніших пам'яток оборонної архітектури. Упродовж чотирьох століть ця цитадель на Дністрі відігравала найважливішу роль в історії не лише України, але й всієї Південно-Східної Європи. Біля її стін не раз схрещували зброю воїни різних народів, з її історією пов'язані імена десятків видатних військових та політичних діячів України, Молдови, Польщі, Туреччини, Росії.

Нині існуюча громада стародавньої цитаделі була споруджена у XV ст., у молдавський період історії Буковини. Проте археологи, які працювали тут в 1960-х роках, виявили в північній частині, на глибині 6–8 метрів, залишки більш ранньої і меншої за розмірами кам'яної фортеці. Вона була побудована у ХІІІ ст. за часів князя Данила Галицького та відігравала важливу роль в обороні Галицько-Волинського князівства, стримуючи набіги степових орд. Ще раніше, у VIII–ХІ ст., тут існувало велике слов'янське поселення, яке увійшло до складу київської держави часів Володимира Святого і Ярослава Мудрого. Вже тоді стародавній Хотин був добре укріпленим пунктом: археологи знайшли залишки дерев'яних укріплень VIII–Х ст.

У другій половині XV ст. після того, як Хотин став північним прикордонним пунктом Молдавського князівства, замок було перебудовано та розширено, його обнесена кам'яними стінами територія збільшилася майже втричі. Уперше вона була піддана облозі у 1476 р., коли її безуспішно намагалися взяти війська турецького султана Мухамеда II. На початку XVI ст., після того, як Молдова потрапила у васальну залежність від Порту, фортеця стала одним з військових форпостів туреччини. разом з іншими придністровськими фортецями (Сорокською, Бендерською, Аккерманською) вона утворила могутню лінію оборони турецьких володінь. У 1538 р. фортеця була захоплена польськими військами, в 1563 р. — козаками Дмитра Вишневецького. З історією фортеці пов'язані події Хотинської війни початку XVII ст. У 1621 р. польські війська, які були змушені під натиском турок залишити Хотин, звернулися за допомогою до козаків. У відповідь на цей заклик до Дністра рушила сорокатисячна армія на чолі з гетьманом Петром конашевичем-Сагайдачним. кривава битва під Хотином стала головною подією цієї кампанії. Об'єднаним польсько-українсько-молдавським силам протистояла півмільйонна армія турецького султана Османа II. За умовами Хотинського мирного договору фортеця залишилася в руках Оттоманської Порту. на початку XVIII ст. турки за допомогою французьких інженерів звели навколо фортеці нові фортифікаційні споруди. Було насипано могутній земляний вал з бастіонами для артилерії, зовнішній бік валу було укріплено кам'яною стіною, перед якою був вимощений каменем рів. У подальші десятиліття фортеця кілька разів опинялася в центрі подій численних війн Росії з туреччиною. російські війська чотири рази опановували Хотинську фортецю: у 1739 р., потім в 1769, 1787 і 1806 рр. До середини XIX ст. Хотинська фортеця втратила військове значення і в 1856 р. була ліквідована.

Не дивлячись на свою бурхливу бойову історію і наступні після неї часи запустіння, фортеця збереглася до наших днів у хорошому стані. У широкому півкільці земляних валів, на річковому мисі стоїть, вражаючи своєю потужністю, Хотинська фортеця. Вона має в плані форму неправильного витягнутого овалу розмірами 130 × 55 м, по периметру якого розставлені п'ять могутніх башт: прямокутна Північна, круглі комендантська і Південно-Західна, майже квадратна надворотна і квадратна Східна. Висота башт коливається від 30 до 35 м, а якщо міряти від підніжжя скелі, на якій вони споруджені, — то від 40 до 45 м. Між баштами простягається величезна, сорокаметрова кам'яна стіна з двома круглими баштами. товщина стін місцями досягає 4,5 м.

У 2000 р. Хотинська фортеця одержала статус Державного історико-

архітектурного заповідника.

5. Заповідник «Кам'янець». Стародавня кам'янецька фортеця є справжнім музеєм середньовічної фортифікації. Суворі обривисті скелі над річкою Смотрич стали природним постаментом для стін і башт кам'янецької твердині. турецький мандрівник XVII ст. євлія Челебі писав: «це надійна і могутня фортеця зі стінами, вирубаними в скелі, що стоїть над скелястим обривом, і рівних їй немає не тільки у володіннях польських, але, мабуть, і в чеських, і в Шведській країні, і в державі Голландській, і в горах німецьких.» У XVI–XVII ст. кам'янець дійсно був однією з найпотужніших європейських фортець. Деякі її оборонно-технічні споруди стали вершиною фортифікаційної архітектури всієї Східної Європи. ансамбль оборонних споруд кам'янця формувався впродовж багатьох сторіч. За даними археологів, в IX–XII ст. на території нинішнього Старого замку вже існували слов'янські поселення, з яких згодом виріс кам'янець. У XI–XIII ст. це було цілком сформоване місто. У XII ст. кам'янець входив до складу Галицького князівства. У 1240 р. орди Батия увірвалися до міста, піддавши мечу його жителів. Після цього письмова згадка про кам'янець знову з'являється лише після 1363 р., коли великий князь Литовський Ольгерд віддав Поділля своїм племінникам князям коріатовичам. напевно, саме при коріатовичах був знову відбудований кам'янецький замок. Перша згадка про кам'янецький замок зустрічається в грамоті князя Юрія коріатовича, датованій 1374 р. У подальші десятиліття кам'янець відігравав провідну роль у справі боротьби народів Східної Європи з турецькою агресією. У XVI–XVII ст. кам'янецьку фортецю називали *Antimurale Christianitas* — «форпост християнства». кошти на будівництво нових кам'яних стін і башт кам'янця жертвували всі: від дрібних шляхтичів і купців до римських пап, що присилали в кам'янець «милостиню Святого Петра». Раз по раз на кам'янець наводилися хвилі татаро-турецьких набігів і щоразу відходили назад. У роки визвольної війни 1648–1654 рр. до стін кам'янця чотири рази підступали козацькі загони, проте щоразу ці напади закінчувалися безрезультатно. Фатальним для кам'янця став 1672 рік. 3 жовтня 1671 р. турецький султан оголосив Польщі війну, і 4 серпня 1672 р. турецька армія безперешкодно переправилася через Дністер біля Хотина. Величезна сила — близько 100 тис. осіб — на чолі з султаном йшла на кам'янець. на восьмий день облоги був узятий нападом головний бастіон, підірвана одна з башт замку. 18 серпня 1672 р. фортеця здалася. Двадцять сім років кам'янець залишався в турецьких руках. тим часом, рід Посполита не полишала надій повернути собі кам'янець. тричі — в 1687, 1689 і 1694 рр. — польські війська намагалися оволодіти фортецею, але щоразу невдало. У 1795 році кам'янець-Подільський був приєднаний до Росії. Спочатку царська влада ще розглядала фортецю як можливий форпост на кордоні з Дунайським князівством. Проте після закінчення російсько-турецької війни 1809–1812 рр., коли кордони Росії відсунулись далеко на південь, кам'янецьку фортецю було вирішено просто ліквідувати. Спочатку вона служила в'язницею, потім тут знаходилось «арештантське виправне відділення», а до початку Першої світової війни замок був просто покинутий.

Закладені в XIV ст. оборонні споруди кам'янця у XV–XVI ст. неодноразово розширювали і перебудовували. Оборонні споруди кам'янця складаються із

Замку і міських укріплень. ансамбль Замку складається з двох частин: Старого замку з кам'яними стінами і баштами та нового замку, оточеного ровами і земляни- ми валами. Старий замок займає територію близько 1,5 га. його оточують кам'яні стіни з 11 баштами найрізноманітніших форм — круглими, гранованими, квадратними. новий замок збудований за типом горнверка. Горнверк дозволяв збільшувати глибину оборони.

Сполучає замок з містом високий вузький турецький міст, перекинутий через річку Смотрич. Відомо, що він існував ще у XV ст. і спочатку був арочною конструкцією. У 1672 р. міст серйозно постраждав під час облоги кам'янця турками. Міські укріплення, зведені у XIV–XVIII ст., тягнулися вздовж обривистих скель овалного півострова, що утворюється петлею р. Смотрич. Місто мало троє воріт, які були добре укріплені і перетворені на могутні вузли оборони. У північно-західній частині міських укріплень розташовується турецький бастион.

6.Хортиця. Острів Хортиця (колишня Велика Хортиця) — найбільший острів на Дніпрі, унікальність якого полягає в рідкісному поєднанні на одній території різноманітних природних комплексів, пам'яток геології, культури, історії. це найбільш яскрава та значу- ща пам'ятка доби козацької республіки. Хортиця входить у міську смугу м. Запоріжжя. його розміри: довжина — 12 км, ширина — 2,5 км, загальна площа близько 2650 га. Хортиця є природним заповідником. Унікальним є співіснування майже всіх наявних на території України ландшафтних зон: степові трави, мішані ліси, байраки, озера, пагорби та скелі до 40–50 м заввишки. крім того, Хортиця є частиною геологічного заказника «Дніпровські пороги», заснованого у жовтні 1974 р.

Уперше Хортицю було згадано у праці константина VII Ба- грянородного «Про управління імперією» (X ст.) під назвою острів Святого Григорія. Пізніше острів згадується як Хортиця. Вважається, що цю назву він дістав на честь бога Хорса, якому слов'яни, мандруючи «із варягів у греки», приносили тут жертву, готуючись до виходу в море. За часів київської русі острів був важливим торговим пунктом. Сюди звозили хліб, рибу, мед, а з константи- нополя і грецьких колоній — різні цінні товари. В іпатіївському літописі 1103 р. Хортицю згадано як місце, де збирались руські дружини перед походом на половців. на північ від Хортиці біля дніпровського порога Вільного знаходиться острів Мала Хортиця. Близько 1552 р. на Малій Хортиці Д. Вишневецький заснував пер- шу Запорізьку Січ. У січні 1557 р. на Хортицьку Січ напала татар- ська орда, але змушена була відступити. Влітку 1557 р. об'єднане турецько-татарське військо зруйнувало козацькі укріплення на острові Мала Хортиця. У 1596–1648 рр. на Хортиці перебувала залога реєстрових козаків. В 1648 р. Б. Хмельницький розгромив на острові польський військовий загін. До 1775 р. Хортиця вхо- дила до складу володінь Запорізької Січі. У 1735–1739 рр. під час російсько-турецької війни на острові було збудовано укріплення, залишки яких збереглися до наших днів.

На Хортиці знайдено сліди перебування первісної людини, племен давніх слов'ян, скіфів та кіммерійців, сарматів та половців. Хортицю відвідували славетні київські князі Олег та ігор, княгиня Ольга, Володимир Мономах. За легендою, на чорній скелі острова загинув навесні 972 р. київський князь Святослав. Пізніше це

був важливий опірний пункт Запорізької Січі. Звідси виступали в походи козацькі загони т. Федоровича, і. Сулими, Б. Хмельницького, і. Сірка. Будівлі на острові у 1775 р. були зруйновані російськими військами. Свого часу на острові побували т. Шевченко, М. Лисенко, і. репін, В. Серов, М. Горький, і. Бунін та ін.

У 1965 р. був створений історико-культурний заповідник «Хортиця». тут розташований Музей історії запорозького козацтва.

7. Парк «Софіївка». на околиці Умані (Черкаська область), на площі 154,7 га розкинувся славетний дендропарк «Софіївка» — перлина садово-паркової архітектури України. його засновником був граф Станіслав Фелікс Щенський Потоцький (1752–1805 рр.). напередодні другого розподілу речі Посполитої у 1793 р. Потоцький, позбавлений Сеймом усіх своїх звань, покинув Польщу, передавши управління своїми українськими маєтками дружині Юзефіні, і оселився у Гамбурзі. там він познайомився з красунею-гречанкою Софією і запропонував їй руку та серце. У 1796 р. він разом з Софією повернувся в тульчин — «столицю» своїх українських володінь. Софія дуже сумувала за батьківщиною, і Потоцький вирішив збудувати для неї величезний парк в урочищі річки кам'янки. Будівництво парку тривало з 1796 по 1859 р. із 30-річною перервою на початку ХІХ ст. керував створенням парку військовий інженер Людвіг Метцель, фламандець за походженням. Протягом чотирьох років, з 1796 по 1800 рр., над створенням парку щодня працювало близько 800 чоловік. У короткий термін на північній околиці Умані виросло справжнє диво: величезний пейзажний парк, дивовижний за своєю красою, майстерністю та технічною досконалістю, насичений складними гідротехнічними спорудами, штучними озерами і водоспадами, каскадами, гротами, кам'яними і висячими містками, романтичними альтанками, великою кількістю мармурових скульптур.

«Софіївка» — один з найбільш яскравих прикладів парку епохи романтизму. його творці поклали в основу образи грецької та римської міфології, створивши цілу країну, населену богами і героями, мудрецами і фантастичними істотами. В архітектурі парку широко використано природний камінь. З величезних гранітних глиб вагою 50–60 т складені Великий водоспад, гроти «Локетек», «Горішок», фантастична Долина гігантів з безладно розкиданими величезними валунами і уламками скель, критський лабіринт, незвичайні басейни та фонтани. неповторну красу паркові додають природні виходи гранітів та безліч штучних ставків, водоспадів, каналів. Серцем парку служить нижній ставок з фонтаном «Змія» в центрі. По берегах ставка на різних рівнях влаштовані видові майданчики, тераси, алеї. Між нижнім і Верхнім ставками розташовано замкнутий простір з елісейськими полями в центрі, пересічений звивистим руслом кам'янки. тут зосереджено велику кількість пам'яток паркової архітектури: Левовий грот, критський лабіринт, Долина гігантів, каскад «три сльози», Малий каскад, грот Венери, у якому на високому постаменті встановлено мармурову статую Венери Медицейської. Взагалі парк щедро «населений» скульптурою: тут встановлені статуї еврипіда, аполлона Флорентійського, Париса, Меркурія, бюсти аристотеля, Платона, Сократа, Гомера. творці парку широко використовували місцеві види дерев і чагарників — дуб, граб, ясен, ялина, сосна, клен, липа, явір, дика груша, степовий мигдаль, біла верба. У той же час у парку росте чимало екзотичних порід: платан, тюльпанне дерево, модрина сибірська. Після смерті С. Потоцького парк

перейшов у володіння його дружини Софії, а після неї його успадкував їх син Олександр. Після поразки повстання Польського 1831 р. він, як його активний учасник, емігрував до Італії, а все його майно (зокрема Софіївка) було конфісковано. Парк було перейменовано в Царичин сад і передано у розпорядження київської казенної палати, а в 1836 р. віддано у відання Управління військових поселень. Період 1836–1859 рр. став часом розквіту парку. У ці роки парк здобув свою нинішню зовнішність. Були побудовані ворота, висаджено каштанову алею, яка закінчується павільйоном Флори, в найвищій точці саду споруджено китайську альтанку, перебудовані і розширені оранжереї поповнилися новими сортами дерев і квітів. Зараз у парку «Софіївка» росте близько ста видів дерев і чагарників. Багато дерев мають 100-річний вік.

В 1929 р. парк було оголошено державним заповідником, а в 1955 р. передано у відання академії наук України. У наші дні дендропарк «Софіївка» є одним з найбільших в Україні наукових центрів з інтродукції та акліматизації рослин.

Сім природних чудес України

У 2007–2008 рр. був проведений другий етап акції «7 чудес України» — «Сім природних чудес України». У проекті «Сім природних чудес України» переможцями були визнані:

- Асканія-нова (Херсонська обл.);
- Мармурова печера (АР Крим);
- озеро Світязь (Волинська обл.);
- Подільські товтри (Тернопільська обл.);
- озеро Синевир (Закарпатська обл.);
- Гранітно-степове Побужжя (Миколаївська обл.);
- Дністровський каньйон (Івано-Франківська обл.).

1. Заповідник «Асканія-Нова». Біосферний заповідник «асканія-нова» ім. Ф. е. Фальц-Фейна вже давно отримав всесвітню популярність. Початок цій славі поклав наприкінці ХІХ ст. Ф. е. Фальц-Фейн (1863–1916) — широко освічений біолог і чудовий організатор, перший, хто заснував на території України та російської імперії приватний заповідник. Великим ентузіастом своєї справи був помічник Ф. е. Фальц-Фейна к. с. Сіянко, який віддав заповіднику в асканії більше півстоліття свого життя.

Перша вольєра для птахів, яку отримав Ф. е. Фальц-Фейн в 1874 р. від батька в нагороду за успішно здані іспити до гімназії, через 15 років переросла в унікальний акліматизаційний парк. У 1889 р. взяв під охорону першу ділянку цілини в районі урочища кролі. цю дату вважають початком створення першого в Україні заповідника. У 1897 р. Ф. е. Фальц-Фейн створює в асканії зоопарк і ботанічний сад, в 1898 р. — природничо-науковий музей. Заповідник примикав безпосередньо до лісопарку зі штучними ставками і каналами. тут на волі або у вольєрах мешкало безліч звірів та птахів. Далі простягалися відгороджені ділянки цілинного степу, де жили антилопи, бізони, зебри, олені, страуси. Заповідна ділянка була оточена широким поясом сінокосів і випасів. Орні землі впритул підходили до садиби. це оберігало заповідну степову ділянку від засмічення небажаними рослинами. У парку скрізь проводились роботи з приручення та одомашнення тварин. У 1910 р. на базі зоопарку буда створена

перша зоотехнічна станція, де вперше здійснили штучне запліднення і вивели перші у світі гібриди коней із зебрами. Парк був доступний для вчених, які проводили тут спостереження і ставили експериментальні досліди, а також для звичайних відвідувачів. З 1912 по 1917 р. асканію-нову відвідало 13 тисяч туристів.

Масив цілинного типчаково-ковилового степу «асканії-нова» — єдиний у Європі. Площа заповідного степу в даний час складає понад 11 тис. га, причому лише 1560 га цього степу є абсолютно заповідними. інші вважаються умовно-заповідними, там проводять сінокоси і випас тварин. Основний ландшафт території — типчаково-ковиловий степ. Всього у флорі асканійського степу налічується понад 470 видів рослин. У їх числі переважають злаки. Близько 30 видів — ендеміки півдня України. на тлі безкрайнього степу темно-зеленою плямою виділяється асканійський парк пло- щою близько 200 га. Він створений за чітким планом: окремі масиви дерев перемежуються галявинами і групами кушів. тут росте близько 150 видів і садових форм дерев і чагарників.

За роки свого існування асканія-нова накопичила цінний досвід з утримання, розведення, акліматизації рідкісних видів тварин. З 70 видів диких копитних, яких було завезено за всю історію заповідника, понад 40 видів розмножувалися в асканії-нова.

Десятки тисяч туристів щороку захоплено споглядають цей дивовижний куточок заповідної природи.

2.Мармурова печера. Мармурова печера — найбільша і най- відоміша з печер масиву Чатир-Даг у кримських горах. Відкрито її відносно недавно, у 1987 році. ця підземна порожнина знаходиться на північно-західному схилі Чатир-Дагу на висоті 920 м, пронизавши своїми галереями товщу мармуроподібних вапняків. нині це одна з двох обладнаних для масового відвідування печер криму. Довжина обладнаних екскурсійних маршрутів сягає понад 1 км. Загальна розвідана довжина ходів складає 2050 м. рідкісна за своєю красою, Мармурова печера є складною системою залів і галерей, які залягають на глибинах 10–80 м. тут є безліч натічних форм потужністю до 1,5 м, що свідчить про те, що Мармурова печера є однією з найдавніших карстових порожнин Гірського криму. Печера складається з трьох основних частин: прямолінійної Головної галереї довжиною 725 м, звивистої ниж- ньої галереї довжиною 960 м з безліччю бічних ходів і тигрового Ходу довжиною 390 м. ці велетенські галереї натічними формами й брилами провального-гравітаційного походження розділяються на окремі зали. Серед обладнаних залів знаходиться найбільший у криму «Зал Перебудови» площею 4 тис. м² і заввишки 20 м. температура повітря всередині печери впродовж року стабільна — +9 °С. екскурсії в Мармуровій печері проходять трьома маршрутами. Перший маршрут у «Галерею казок» — загально ознайомлювальний. Він найкоротший — 250 м. Сталактитові й сталагмітові статуї нагадують тут казкових героїв, дивовижних звірів, форми замків та палаців. Другий маршрут має назву «До перлиних озер». Він проходить через «Галерею казок», мінає «Зал перебудови» і виводить у кінець дальнього залу на гребінь кальцитової греблі. третій маршрут Мармуровою печерою прохо- дить через «Галерею казок» і звертає вправо в бічне відгалуження печери — галерею «тигровий хід». Довжина цієї галереї стано- вить 360 м. тут трапляються

мальовничі натічні колони, завіси, кам'яні водоспади й печерні «квіти» — геліктіти. За оцінками найвідоміших спелеологів-експертів, Мармурова печера входить до п'ятірки найгарніших печер планети. У 1992 р. Мармурова печера була прийнята в Міжнародну асоціацію обладнаних печер.

3.Озеро Світязь. Волинське Полісся — край лісів, річок та озер. Озер, великих і малих, тут нараховується більше двохсот. найбільше з них — Світязь, озеро карстового походження. Площа озера Світязь майже 27,5 км², довжина 7,8 км, ширина 4,1 км, довжина берегової лінії близько 30 км. За глибиною ж Світязь немає собі рівних в Україні: його максимальна глибина становить 58,4 м. Улоговина озера видовжена, неправильної форми. Світязь славиться прозорістю вод, яка становить 3–5 м, а іноді дно можна бачити на 8-метровій глибині. це пояснюється тим, що в озеро не впадає жодна річка і живиться воно виключно атмосферними та підземними водами. коли ж на Світязі весною чи восени трапляються шторми, висота хвиль сягає півтораметрової висоти. Береги озера низькі, піщані, подекуди трапляються галька і валуни, окремі ділянки заболочені. Біля берегів, особливо в районі Гряди, Світязь є переважно мілким. Пересічна глибина озера — 7 м. Проте є й декілька глибоких ям: Вовча — 20 м, Огрядна — 15 м, камінь — 14 м, Вертенева — 17 м, а в найглибшій частині озера — Голоднецькій тоні — глибини коливаються від 32 до 58 метрів. Посеред озера розташований мальовничий острів площею понад 7 га, порослий кленами і липами. В озері водяться вугор, судак, окунь, щука, лящ, сом, короп, карась, сиг. Води Світязя володіють унікальними властивостями: вони багаті на срібло та гліцерин. Озеро Світязь знаходиться у складі Шацького природного національного парку.

4.Подільські Товтри. Величезною 250-кілометровою дугою через три області — Львівську, тернопільську і Хмельницьку — простяглися Подільські товтри від Підкаменя на півночі до Дністра на півдні. товтри (місцева назва Медобори) — назва скелястого дугоподібного пасма Західного Поділля. цей вапняковий кряж, висота якого місцями досягає 300–400 м над рівнем моря, є унікальною геологічною пам'яткою, аналогів якій немає у всьому світі. Мільйони років тому тут було море. незліченні колонії дрібних морських організмів за багато тисячоліть створили вздовж його узбережжя гігантський бар'єрний риф. Відмираючи, шар за шаром вони нарощували потужність осадових порід. і коли, у результаті горотворчих рухів, море стало відступати на південний схід, а територія сучасного Поділля — підніматися, на місці колишнього рифа з'явилась довга і порівняно вузька — від 2–3 до 8–12 км завширшки — гряда вапнякових гір, яку сьогодні називають Подільськими товтрами (місцева назва — Медобори). товтри — це залишки узбережних рифів, витягнутих паралельно давній береговій лінії. Головний товтровий кряж піднімається над навколишньою місцевістю на 50–70 м, а окремі вершини сягають деколи 100–150 м. Від центрального кряжа розходяться численні бічні гряди. Місцями вони утворюють круглі ланцюжки горбів, схожі на атоли: колись вони оточували мілководні лагуни. Чим далі від головного кряжа, тим більш переривчастим стає ланцюг кам'янистих вершин, а потім він просто розсипається на окремі невисокі горби, які в народі звать «могилами». За багато тисяч років

ерозія та карстові процеси створили в Подільських товтрах безліч різноманітних скельних форм. то тут, то там видніються скелі-останці, які нагадують велетнів, що закам'яніли, химерні нагромадження каменів, майже повсюдно зустрічаються карстові утворення — провали, печери, тріщини, лійки. Відомими є Довбушева печера поблизу Збаража, кармелюкова біля Кам'янця-Подільського. За 1,5 км від негіна, на лівому березі річки Смотрич, розташований цілий комплекс карстових печер, найбільша з яких «негінська-1» має довжину 110 м. Усі ці печери за старих часів служили притулками для місцевого населення, яке рятувалось у них від набігів татар. У 1969 р. на березі річки Збруч біля села Завалля була відкрита величезна гіпсова печера «атлантида». Печера є системою невеликих залів, сполучених розгалуженою системою галерей.

Значну частину товтрової гряди вкривають широколистяні ліси. на кам'янистих схилах товтр можна зустріти реліктові рослини льодовикових та міжльодовикових епох: бересклет малий, рутвицю, молочай багатоколірний. Значну групу утворюють місцеві ендеміки: шиверекія подільська, спирея польська, цибуля круглонога. товтри відображають усю природну зональність України: ліс, степ, лісостеп.

У 1996 р. частина гряди Подільських товтр, розташована на території кам'янець-Подільського, Чемеровецького і Городоцького районів, увійшла до складу національного природного парку

«Подільські товтри». Під його контролем знаходиться територія у 261 тис. га, на якій нараховується 129 природоохоронних та 302 історико-архітектурних об'єкти. Багатство і різноманітність природних ресурсів та рекреаційні можливості природного національного парку «Подільські товтри» — основа для створення розвинутої мережі міжнародного туризму. Видатний український географ Павло тутковський написав про Подільські товтри: «ці гори — один з найкрасивіших і найоригінальніших витворів природи, і нічого подібного ви не знайдете ніде у Європі, навіть, можливо, і в усьому світі».

5.Озеро Синевир. Синевир часто називають «Морським оком» за сліпучу синяву, за велику глибину, за неповторну красу. Воно й справді нагадує яскраво-блакитне око з віями гостроверхих ялин, з острівцем-зіницею посередині — немов море, яке багато мільйонів років пішло звідси, залишило замість себе Синевир спостерігати за тим, що відбувається в його давніх володіннях. Озеро оточують круті гірські хребти, полонини та кам'яністі розсипи гірського масиву Горгани. Синевир лежить на висоті 989 м на південних схилах Горган, в ущелині, утвореній горою Озерна (1495 м) і відрогом Вододільного хребта. Озеро має видовжено-округлу форму. його середня площа становить 4–5 га, переважаючі глибини — 16–17 м, а максимальна — 24 м. Синевир — озеро завального походження; утворилося внаслідок обвалу скель і перекриття долини гірського потоку. розмір озера та його глибина залежать від кількості опадів — живиться воно поверхневими та атмосферними водами. навіть упродовж одного сезону озеро може змінювати свої розміри: весною, в період танення снігів, площа його дзеркала може бути до 7 га, а в спекотне літо зменшитись майже удвічі. Острівець посеред озера є скелею, яка в період повноводдя повністю зникає. Вода в озері слабо мінералізована, чиста, прозора, має сталу температуру +11 °С. Береги поросли лісом, водяна рослинність розвивається

виключно вздовж прибережної смуги. З озера витікає невеликий струмочок, що впадає в річку тереблю (басейн тиси). Озеро Синевир знаходиться у межах природного національного парку «Синевир».

6.Гранітно-степове Побужжя. регіональний ландшафтний парк «Гранітно-степове Побужжя» створений у 1994 р. Площа його становить 62,668 км². Справжній гірський ландшафт серед українського степу. це одна з найдавніших ділянок суші євра- зії, яка не поринала у морські глибини вже протягом 60 млн років. Окрім типово степових, лісових, лугових та наскельних рослин, у парку також чимало реліктів різних геологічних епох. З-поміж сотень видів рослин цієї місцевості десятки занесені до Червоної книги України, чотири — до європейського Червоного списку. У заповіднику живе понад 9 тис. видів комах, у тому числі 56 видів, занесених до Червоної книги України, хребетних тварин — близько 300 видів, із них 46 перебувають під охороною держави. Більше ніде, крім цієї території, на європейських теренах не збереглося популяції полоза лісового.

Парк надзвичайно багатий на археологічні пласти: палеоліт, мезоліт, неоліт, мідний та залізний віки, епоха бронзи, черняхівська та трипільська культури, залишки поселень кіммерійців, сарматів, скіфів, давніх слов'ян, римлян. Усього між селами Мигія та Олександрівка знайдено 98 археологічних пам'яток.

7.Дністровський каньйон. найцікавішою та наймальовничішою ділянкою Дністра є його відрізок у 250 км від гирла Золотої липи до гирла Збруча — Дністровський каньйон. Один з най- більших в Україні та Європі. Диво-каньйон проліг територіями Івано-Франківської, Тернопільської, Чернівецької і Хмельницької областей, приваблюючи туристів красою високих круч. Потoki води, зриваючись з кручі, перетворюються у живописні водоспади, яких на Дністрі не бракує. найбільш мальовничий з них — Джуринський водоспад (16 м), що знаходиться поблизу сіл Устечко і нагорянка на тернопільщині. на дністровських схилах зростають 65 видів рідкісних рослин, з яких — 21 вид занесений до Червоної книги України, 2 — до європейського Червоного списку, 2 види — до списків Бернської конвенції. У каньйоні мешкають понад 50 видів рідкісних і зникаючих комах, занесених до Червоної книги України. Серед риб і хребетних тварин (25 видів занесено до Червоної книги України) є: кіт лісовий, рись звичайна, видра річкова та ін. Дністер — справжній рай для орнітологів. тут можна побачити сірих і білих чапель, лелек, диких гусей, лебедів, чайок.

У каньйоні зустрічаються відслонення осадових товщ (антропогенних, силурійських відкладів). це унікальна геологічна енциклопедія, що чітко зафіксувала еволюцію земної кори та життя. Уздовж берегів Дністра часто трапляються травертинові печери й водоспади. Загалом на території Дністровського каньйону близько 100 пам'яток живої та неживої природи світового значення.

Уздовж Дністровського каньйону зосереджена велика кількість пам'яток природи та історії. В заводі лівого берега Дністра біля села Лука Врублевецька збереглися залишки однієї з найдавніших в Україні стоянок раннього палеоліту. Склі каньйону вкриті виходами печер та гротів, багато з яких служили монахам скельних монастирів за житло та приміщення для відправи служб. на берегах річки, в навколишніх селах зустрічаються пам'ятники культури різних народів, що у

давнину населяли долину Дністра (церкви, костели, монастирі, палаци, руїни замків та фортець). а скільки цікавих історій та легенд у цьому краї! Подейкують, що у с. трубчин на тернопільщині вороги схопили тараса Бульбу, який повернувся за забутою на березі трубкою. начебто біля Отаманського яру навіть збереглася могила гоголівського героя. а в с. Брага Хмельницької області, розташованому навпроти Хотина, стоїть церква, у якій гетьман Петро Сагайдачний та його безстрашні козаки освячували шаблі. а ще люди кажуть, що вздовж Дністра ще у XVIII ст. заховано чимало турецьких скарбів. «Асканія-Нова» та «Подільські товтри» були номіновані до всесвітнього конкурсу «Сім нових чудес природи».

1. Список літератури

2. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристичні ресурси України: Методологія та методика аналізу, термінологія, районування / О.О. Бейдик. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2001. — С. 395
3. Бейдик О.О. Словник-довідник з географії туризму, рекреації та рекреаційної географії / О.О. Бейдик. — К.: Палітра, 1997. — С. 130
4. Ветитнев А.М. Курортное дело: учебное пособие / А.М. Ветитнев, Л.Б. Журавлева. — М.: КНОРУС, 2006. — С. 528
5. Мироненко Н.С. Рекреационная география / Н.С. Мироненко, И.Т. Твердохлебов. — М.: Изд-во МГУ, 1981. — С. 207
6. Николаенко Д.В. Рекреационная география / Д.В. Николаенко. — М., 2001. — С. 258
7. Родичкин И.Д. Территориальная организация региональных рекреационных систем Украины / И.Д. Родичкин // Строительство и архитектура. — 1978. — №9.
8. Шаблій О.И. Межотраслевые территориальные системы (проблемы методологии и теории). — Львов: Вища шк. Изд-во Львов ун-та, 1976. — 200 с.
9. Масляк П.О. Рекреаційна географія. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://libfree.com/193036331-turizmrekreatsiy_na_geografiya_maslyak_po.html
10. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: Навч. посібник. / О.Г.Топчієв — Одеса: Астропринт, 2005. — 632 с.
11. Фоменко Н.В. Рекреаційні ресурси та курортологія. Навчальний посібник / Н.В. Фоменко — К.: Центр навчальної літератури, 2007. — С. 312.
12. Гудзь П.В. Економічні проблеми розвитку курортно-рекреаційних територій / П.В. Гудзь. — Донецьк: Юго-Восток, 2001. — С. 270
13. Преображенский В.С. Основные концепции и модели рекреологии. Теоретические проблемы рекреационной географии / В.С. Преображенский, В.А. Квартальнов. — М.: 1989.
14. Юнг К., Шелдон У., Хейманс-Ле-Сенн, Леонгард К., Личко А. Е. Психология и психоанализ характера. — Самара: БАХРАХ, 1997. — 640 с.
15. Козлов П.С. Пансионаты для семейных / П.С. Козлов. — М.: Стройиздат, 1977.
16. Веденін Ю.А. Динамика территориальных рекреационных систем /

17. Ю.А. Веденін. — М.: Изд-во МГУ, 1986. — С. 87-112
18. Замкова А.В., Гусева О.В. Рекреалогія: методичні вказівки до самостійної роботи з дисципліни. — Одеса: ОДЕУ, 2010 р. — 38 с.
19. Замкова А.В., Гусева О.В. Рекреалогія: конспект лекцій з дисципліни. Частина I — Одеса: ОДЕУ, 2010 р. — 76 с.
20. Сидоров В.М. Рекреалогия — система наук об отдыхе / В.М. Сидоров — К., 1990.
21. Родоман Б.А. Вокруг науки об отдыхе / Б.А. Родоман // Знание — сила. — 1985. — №9. — С. 3-5
22. Веденін Ю.А. Динамика территориальных рекреационных систем / Ю.А. Веденін. — М.: Изд-во МГУ, 1986. — С. 87-112
23. Мироненко Н.С. Рекреационная география / Н.С. Мироненко, И.Т. Твердохлебов. — М.: Изд-во МГУ, 1981. — С. 207
24. Преображенский В.С. Основные концепции и модели рекреалогии. Теоретические проблемы рекреационной географии / В.С. Преображенский, В.А. Квартальнов. — М.: 1989.
25. Преображенский В.С. Теория рекреалогии и рекреационной географии / В.С. Преображенский, И.В. Зорин, В.А. Квартальнов, Ю.А. Веденін, [и др]. — М.: 1992.
26. Родичкин И.Д. Территориальная организация региональных рекреационных систем Украины / И.Д. Родичкин // Строительство и архитектура. — 1978. — №9.
27. Любіцева О.О. Туристичні ресурси України. Навч. Посібник / О.О. Любіцева, Є.В. Панкова, В.І. Стафійчук. — К.: Альтерпрес, 2007. — С. 369
28. Мацола В.І. Рекреаційно-туристичний комплекс України / В.І. Мацола. — Львів, 1997. — С. 9-33
29. Нездоймінов С.Г. Туризм як фактор регіонального розвитку: методологічний аспект та практичний досвід / С.Г. Нездоймінов. — Одеса: Астропринт, 2009. — С. 304
30. Панкова Є.В. Туристичне краєзнавство: Навчальний посібник. / Є.В. Панкова — К.: «Альтерпрес», 2003. — С. 352
31. Панченко Т.Ф. Курортно-рекреаційна система України: сучасний стан та перспективи розвитку / Т.Ф. Панченко // Туристично-краєзнавчі дослідження. — Вип. 2. — К.: Кармаліта, 1999
32. Стафійчук В.І. Рекреалогія. Навчальний посібник. 2-е вид. / В.І. Стафійчук — К.: Альтерпрес, 2008. — С. 264
33. Туристичне краєзнавство: Навч. посіб. — 2-ге вид., виправл. / В.Л. Петранівський, М.Й. Рутинський; Ред. проф. Заставного Ф.Д. — К.: Знання, 2008. — С. 575
34. Фоменко Н.В. Рекреаційні ресурси та курортологія. Навчальний посібник / Н.В. Фоменко — К.: Центр навчальної літератури, 2007. — С. 312
35. Цьохла С. Ю. Трансформація рекреаційної діяльності та розвиток регіональних ринків курортно-рекреаційних послуг (методологія, аналіз і шляхи вдосконалення): монографія / С. Ю. Цьохла. — Сімферополь, Таврія, 2008. — 352 с.
36. Шмагина В.В. Рекреация и туризм в системе современных приоритетов

- соціально-економічного розвитку / В.В. Шмагіна, С.К. Харичков. — Одеса, 2000. — С. 70
37. Зорин І.В. Населення і рекреація / І.В. Зорин, В.М. Кривошеєв // Окружающа середина і народонаселення. М.: Статистика, 1981. Вип. 35. С. 60-71
38. Николаєнко Д.В. Рекреаційна географія / Д.В. Николаєнко. — М., 2001. — С. 258
39. Грушин Б.А. Свободне час. Актуальні проблеми / Б.А. Грушин. — М., 1966.
40. Бабарицька В.К. Менеджмент туризму. Туропереїтинг / В.К. Бабарицька, О.Ю. Малиновська. — К.: Альтерпрес, 2004. — С. 288
41. Про курорти: Закону України від 5 жовтня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 50
42. Сажнєва Н.М. Рекреаційна географія: навчальний посібник. — Мелітополь: Люкс, 2008р.
43. Любіцева О.О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти). — К.: Альтерпрес, 2005р.
44. Масляк П.О. Рекреаційна географія. Навчальний посібник. - К.: Знання, 2008р.
45. Покоłodна М.М. Рекреаційна географія. Навч. посібник. — Х.: ХНАМГ,